

18878

ԱՐԱՅԱՆԱՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒՄ

ՆԱՅԱՐԱՆԻ ԴԵՐԴԵՆ

9p
Արքիւ Եւ Լեւոնի տալապաւնի:

Մուս-բուգ-հու. 1936. Մեւ-պեմ-եր:

01 JAN 2009

413

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՈՐԳԵԱՆ

06 DEC 2011

891.99
9-45

ՎԻՇԱՊՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ՅԱՆՔՍ

ÉDITION DE «MES AMIS»
VIENNE 1934

18848

18 MAR 2013

25388

ԹԱՐԳԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԸՆԴՈՐԻՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՄԷՆ
ԻՐԱՆՈՒՆՔ ՎԵՐԱՊԱՀՔԱԾ Է ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

Միջինարևմտյան Տպարան, Վիեննա

ՏՕՐԱ
ԴԱՐՈՒՄԻ ՊԵՐՏԵՐԻՆԻՆԻ
ԵՄ ԴԱՐՈՒՄԻ
ԵՅԱ ԳԻՐԴԱ

347 2002

*Mes remerciements profonds aux amis fidèles qui par leur aide morale
et matérielle m'ont facilité l'édition de ce livre:*

*JULIA PERRET
MARCELLE VODOZ*

*Le Rev. Père N. AKINIAN
NINA et AROUTIOUN ARABIAN
MARGIT CASSEL
MADAME FOURNIER
MATHILDE GAMPERT
IRMA DE MANZIARLY
GENIA MENNI
SIRARPIE TER-NERSESSIAN
SARA WATSON*

I.

Эти бедные селения
Эта скудная природа
Край родной долготерпения
Есенин.

Էս չքաւոր գիւղերը
Էս աղքատ բնութիւնը
Իմ հարազատ, համբերատար երկիր:
Եսէնին:

Բարձր բլուրի վերայ կանգնած էր մեր գիւղը, մէկը Շիրակի անհամար գիւղերից: Իրար կպած տափակ երդիքներով
ցած խրճիթներ, անտաշ քարերով շինւած մերկ պատերի մօտ
աթարի երկար շղթաներ, միակ վառելանիւթը մեր երկրի:
Երբեմն մի կարմիր կամ կանանչ դուռ: Նեղ, ծուռ փողոցներ,
ոչ ծառ, ոչ պարտէզ գիւղի մէջ: Այստեղ, այնտեղ մի շղթայւած
շուն եւ նրանից ոչ հեռու փոշու կամ ցեխի մէջ աղմկող երե-
խաներ, մեծ մասամբ ցնցոտիների մէջ պատած, սեւաչեայ,
կարմրաթշիկ: Գիւղի մէջտեղը գտնուում էր եկեղեցին, մի
պարզ չէնք, կառուցւած 1877 թւի պատերազմից յետոյ, երբ
Շիրակը վերջնականապէս Ռուսներին անցաւ: Անընդհատ պա-
տերազմները, թալանը, կրակը եւ բոցը աւերակի կոյտերի են
վերածել հին հոյակապ չէնքերը, որոնք ցրւած Շիրակի դաշ-
տում՝ միակ վկաներն են Հայոց հին արուեստի: Բայց եւ այն-

պէս եկեղեցիին մեր գիւղի ամենալաւ շէնքն էր, ինչպէս եւ
 դպրոցը մեծ լուսամուտներով եւ նոյն իսկ մի արեւի ժամա-
 ցոյցով, որը հայրեկա էր շինել: Բլուրի ներքեւում, կանանչ
 մարգագետինների միջով հոսում էր Արփաչայը, հին Ախու-
 րեանը: Արեւի լոյսի տակ նա մի պսպղուն օձի էր նմանում,
 ոլորապտոյտ քամակով, նազելի շարժումներով: Հաղար գոյնե-
 րով ծաղիկներ ծածկում էին նրա ալիքը, կարծես ուզում էին
 Արփաչայի հայելու մէջ իրենց սիրուն դէմքերը տեսնել: Շի-
 րակեցու աշխատող ձեռքերը ամէն տեղ ծառեր էին տնկել,
 բոստանների մի շարան ծածկում էր դաշտը եւ արեւածաղիկ-
 ները նրան նորահարսի տեսք էին տալիս: Խաղաղ էր Արփա-
 չայը, անաղմուկ, միայն բոստաններն էր բահը ձեռքին նրա
 հանգստութիւնը խանգարողը, իսկ կէսօրին նախիրն էր հովւի
 եւ հոտաղների հետ, շրջապատւած գիւղի երեսաններով ջուրը
 լեցւում. կենդանիները իրենց չորացած լեզուները թրջելու,
 իսկ մարդիկ արեւից այրւած մարմինները զովացնելու համար:

Գիւղին կից հոսում էր Ղարանդու փոքրիկ գետը. նա դա-
 լիս էր Արագածի ստորոտից եւ մեր արտերը ճեղքելով թափ-
 ւում Արփաչայի մէջ. նրա կողքից անցնում էր Հարղը, ջրա-
 դացի ջրանցքը: Հարղի երկարութեամբ կանգնած էին հպարտ
 բարտիներ. ուռիները կռանում էին գետի վերայ եւ ալիքի
 երկու կողմից երկարելով, գրկախառնւում էին նրա ջրերի
 մէջ: Այնտեղ, այն ուռիների եւ բարտիների մօտ գտնւում էր
 Տեփոյի պարտէզը, որի վարդերի բուրմունքը հարբեցնում էր
 մօտից անցնողին. Տեփոն իր տունը պարտէզի մէջն էր շինել,
 կարծես ուզում էր ծածկել բարտիների, ուռիների եւ վար-
 դերի յետեւը աշխարհի անհամեստ աչքերից: Բայց աշխարհը
 սիրում էր Տեփոյին, հանգիստ չէր տալիս նրան. ուխտաւոր-
 ները եւ մեր գիւղը զբօսանքի եկողները, մտնում էին Տեփոյի

պարտէզը, նստում վարդենիների մօտ, իրենց բերած մատաղը
 ուտում կամ քէֆ անում:

Մինչեւ Արագածի փեշերն է տարածւում Շիրակի դաշտը,
 հին Հայաստանի ցորենի ամբարանոցը: Ասում են, որ Շիրակը
 իր անունը Շարա անունով թագաւորից է ստացել, մի ան-
 կուշտ մարդից, որը այնքան շատակեր է եղել, որ ոչ մի եր-
 կիր նրան չի կարողացել կերակրել: Պատմում են, որ նա գի-
 շեր ցերեկ ուտելիս է եղել, մինչեւ իր եւ հարեւան երկիր-
 ներում եօթը տարւայ սով է ընկնում: Յուսահատւած, թող-
 նում է նա իր աշխարհը, դնում է դնում, անցնում է Արագածի
 մօտերքով, իջնում դաշտը, ընկնում ցորենի արտերի մէջ,
 ուտում է ուտում եւ կշտանում: Զարմացած, հիացած օր-
 հնում է նա այդ բարի երկիրը, հաստատուում այնտեղ եւ իր
 անունը տալիս նրան: Այսօր Շիրակի դաշտը առատ չէ այլեւս,
 բայց ժողովուրդը դեռ յիշում է առաջւայ երջանկութիւնը եւ
 ասում ափսոսանքով. «Թէ քո Շարայի որդուն է, մեր Շիրա-
 կայ ամբարձն չեն»:

Միայն Արագածն է անփոփոխ մնացել. նրա ճակատը դեռ
 պայծառ է, ժպտուն. նա ծիծաղում է ամառը իր երկար
 ստերները դեղին հասկերի վերայ գցելով. ծիծաղում է նոյն-
 պէս ձմեռը երբ ձիւնը ծածկում է իր սալիտակ սաւանջով գետը,
 մարգագետինը, բլուրը եւ գիւղը: Կախարդական մի լեռ է
 նա, որի ծոցում ո՞վ գիտէ ի՞նչ գաղտնիքներ կան պահւած
 հին, շատ հին դարերից: Ասում են, որ ամէն գիշեր Արագածի
 անբիծ կատարին մի կանթեղ է վառւում, Լուսաւորչի կան-
 թեղը. վառւում է նա այնտեղ դարեր շարունակ եւ լուսաւո-
 րում ներքեւի աշխարհը. դարեր շարունակ նայում է Շիրակի
 ժողովուրդը այդ փոքրիկ լոյսին, նայում է սուրբի բլերեղեայ

արտասուճներին, որոնք իւղի տեղ վառւում են ճրագի մէջ. նայում է նա այդ լոյսին ու մխիթարւում, պայծարում խաւարի դէմ եւ յոյսով լեցած իր կեանքը ապրում:

Դրա՞ համար էր Շիրակեցին այնքան սիրում Արագածը, այնքան երդում նրա մասին: Շիրակի գիւղացին աւելի շատ երգում էր քան խօսում: Յաւի, ուրախութեան, սիրոյ եւ աշխատանքի ժամերին նա երգելով էր հովացնում իր սիրտը: Երգելով գնում էր նա իր փայտեայ չուֆի յետեւից, երգելով կալսում հունձքը, ցորենը ջրաղաց տանում: Ամառայ լուսնկայ գիշերներին աղջիկները տղաների հետ պար բռնած, երգելով էին յայտնում միմիանց իրենց սէրը: Ամէն երգի մէջ Արագածի անունը կար, նրա հիւանդին դարման անող ջրի գովքը: Արագածի հպարտ, ալեխառն գլխին, նրա պայծառ ճակատին հաղար անգամ մատաղ էին գալիս Շիրակի ջահէլները: Աղքատ էր Շիրակի գիւղացին, մեծ մասամբ հողագուրկ, հարկերի եւ աշխատանքի բեռի տակ վաղաժամ կուացած, աստուածավախ, բազմաթիւ երեխաներով չրջապատւած, իրեն ճակատագրին հնազանդ: Քանի քանի անգամ դարերի ընթացքում ամայացել է Շիրակը, կոտորւել, ժողովրդից կենդանի մնացածները փախել, պահւել են օտար երկրներում, բայց փութորիկը անցնելուց յետոյ, վերադարձել են իրենց հայրենիքը, քանդուած տները շինել եւ ապրել ինչպէս իրենց պապերն ու հայրերն են ապրել, աւանդութիւնը սրբութեամբ պահելով եւ ճակատի դառն քրտինքով հայրենի հողը թրջելով: Հայաստանի բարձր լեռները ծածկում էին նրանից աշխարհը, իսկ նրան աշխարհից: Շատ խօսել չգիտէր Շիրակի գիւղացին, հեզ էր, համեստ, եւ միայն իր երգերի մէջ էր գնում իր սիրտն ու հոգին: Թափառական աշուղները անցնում էին տնից տուն, բերում ուրիշ տեղերից նոր եղանակներ եւ Շիրակի հին եր-

գերը հեռու տեղեր տանում: Այսպէս հին ժամանակներին, այսպէս եւ հիմայ:

Բացի երգելուց Շիրակեցին սիրում էր հէքեաթներ լսել: Ձմեռայ ցուրտ, երկար երեկոներին, երբ Հայաստանի կատաղած քամին փութորկում, ոռնում էր սարերում եւ ձորերում, երբ նոյն իսկ գազանները մի ծակ էին փնտռում պատսպարւելու, Շիրակեցին նստում էր ծալապատիկ իր հանգստաւէտ «օդալոմ», հայկական ծխացող օջախին կից եւ հէքեաթներ լսում: Անասունները բաժանւած էին նրանից միայն մի տախտակով եւ նրանց տաք շունչը խառնւում էր մտերմօրէն գիւղացու շնչին: Ամէն գիւղում մի քանի սիրւած «օդաներ» կային, ուր հաւաքւում էին մարդիկ: Մեր գիւղում ամենից յայտնին տէրտէրի, տանուտէրի եւ մի երկու, երեք մեծատունների օդաներն էին: Հիւրերը տեղ էին բռնում այնտեղ՝ նայած իրենց դիրքին. պատւաւորները — գիւղի հարուստները — նստում էին վերելը, օջախին կից խալիների վերայ, միջակները նրանցից ներքեւ խալիների մասում, իսկ աղքատները եւ ծառաները երեկոն մեծ մասամբ ոտքի վերայ էին անցկացնում: Ամէն գիւղ իր հէքեաթ ասողները ունէր. պապերից եւ հայրերից էին սովորել նրանք այդ հէքեաթները, որոնք նոյնն էին Հայաստանում եւ հարեւան երկրներում: Կրակի շուրջը բոլորւած քիւրտ հովիւները, ծուլօրէն իրենց չիբուխները ծխող թուրք գիւղացիները եւ Վրաստանի սիրուն անտառներում ու հովիտներում ապրող մարդիկը ոգեւորւում ու տխրում էին նոյն պատմածքներից, սիրում կամ ասում նոյն հերոսներին: Բայց կային դիւցազնական դրոյցներ, հին ժամանակների հերոսական կռիւների, յաղթութիւնների եւ պարտութիւնների առասպելներ, ուր ցեղի վաղուց չքացած անցեալը խառնւում էր նոր դէպքերի հետ, ուր հէքեաթը իրականութիւն, ճշմար-

տուեթիւնն էր դառնում: Աշխոյժ, կենդանի լեզուով պատմում էր հէքեաթ ասողը այդ իրականութիւնը, փառաբանում սիրւած հերոսներին, անիծում դաւաճաններին: Մինչեւ կէս գիշեր ականջ կտրած, բերանները բաց եւ փայլուն աչքերով լսում էին մարդիկ այդ զրոյցները, երգում էին սիրոյ եւ պայքարի երգեր ու գոհ սրտով ցրւում տները: Աղքատ էր հայ գիւղացու սեղանը. մեծ բարիք էր ընտանիքի համար եթէ տան մայրը սեղանին սլանիր եւ հաց էր դնում, ուրիշ կերպ ուտում էին հաց սոխի, զոխի կամ թթու կաղամբի հետ, շատ անգամ միայն չոր հաց եւ բոլորը միասին պառկում թոնիրի կամ օջախի շուրջը քնելու: Դարերից անփոփոխ մնացած ձէթի ճրագը մարւում էր, ամբողջը անհետանում խաւարի մէջ: Դրսում այստեղ այնտեղ հաչում էր մի շուն. եւ երբ պատահմամբ մի օտարական անցնում էր գիւղի միջով, թւում էր նրան, թէ տները քարերի կոյտեր են կամ գերեզմաններ:

* * *

Մեր գիւղը ուխտատեղի էր. սուրբ Ամենափրկիչը, մի հին աւետարան, նրա հռչակն էր, նրա հպարտութիւնը: Ոչ մի կիրակի, ոչ մի տօն չէր անցնում, որ մեր գիւղը ուխտաւորներ չը գային: Նրանք գալիս էին սայլերով, ոմանք ձիերով, շատերը ոտաբոբիկ քայլելով: Հեռու տեղերից էին գալիս նրանք, Լոռիից, Փամփակից, Նրեւանից եւ Ղարսից: Ամէն ուխտաւոր մատաղ էր բերում Սուրբին. մէկը մի ոչխար, միւսը մի գառ, աղքատները մի զոյգ աղաւնի: Մարդիկ գալիս էին հաւատով, ոգեւորութեամբ: 1877 թւի ոռւս-տաճկական պատերազմին, որին մեր գիւղացիք Լոռեա-Մենլիքովի կռիւ էին անւանում, մի տաճկահայ քահանայ փրկել էր Ամենափրկիչը Թուրքերի ձեռքից, երբ նրանք գիւղի եկեղեցին կրակի

էին տւել, եւ բերել մեզ մօտ: Երկար ժամանակ նա պահել էր աւետարանը իր տանը, բայց մեռնելիս կտակել էր նրան եկեղեցուն: Քահանայի տունը չարունակում էր ուխտատեղի մնալ: Աւանդութեան գերի ուխտաւորները առաջին հերթին այնտեղ էին գալիս, մտնում մի փոքրիկ սենեակ, որը մատուռ էր կոչւում, սողում էին մինչեւ այն սեղանը ուր դրւած է եղել աւետարանը, համբուրում էին սեղանի ծածկոցի ծայրերը եւ ծնկաչոք իրենց խնդրանքն անում: Ծանր հիւանդներին պառկեցնում էին յառակին, սեղանին կից, եւ գիշերը՝ մոմերի լոյսի տակ մենակ թողնում: Հաւատում էին, որ աւետարանի զօրութիւնը դեռ ապրում է այդ սենեակում, այդ սեղանի, այդ յատակի վերայ: Հարուստ էր Ամենափրկիչէնց տունը, բարիքներով լեցուն: Քահանայի հարսները եւ տղաները գիտէին խնամել հիւրերին, նրանց հաճելի դառնալ. եւ դրա համար մատաղների մեծ մասը ուխտաւորները նրանց էին նուիրում որպէս վարձատրութիւն: Մեր գիւղի տէրտէրը շատ անգամ դժգոհ էր այդ սովորութիւնից, քանի անգամ բողբոջել էր... բայց ասարդելւն...: Ինքը աւետարանը գտնւում էր եկեղեցու խորանում, մի փոքրիկ ապակեայ պահարանում: Մի հին, շատ հին գիրք էր նա, ո՞վ գիտէ ո՞ր դարում եւ ո՞ւմ սուրբ ձեռքով դրւած: Գոյնզոյն նկարներ ունէր իր մէջ, կազմը ծանր արծաթից էր, վրան մի արծաթէ խաչ: Ոչ մէկի ձեռք չը պէտք է գիպէր աւետարանին, պահարանը միշտ փակ էր եւ ուխտաւորները ծնկաչոք համբուրում էին միայն պահարանի ապակին. նոյն իսկ քահանան կարկուտի կամ մեծ տօների օրերին, վերցնում էր Ամենափրկիչը ապրեւում կտորով: Միմիայն տօնի օրերին թոյլ էր տրւում ուխտաւորներին եւ գիւղի ժողովրդին համբուրել կազմի վերայ շինւած գեղեցիկ խաչը: «Ամենափրկիչը վկայ», «Թող Ամենափրկիչը աչքիս լոյսը խա-

լարեցնի», «Թող Ամենափրկիչը արեւս մարէ», այս էր ամենա-
ազդեցիկ երգումը մեր գիւղում: Վա՛յ նրան ով այս երգումը
ուղիղ սրտով չէր ասում, հաւատում էին որ հէնց խօսած տեղը
բերանն է ծուլելու, կամ աչքը կուրանալու, կամ մի ուրիշ փոր-
ձանք է գալու, մարդուն մոլորեցնելու: Յաւի, յուսահատու-
թեան դէպքերին գիւղացին նրա մօտն էր վազում, նրա օգնու-
թիւնը աղերսում: Եթէ Ամենափրկիչը անտարբեր էր մնում նրա
խնդրին, ապա գիւղացին դիմում էր ուրիշ սուրբերի — Գիւմրիի
Շօթը վէրքին, Կարմիր աւետարանին, Մուշնիի Սուրբ Գէոր-
գին, եւ երբեմն չը նայած այնքան վտանգների, անցնում էր
սահմանը, զնում քիւրտերով լեցուն ճանապարհներով մինչեւ
Մշոյ Սուրբ Կարապետի վանքը: Սուրբ Կարապետը, Սուրբ
Սարգսի եւ Սուրբ Գէորգի հետ ամենագօրաւոր սուրբերն էին
Հայաստանում: Սուրբ Կարապետի տօնը տեւում էր քառասուն
օր. մեր գիւղի աղջիկները իրենց մուրազին հասնելու համար
օրական միայն մի անգամ էին ուտում եւ այն էլ ցամաք հաց:

Աղքատ էր Շիրակի գիւղացին, զրկանքների վարժած, իր
սեփական պէտքերի համար խնայող, բայց սուրբերին տալիս
էր նա առատ ձեռքերով: Ամենափրկիչի հռչակը քաշում էր մեր
գիւղը ամէն տեսակ հիւանդներ, ցաւազարներ, ընկնաւորներ
փրփրած բերաններով եւ յոգնած, պղտոր աչքերով: Սուրբի
խորանում յատակին կծկւած, կապած թեւերով եւ ոտքերով
նրանք լալիս էին, խնդրում, հառաչում, լիզում յատակը,
գլխներին եւ կուրծքերին տալիս: Երբ քահանան վերցնում էր
աւետարանը եւ բարձր ձայնով կարդում, հիւանդները առանց
նրան լսելու շարունակում էին աղմկել, բայց կամաց կամաց
սուրբ խօսքերը, քահանայի միապաղաղ հանգիստ ձայնը աղ-
դում էին նրանց վերայ. հիւանդները լուում էին եւ երբ վեր-
ջապէս տէրտէրը «Հայր մերն» էր ասում ու աւետարանը եր-

կարացնում նրանց համբուրելու, ոմանք ընկնում էին խորը
քնի մէջ, որը նշան էր նրանց բժշկւելուն:

Բացի Ամենափրկիչից կար մեր գիւղում մի անանուն Սուրբի
գերեզմանը. հռու, ճանապարհին կից, մի արտի միջին մի
քանի խաչքարեր էին բոլորւած, ուր ամէն կիրակնամուտին
մէկը կամ միւսը գիւղի կանանցից խոնկ էր ծխում այնտեղ:
Անցորդները երեսներին խաչ էին հանում, պոկում էին իրենց
չորերից մի կտոր եւ երկիւղածութեամբ կախում այդ քարե-
րերից. ոմանք մի կոճակ էին դնում այնտեղ, քչերը դրամ:
Նոյն իսկ հարեւան գիւղերի թուրքերը եւ քիւրտերը գալիս էին
այնտեղ ուխտի: Մարդիկ ասում էին, որ այնտեղ մի ժամա-
նակ մի եկեղեցի է եղել եւ որ քարերը նրա մնացորդներն են.
ուրիշները պնդում էին, որ մի զօրաւոր Սուրբի գերեզման է:
Մարդկանց մեծ մասը այս վերջին կարծիքին էր, մանաւանդ
որ տէրտէրի հոտաղ Արտօն մի քանի անգամ երազում տեսել
էր, որպէս թէ խաչքարերի մօտից մի ձիաւոր է անցել եւ բարձր
ձայնով կանչել. «ասա՛ տէրտերին, Թող ինձ մի գերեզման չինի,
մինչեւ ե՞րբ պէտք է տրորէք ոսկորներս»: Տէրտէրը յաճախ
առաջարկում էր այնտեղ մի փոքրիկ մատուռ շինել, բայց
Աղամենց Սարգարը, որին պատկանում էր արտը, չէր ուզում
նրան գիւղին տալ: Մատուռը այդպէս էլ չչինւած մնաց,
բայց եւ այնպէս քարերի փոքրիկ կոյտը մատուռ անունն էր
կրում եւ ուխտատեղի էր:

II.

Մեր տունը գտնւում էր գիւղից դուրս, դաշտերի մէջ:
Նա կոյր չէր ինչպէս գիւղի միւս տները. մեծ լուսամուտները
նրա աչքերն էին, որոնք նայում էին առանց քաշւելու արեւին,
աշխարհին: Մեր տունը դեռ նոր էր, քաղաքից եկած վար-

պետներ էին չինել նրան կարմիր ու սև քարերով, եւ բոլոր գիւղացիք զարմանում ու հիանում էին նրա վերայ: Գիւղի քահանան, Օհաննէս վարժապետը եւ մի քանի ունեւորներ իրենց տներին կից նոր սենեակներ էին չինել, որ մեր տանը նմանեցնեն: Մենք գիւղից հեռու էինք, բայց իմ մեծ մայրը, մեր սիրելի տատիկը ամէն օր գիւղ էր գնում: Նա սիրում էր նստել գիւղացիների մօտ, նրանց թոնիրի կողքը, որովհետեւ թոնիրի եւ քուրսու վարժած, նա մեր երկաթէ վառարանի մօտ երբեք չէր տաքանում: Տատիկս մեզ յաճախ տանում էր իր հետ. դրանից էր, որ մենք երեխաներս գիւղում բարեկամներ եւ թշնամիներ ունէինք. մեծ հաճոյքով մեր պարտէզից փախուստ էինք տալիս եւ նոյն իսկ անձրեւին եւ փոթորկին խաղում գիւղի երեխաների հետ: Հայրս մեծ մասամբ տանը չէր, մայրս զբաղած էր տնային աշխատանքներով, աղատ ժամերին եւ մանաւանդ երեկոներին լրագիր, գիրք էր կարդում, իսկ մենք նստում էինք թաղթին, տատիկիս մօտ եւ նրա հէքեաթները լսում կամ նրա խորշումած ձեռքերի հետ խաղում: Ես շատ էի կապւած տատիկիս, միշտ նրա հետ էի եւ երբ մարդիկ ինձ հարցնում էին, թէ ես ո՞ւմ աղջիկն եմ, պատասխանում էի հպարտութեամբ. «տատիկիս աղջիկը», իսկ եղբայրներս եւ քոյրերս աւելի մօրս էին յարում:

Տատիկս մեծ, սեւ աչքեր ունէր, որոնք այնքան խիստ եւ ուղիղ էին նայում աշխարհին, որ ոչ ոք չէր կարողանում դիմանալ նրա հայեացքին եւ իր աչքերը ցած էր գցում: Զմեռ թէ գարուն նա սեւ էր հագնւած եւ միմիայն կարմիր գոգնոցը, հարուստ գոյներով բանւած, կենդանացնում էր նրա կերպարանքը: Ինչպէս Հայոց բոլոր որբեւայրի կանայք, նա էլ իր գլխի զարդարանքը իր աղջիկներին եւ մօրս էր տւել եւ նոյն իսկ ոսկի չէր դնում ճակատին: Մի սեւ շալ, գեղարուեստօրէն գլխին

դրած, ծածկում էր նորա մազերը, պարանոցը եւ ծնօտը: Նրա հագուստների ծալքերի մէջ խորը գրպաններ կային եւ ծառայում էին նրան որպէս պահարան: Այդ գրպանների մէջ ամէն տեսակ բաներ կային, ինչ որ մենք եւ շատ անգամ մեծերը ցանկանային: Վա՞ր էր ընկնում մէկը եւ անմխիթար լաց լինում, տատիկս իսկոյն մի անուշեղէն, մի չիր, մի կտոր շաքար, մի հատ արմաւ էր հանում գրպանից եւ տալիս լաց լինողին: Արդէն այն եղանակը, թէ նա ինչպէս էր իր բարակ ձեռքը դանդաղօրէն գրպանը տանում, հանգստացնում էր տանջւողին: Յոյսով լիքը նայում էր նա այդ բարակ ձեռքին եւ լացը մոռանում: Եթէ մէկի գլուխն էր ցաւում, անմիջապէս հանում էր տատիկս մի որ եւ է բոյս եւ հրամայում նրանից թէյ պատրաստել, խմել: Բոյսերը հաւաքում էր նա դարնանը եւ աշնանը առուների ափերին, ջրաղացքի մօտերքը, մարգագետինների միջից, խնամքով չորացնում էր նրանց եւ գոյնզգոյն տոպրակներում պահում: Ամէն մի բոյս իր անունը ունէր եւ առանձին տոպրակը: Այդ բոյսերը լաւ դեղեր էին եւ երբեմն հրաշքներ էին գործում: Այսպէս տատիկս մեր տան բժշկուհին էր եւ նրա հոչակը քաշում էր նրա մօտ ամբողջ գիւղը: Իր արխալուխի մէջ տատիկս պահում էր մի գոյնզգոյն «ղաբլուխ», որի մէջ դնում էր կարի բոլոր պիտոյքները. ասեղ, թել, մատնոց, մկրատ միշտ պատրաստ էին նրա ձեռքի տակ: Զը նայած իր բարձր տարիքին, նա երբեք չէր հանգստանում աշխատելուց: Ամէն տեղ ուր կարիք կար՝ օգնութեան էր հասնում: Տատիկս իրեն երբեք ծեր չէր գգում. խօսակցութեան ժամանակ, մեզ բոլորիս զարճութիւն պատճառելով, նա յաճախ ասում էր. «ի՞նչ կարող է անել ինձ նման ջահէլ հարսը». եւ մեր ազգականները նրան միշտ «Հարսիկ» էին անւանում: Բայց եւ այնպէս նա էր, որ ծերերին եւ երիտասարդներին

խորհուրդներ էր տալիս եւ բոլորը լսում ու հպատակում էին նրան ինչպէս մի իշխանի: Տատիկս ոչ միայն տեսակ տեսակ ցաւերի բժշկուհի էր, նա ճանաչած էր նոյնպէս որպէս լաւ դայեակ: Քանի քանի երեխաների պորտ էր կտրել նա իր կեանքի ընթացքում: Չը նայած իր խորշոմած ձեռքերին, նա երբեք չէր հրաժարուում ծննդկաններին իրենց դժւար ժամին օգնութեան հասնելու: Ամէն եղանակին, գիշեր թէ ցերեկ, նա կատարում էր իր պարտականութիւնը, բարեբախտաբար միշտ յաջողութեամբ:

Առաւօտը նա վեր էր կենում տեղից արեւի հետ, լւացւում, դուրս գալիս տանից, կանգնում դրսի դռան շէնքին, եւ երեսը աղօթարանին — արեւելք ուղղած բարձրաձայն աղօթում էր. «առաւօտայ անուշ լոյս եւ արդար, մաքուր արեգակ. մեղաւոր եմ, անարժան. դուք բարեխօսէք լոյս Քրիստոսի, բարի Աստծու մօտ, որ նա աշխարհին խաղաղութիւն տայ, երես չդարձնի հայ քրիստոնեայից եւ եթէ մի աչք էլ աւելի ունի, թող իմ մեկուճար, ազիզ տղայի վերայ գցի. ամէն»: Աղօթքից յետոյ նա տուն էր մտնում, աշխատում էր մինչեւ եկեղեցու զանգակի կանչելը. տարւայ բոլոր եղանակներին նա ժամերգութիւնից յետ չէր մնում: Ամբողջ աւետարանը եւ պատարագի երգերը, չը նայած իր կարգալ եւ գրել չը գիտենալուն, բերանացի գիտէր: Նա աղօթում էր բոլորի համար, բայց երբեք չէր խօսում այդ մասին: Եկեղեցուց վերադառնում էր նա հանդիսաւոր, դեռ դրսից զարթ ձայնով կանչում. «Ողորմի Աստուած». եւ մօրս պատասխանը «Ողորմի ծնողաց» լսելուց յետոյ, առանց նախաճաշի, օրւայ կէսը նա ծոմ էր պահում, անցնում էր իր առօրեայ աշխատանքներին: Նա մանում էր, հաց թխում, կարում, գուլպայ գործում, կարկատում. նրա ճախարակը մինչեւ իր կեանքի վերջը չը

կանգնեց. մեր բոլորի գուլպաների թելը մանողը տատիկս էր: Երբեմն մեզ ծնկին դրած, նա զբաղեցնում էր մեզ, յաճախ շալակած ման ածում: Երբ փոքրիկ եղբայրս Վահրամը չէր ուսում խելօք մնալ, տատիկս նրան թեւերին առած, ման էր գալիս պարտէզում եւ ցած ձայնով երգեր էր երգում կամ հէքեաթներ ասում:

Թռի թռի թռցնեմ,
Սեւ հաւի միս կերցնեմ,
Կարմիր գինի խմցնեմ,
Ծառի տակը քնցնեմ.
Քունդ կը դայ սուս արա,
Աչքդ խփի տաղ արա.
Ճիււ, ճիււ, ճիււ...

կամ՝

Հէքեաթ հէքեաթ պապս է,
Ղաշղայ քուռակ տակս է.
Հեծնեմ երթամ Երեւան,
Երեւանից չամիչ բերեմ.
Չամիչը տամ հաւերին,
Հաւերն ինձի հաւկիթ տան.
Հաւկիթը տամ չարչուն,
Չարչին ինձի դանակ տայ.
Դանակը տամ չորնին,
Չորանն ինձի դառ տայ.
Գառը տամ Աստծուն,
Աստուած ինձի աղբեր տայ.
Աղբեր քաղբեր ջան աղբեր,
Ընկնիմ հետդ դամ աղբեր...

Եւ եղբայրս հանգստացած ու երջանիկ քնում էր նրա թեւերի մէջ, իսկ մենք Սիրանուշը, Արիկը եւ ես կաշում էինք տատիկից եւ խնդրում, որ մեզ հէքեաթներ պատմի: Երբ նա հէքեաթ էր ասում, ոչ միայն մենք էինք հաւաքւում նրա դիւխն, այլ եւ մայրս եւ նոյն իսկ հարեւանները: Բացի հէքեաթներից տատիկս մի շարք թուրք եւ պարսիկ առածներ գիտէր. ոչ մի նախադասութիւն չէր ասում առանց որ եւ է առածի եւ ամէն անգամ աւելացնում էր ներողամտութեամբ. «Թուրքը շուն է, համա լեզուն անուշ է», կարծես ուզում էր այդպիսով արդարացնել իր թուրքերէն լեզուով ասած առածները:

Ձմեռւայ երեկոյ է: Մենք նստած ենք թաղթին. ինքնաեռը դեռ կամաց աղմկում է սեղանին: Տատիկիս սիրելի մատները՝ յոգնած գուլպայ գործելուց, քաշում են թաղբէհի շարերը: Նրա կենդանի, կնճիռներով լիքը դէմքը պայծառ է: Տատիկս հէքեաթ է ասում, երբեմն միայն լուում, քթախոտը քաշելու համար: Նրա ձայնը մէկ բարձր է, մէկ շշնշող: «Լինում է չէ լինում մի թագաւորի տղայ է լինում», սկսում է տատիկս: Գունաւոր լեզուով նկարագրում է երիտասարդ հերոսին, որը եօթը գլխանի վիշապին հրեղէն թրով սպաննում եւ ազատում է նրանից թէ թագաւորի խեղճ աղջկան եւ թէ նրա երկիրը: Սոսկալի վիշապը նստել էր քաղաքի աղբիւրին եւ ոչ ոքի թոյլ չէր տալիս ջուր տանելու: Ամէն անգամ քաղաքի բնակիչները մի սիրուն աղջիկ էին տալիս նրան եւ այդ գնով ստանում ջուրը: Ամէն օր մի աղջիկ էր ուտում նա, այնպէս որ մէկը չը մնաց քաղաքում: Հերթը եկաւ թագաւորի աղջկան, բայց վերջին բոպէին, երբ վիշապը ուզում էր նրան կուլ տալ, հասնում է թագաւորազնը բարի եւ քաջ, եւ վիշապին հազար կտոր անում ու ազատում աղջկան եւ քաղաքը: Լոյս

աշխարհից էր եկել թագաւորազնը այդ մութ երկիրը, որը լիքն էր վիշապներով եւ ուր մարդիկ նոյն իսկ ջուրը, որ Աստծու ընծան է բոլորի համար, չէին կարողանում ազատ խմել: Մութ աշխարհի թագաւորը ուզում է իր աղջիկը հերոսին տալ, բայց սա մերժում է, չի ուզում մութ աշխարհում մնալ. արեւին կարօտ նա խնդրում է Ձումրու թռչունին (որի ձագերը աղատում է մի ուրիշ վիշապից), իրեն լոյս աշխարհ տանել: Հրաշալի թռչունի մէջքին նստած թագաւորազնը քառասուն օր եւ քառասուն գիշեր ճամբայ է գնում եւ շատ արկածներից յետոյ հասնում է լոյս աշխարհ:

Տատիկիս վիշապները սոսկալի հրէշներ էին, ազաւ եւ անգութ: Նրանք յարձակւում էին քաղաքների եւ գիւղերի վերայ, թալանում, կրակում, աւերում ամէն ինչ եւ ամենէն գեղեցիկ աղջկան, որը սովորաբար թագաւորի աղջիկն էր լինում, գերի էին տանում: Տանում էին նրան իրենց հեռաւոր դղեակները, աշխարհի էն միւս ծայրում եւ եօթը երկաթէ դռան յետեւ պահում: Տատիկիս հէքեաթներում բարին եւ չարը միշտ կռիւ էին մղում իրար դէմ: Բարին լոյսն էր, արդար, անբիծ արեւը. չարը գիշերն էր, անարդար ու թիւնը, մութը: Բարեբախտաբար բարին միշտ յաղթում էր չարին, անգութները պատժւում էին եւ արդարութիւնը վերականգնւում: Բայց միայն հէքեաթներում չէր այսպէս, տատիկս հաւատում էր, որ իրականութեան մէջ բարին նոյնպէս յաղթում է չարին: Երբ մի դժբախտութիւն էր անցնում մեր մօտից առանց մեզ փնասելու, տատիկս խաչակնքում էր երեսը եւ ասում. «Փառք քեզ Տէր, ո՞ւմ էի մի լաւութիւն արել, ո՞ր խեղճ ճամբորդին պատւել, ո՞ր աղքատին մի կտոր հաց տւել, որ դէմս եկաւ»:

Երեկոն կամաց անցնում է: Տատիկս վաղուց է վերջացրել

կլաւ

իր հէքեաթը, բայց մեղնից ոչ ոք տեղից չի շարժուում: «Գնացէ՛ք քնելու», ասում է նա վճռական: Մենք չենք հնազանդւում եւ աղերսում ենք, որ նա մի հէքեաթ էլ պատմի: Եւ ահա տատա նայում է դռանը խորհրդաւոր կերպով եւ ցուցամատը բերանին դնելով շնչում: «սս... դուք պէտք է հնազանդէ՛ք, եթէ ոչ Դովլաթը կը լսի եւ մեր տնից կը հեռանայ»: Մենք գիտենք այդ. երբ Դովլաթը մեր տնից հեռանայ, մեր տան բախտն էլ հետը կը գնայ: Դովլաթը մի փոքրիկ մարդ է, երկար, սպիտակ մօրուքով. նա ապրում է մեր գոմում: Ամէն բարի տուն մի Դովլաթ ունի. նա միայն լաւ, հաւատացող մարդկանց է երեւում: Տատիկս մի անգամ հեռւից տեսել է նրան. Դովլաթը նստած է եղել մեր ամենասիրելի կովի Նոյեմի մօտը եւ այնքան բարի ժպտացել է նրան: Մենք չենք ուզում որ Դովլաթը մեր տանից հեռանայ, դրա համար էլ վեր ենք կենում եւ մէկս միւսի յետեւից մօրս հետ, համբուրում ենք տատիկիս ձեռքը եւ գնում քնելու:

Այսպէս անցնում էին ձմեռայ երկար երեկոները եւ գալիս էր զարունը:

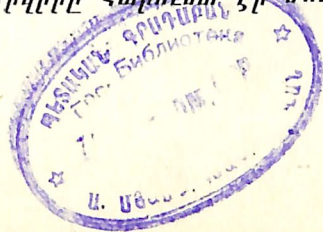
III.

Գալիս էր նա եւ կախարդական ձեռներով սար ու ձոր կանանչով եւ ծաղիկով ծածկում: Ճամբաները բացւում էին, երկինքը ծիծաղում էր պայծառ, պանդուխտ դարձած կռուները վերադառնում էին իրենց հին տեղերը, ծիծեռնակը երգում ու նորոգում էր քանդած բոյնը, դաշտերը լեցւում էին աշխատող գիւղացիներով եւ հոտաղների հոռովելը արձագանգում էր լեռներում: Խորձիթների դռները եւ երգիքները բացւում էին, լոյսը ներս էր շողում, ցոլում մարդկանց երեսները:

րին, խաղում նրանց աչքերի մէջ: Հայոց աշխարհը սիրտը բաց արած ժպտում էր երկնքին, ցնծում արեւին:

Դեռ մթնշաղին, աքաղաղի երրորդ կանչից յետոյ, մարդիկ վեր էին կենում անկողիններից, դէմքերը աղօթարանին ուղղած առաւօտայ առաջին լոյսից եւ Արագածի յետեւից բարձրացող արդար արեւից իրենց գործին աջողութիւն եւ աշխարհին խաղաղութիւն էին խնդրում, յետոյ աշխատանքի գործիքներն ուսերին, առանց նախաճաշի, արտ կամ բոստան շտապում: Կանայք վառում էին թոնիրները, թանով ապուր կամ կորկոտից խաշիլ եփում եւ աղջիկների ու ջահէլ հարսների շալակը տւած արտաւորներին ուղարկում: Նրանք էին հոգւում տան ամբողջ գործերը. աղբիւրից եւ գետից ջուր բերում, երեսաներին կերակրում, հաց թխում, կարում, կարկատում, լւանում եւ այդ բոլորի հետ դաշտի աշխատանքն էլ տղամարդի հետ բաժանում: Նոյն իսկ ճամբին քայլելիս կամ ցորենի խուրձերի վերայ նստած, երբ սայլը դանդաղ տուն էր դնում, նրանք դուլպայ էին գործում կամ թեչիկ մանում: Աշխատանքն էր իշխում բոլորի վերայ. գիւղը դատարկ էր լի օրերին: Նա պահ էր տրւած անճար ծերերին, մանուկներին եւ շներին: Ծերերը նստում էին գետնի վերայ պատերից ընկնող ստերների մէջ եւ կիսախուփ աչքերով թաղբէհի հատերը քաշում. մանուկները թռչկոտում էին դես ու դեն, ով ծծկեր եղբայր կամ քոյր ունէր, դատապարտւած էր տունը մնալու, երեխային օրօրելու կամ թեւերին առած նրան մանածելու:

Օրւայ ամէն ժամանակին անցնում էին գիւղով ցնցոտիների մէջ պատած մուրացկաններ, կանգնում տների առաջ եւ իրենց ապրուստը մուրում: Երկիրը հարթւած էր մուրաց-

կաններով եւ տուն չէր գտնուում որ նրանց համար մի կտոր հաց, մի պնակ ալիւր չ'ունենար:

Մենք էլ առաւօտից դուրսն էինք: Հասակակիցներին հետ շրջում էինք դաշտերում, վազում թիթեռնիկների յետեւից, թռչուններ բռնում, ծառեր բարձրանում, անթիւ անհամար շերեւիտիկների հետ խաղում, որոնցով լիքն էր մեր տան յետեւից վազող առուն: Երբ պայծառ արեւը շատ էր նեղում մարդկանց, մեր գիւղի երիտասարդութիւնը գնում էր Արփա-չայը լողանալու. աղջիկները ծածուկ տեղեր ունէին այնտեղ, ուր ոչ մի աչք նրանց չէր կարող տեսնել: Աղմուկով հետեւում էինք նրանց, տղաները գնում էին իրենց սեռակիցների մօտ, մենք մեր: Այրող արեւի տակ պառկում էինք աւազի մէջ, կուրծքերս եւ ոտքերս նրանով ծածկում, անսպառ զարճանում, երբ աղջիկները կէս հաղնած ու ոտաբորիկ, գետի եզերքին պար էին բռնում եւ ջրի հոսանքի հետ շորորալով լէլէներ կանչում: Լի օրերին, ցերեկը ամօթ էր պար գալը մեր գիւղում. դաշտերի, բոստանների, տան աշխատանքը սպասում էին ձեռքերի. բայց Տեւոյենց Նաղալը գայ-թակդեցնում էր բոլորին իր հրաշալի ձայնով, երբ յանկարծ ջրից դուրս էր թռչում թաց եւ մերկ, երկար, սեւ մազերը ուսերին փռած, ձեռքերը կողքերին էր գնում եւ իր սպիտակ մարգարտեայ ատամները բանալով, գիւ ձայնով երգում էր ու պարում, պարում էր ու երգում:

Բարակ ես, բարտի ծառ ես,
Կրակ ես, մարդ կը վառես,
Օսան ջան, արի տեսնեմ
Քեզ ծառայ, արի տանեմ:

Կէս խուկի աչքերով Նաղալը ժպտում էր բոլորին, ինքն էլ մի բարտի, ինքն էլ մի կրակ: Նաղալը ինձ համար տատիս հէքեաթների փերիներից մէկն էր, ինձ թւում էր, որ նա հեռու աշխարհում մի դղեակ ունի շրջապատւած ամենէն դեղեցիկ պարտէզով, ուր անմահական ջուրն էր հոսում եւ անմահական խնձորն էր բուսնում: Աշխարհը հէքեաթ էր, այնքան լուսաւոր որ հազիւ կարելի էր գիմանալ այդ լոյսին: Աշխարհը հէքեաթ էր. Հայոց սարերը փեշ փեշի բռնած հասնում էին մինչեւ նրա ծայրը, պսպղուն Արփաչայը հետեւում էր սարերին, եւ բոլորի վերայ բարձրանում էր Արադածի պայծառ, վեհ ճա-կատը: Նա էլ էր ժպտում Նաղալին, նա էլ էր ուրախանում մեզ հետ: «Յաման, ուշացայ, մայրս ի՞նչ կ'ասի», կանչում էր յանկարծ Նաղալը, շտապ-շտապ հաղնում, գլխին մի կարմիր լաչակ կապում եւ միւսների հետ գիւղ շտապում: Ահա նա իր նազելի հասակով անցնում է Ղարանդուի վերայով, կանգնում մի վայրկեան Հարդի կամուրջին եւ անհետանում բարտիների եւ ուռիների յետեւը: Աշխարհը կարծես մթնում է, շուք է գալիս նրա եւ իմ երազուն հոգու վերայ, բայց ընկերներս քաշում են ինձ եւ մենք շարունակում ենք մեր խաղերը:

Խաղում էինք դաշտերում, առունների, գետերի մօտ, բայց խուսափում էինք հեռանալ գիւղից, մարդկանցից: Գիտէինք, աշխարհը հէքեաթ է, բայց լիքն է չարքերով, դեւերով: Մութ ոյժերը իշխում են մեր վրայ եւ Աստծու աչքը չի տեսնում ամէն տեղ: Փոսերում, կամուրջների տակին, ամէն մի մութ անկիւնում սատանաները դարան մտած, ջրիստոնեայ ճամբորդին են սպասում, որ նրա հոգին կորցնեն. փերիները ջրերի միջին, ոսկէ մազերը ուսերին փռած, անուշ անուշ երգ են ասում, որ մենաւոր ձկնորսին իրենց մօտը քաշեն, խեղդեն:

Ջատու պառաւանները կամուրջի տակից ուշացող շինականի փեշից քաշում, սպառնում են, հաղար փորձանք բերում գլխին: Ամէն տեղ վտանգ կայ, ոչ խոնկն է օգնում շատ անգամ եւ ոչ աղօթքը: Դրա համար էլ Շիրակեցին ամէն մարտ ամսին ակիշ, թաթակիշ ձեռքին, տան ու շաքի դռները լայն բաց արած, անկիւնից անկիւն էր դնում եւ երկաթը թափահարելով կանչում. «Շւոտը դուրս, մարտը ներս»: Չարքերը վախենում էին երկաթից եւ դուրս փախչում:

Խաղում էինք դաշտերում, կանանց մարդագետններին վերայ, Արագածի ժպտացող երեսի դիմաց: Նա մեր երազների եւ ցնորքների կենդրոնն էր: Հոն էին ապրում տատիկիս հէքեաթների բոլոր փէրինները, դեւերը, չարքերը. հոն էին գտնում թագաւորազները միշտ քաջ ու բարի. նրա դագաթից էր կախւած Լուսաւորչի անմար կանթեղը: Բայց ահա մօտենում էր երեկոն. լեռնային շղթաները կարմրում էին մարմտնող արեւի ճառագայթներից, Արագածի հովերը իջնում, իջնում եւ գրկում էին հողը, կարօտի համբոյր դրոշմելով նրա այրւած շրթներին: Վերջին նախիրը դիւղ էր շտապում. եկեղեցու զանգակն էլ անուշ հնչեց ու լռեց. ուշացած շինականը տուն է դնում եղներին ծուլօրէն խարազանելով. հօ՛, հօ՛... սայլը օրօրւում է թմրած նազանքով, անիւները խուլ ճռռում են: Ահա Արագածի կարմիր գլուխը գունատեց, մի կապոյտ մշուշ պատեց նրան, մոխրագոյն ամպերը եկան եւ ծածկեցին բոլորը մեր աչքերից: Մթնեց: Չարքերի եւ դեւերի ժամն է հիմայ. փէրինները բարձրանում են դետի յատակից, փոսերում, կամուրջների տակին, բլուրների յետեւը սատանաները իրենց հարսնիքն են անում: Մենք կծկւում ենք տեղերս, հաղիւ շունչ քաշում: Պէտք է տուն գնալ:

IV.

Сбились мы. Что делать нам?
В поле бес нас водит, видно,
Да кружит по сторонам.

Пушкин.

Մոլորւել ենք: Ի՞նչ անենք:
Դեւն է ման ածում մեզ դաշտում,
Այս կողմ, այն կողմ պտտում:
Պռկլին:

Աշխարհը հէքեաթ էր, դիւթիշ եւ խորհրդաւոր, բայց չարքերի եւ դեւերի վախը քանի քանի դիշերներ են խլել ինձնից, քանի անգամ խոցոտել հոգիս:

Գարո՞ւն է, ամառ թէ աշուն. չը դիտեմ. բայց տօն օր է: Աղջիկների եւ տղաների մի խումբ, զուգւած, զարդարւած պար է բռնել եւ երգում է.

Արի, եարօ ջան, արի մեր օթեւանը
Վարդերով զարդարեմ քո մարմար ջանը:
Արի, եար ջան, արի, մալուլ մի մնայ
Աշխարհ մեռնել կայ, մեզի չի մնայ:

Նաղալն է պարբաշին. կարմիր աղլուխը ձեռքին, փայլուն աչքերով նա քաշում է պարը իր յետեւից, երգում է բարձր եւ սրտանց բոլորից սիրւած երգերը.

Կայնել ես աղբերակին,
Շող կը տաս արեգակին,
Քո շող երեսին մեռնեմ,
Ունքերիդ աղեղնակին:

Հեռուում կանգնած են գիւղի տղամարդիկ եւ կանայք, նայում են պարողներին եւ հիացած բացազանչում. «Աստուած քո բերած մօրը օրհնի, բերանիդ մատաղ. կանչէ Է՛հ, աղջիկ չես, կռունկ ես»: Լսո՞ւմ է Նադալը նրանց խօսքերը, չը գիտեմ. բայց նրա այտերը իր ձեռքին բռնած աղլուխից էլ կարմիր են, եւ ժպտերես նա ցած է դցում աչքերը: Ես կարող եմ անվերջ նայել Նադալին, աշխարհի չափ եմ սիրում նրան, բայց ընկերներս դադար չեն տալիս, քաշում են ինձ իրենց հետ եւ մենք գնում ենք կալերից հեռու, կանանչների մէջ սուսկ որոնելու: Որոնում եմ ընկերներիս հետ, բայց ոչ մի սուսկ չեմ գտնում: Ականջներիս Նադալի ձայնն է, աչքերիս առաջ նրա հասակը: Միշտ դես ու դեն եմ վազում եւ խնդրում մեծերից, որ ինձ սուսկերի տեղը ցոյց տան. բայց բոլորը ծիծաղում են իմ վերայ, գրկում են ինձ, համբուրում եւ ծաղրելով բղաւում. «տես, այնտեղ է, ահա այստեղ, կոյր ես, կոյր, չե՞ս տեսնում»: Յուսահատւած կանգնում եմ մի տեղ եւ ուղիղ ու սուր իմ առաջը նայում եւ յանկարծ տեսնում եմ նրանց, փոքրիկ սուսկերին, իրենց գեղեցիկ սպիտակ գլխարկներով, այնքան քնքոյշ, կանանչների մէջ կանգնած: Ուրախացած, ես կռանում եմ նրանց վերայ, ուղում եմ բոլորին քաղել, երբ Աշխէնը սոսկալի ձայնով բղաւում է. «չո՛ւտ, սատանան եկաւ, փախէ՛ք»: Սարսափւած, նայում եմ նրա կողմը, բայց նա արդէն հեռու է եւ բոլորը սոսկումով փախչում են նրա հետ: Ես շտապում եմ նրանց յետեւից, ընկնում ձեռքերիս վերայ, նորից բարձրանում, նորից ընկնում եւ այսպէս անվերջ: Ինձ թւում է որ ես յաւիտեան այնտեղ եմ եւ էլ երբեք չեմ դուրս գալու մարդագետնից: Ես այնքան փոքր եմ, ոտքերս դանդաղկոտ, անոյժ: Շունչս կտրւում է, աչքերս մթնում: Հիմայ ամէն սուսկի յետեւում սատանին եմ տեսնում կանգնած. նա

մեծ եղջիւրներ ունի ճակատին, նրա ոտքերը երկար են եւ ծուռ, կրունկները թարս, աչքերը կրակի բոց: Նա ինձ իր կարմիր լեզուն է ցոյց տալիս, նա ծիծաղում է, թռչկոտում եւ քանի գնում մօտենում ինձ: Մենակ եմ եւ անզօր: Ընկնում եմ գետնի վերայ, թաղում երեսս կանանչների մէջ եւ յանկարծ կայծակի նման մի միտք ծագում է ուղեղս. ես դոսայ սատանից ազատւելու միջոցը: Դա այնքան պարզ է: Քանդում եմ դռնոցս ու ծածկում նրանով գլուխս եւ երեսս: Գլխերը պատում է ինձ եւ նրա հետ էլ խաղաղութիւնը: Հիմայ ես ոչ ոքի չեմ տեսնում, ուրեմն ոչ ոք էլ ինձ չի կարող տեսնել: Այդպէս անում էի ես գլխերները, երբ տատիկիս հէքեաթների դեւերը ինձ հանգիստ չէին տալիս. ես քաշում էի վերմակը գլխիս խեղդւելու աստիճան եւ նրանք ինձ իմ թաքստոցի մէջ չէին գտնում: «Հէյ, վեր կաց, բալիկ, եկ»: Լսում եմ ես մօտիկից: Երեւի սատանան է, մտածում եմ ես, նա ուղում է միայն գիտնալ իմ ուր լինելը, եւ ես աւելի եմ կծկւում տեղումս: «Բալիկ, վեր կաց, չե՞ս լսում» — բղաւում է նոյն ձայնը վախեցած: Կամացուկ, մի աչքով նայում եմ այն կողմը: Աշխէնն է: Նա ինձ ուժով վեր է բարձրացնում, զօռով յետ քաշում դռնոցը երեսիցս եւ սրտանց ծիծաղում: «Գլխիդ մատաղ, վախեցա՞ր, հա՛: Հաւատացի՞ր թէ սատանէն եկաւ. դէ՛հ, հանաք ենք անում, ջա՛ն, խաղում ենք. սատանան լոյսից վախենում է եւ ցերեկով երբեք չի գալիս. դնանք տուն»: Վտանգը անցած է, սատանան չը կայ, արեւը ժպտում է վերեւից, հեռից լսւում է դեռ Նադալի կախարդիչ ձայնը, բայց հիմայ, երբ ամէն ինչ վերջացել է, ես անմխիթար լաց եմ լինում: Աշխէնը չի կարողանում հանգստացնել ինձ: Ես դողում եմ ամբողջ մարմնով: «Ամա՛ն, երեխի լեղին պատուել է վախից, քօռանամ ես, ի՞նչ արեցի» — գոչում է Աշխէնը, ինձ ուսերի է

դնում եւ դէպի տուն վազում: «Ա՛խ, ինչ յիմար ես Հայ, ի՞նչ վախկոտ ես. տե՛ս, որքան սուռկեր եմ հաւաքել քեզ համար, դե՛հ, մի՛ լաց լինիր, քեզ մատաղ»: Ճամբին, կանդ է առնում եւ մատը չարածճիօրէն թափահարելով ասում. «տատիդ բան չը պատմես, մատաղ, ձեռքիցը չեմ պրծնի»: Ես խոստանում եմ այդ, բայց նա ուղում է, որ երդւեմ: Ես երդում եմ հայրիկիս կեանքով. մատս հանդիսաւոր բարձրացնում եւ երկնքին նայում. «Հայրիկիս արեւը վկայ, ոչինչ չեմ ասի տանը»:

Երեկոյին, երբ տատիկս քնելուց առաջ վերջին անգամ խաչ է հանում երեսիս, հարցնում եմ դողալով. «Տատիկ, սատանան գալի՞ս է նոյնպէս, երբ երեխաները անկողնում են լինում»: Սարսափած, տատիկս խաչակնքում է երեսը. «Սատանէ՞ն. Աստուած, դու չարը խափանես, բարին կատարես. էս լաւ, հանգիստ ժամին ի՞նչ ես չարի մասին մտածում»: Ես ոչինչ չեմ պատասխանում: Տատս փայփայում է մազերս, յօրանջում մի քանի անգամ եւ ասում. «Հա՛, ի հարկ է, սատանէն կարող է գալ երեխաների անկողնու մօտ, երբ նրանք շար են եւ իրենց աղօթքները լաւ չեն ասում: Չարի աչքը խաւարի, նրան ի՞նչ պէտք ունինք, երբ մարդիկ սատանից էլ վատ են. քնիր, քնիր, թող Աստծու աչքը վրադ լինի»: Եւ տատս խոշոր քայլերով, ուղիղ եւ բարակ ինչպէս մի երկտասարդ աղջիկ անհետանում է դռան մէջ: Բայց ես չեմ կարող քնել: Լայն բաց արած աչքերով նայում եմ չորս կողմս: Գիշերաւայ կանթեղի կապոյտ լոյսը, որը գալիս է նրա կապոյտ ապակուց, խորհրդաւոր սոււերներ է գցում անկողնուս վերայ եւ անկիւններում: Վախը ինձ տանջում է: Հազար ու մի մտքեր են անցնում գլխովս: Գիտեմ, որ ես շատ անգամ շար եմ եղել, աղօթքներս լաւ չեմ ասել քնելուց առաջ... ուրեմն

սատանէն կարող է ամէն բոլորէ մտնել սենեակը եւ գալ ինձ մօտ: Յիշողութեանս մէջ կանգնում են սոսկալի պատկերներ — իմ լսածներից: Դեռ երեկ պատմում էր Ռուբէնը, թէ ինչպէս մեր գիւղացի Վարդանը սատանաների հարսնիք է տեսել: Խեղճը հարեւան գիւղից տուն էր գալիս: Լուսնեակ գիշեր էր, սարերից հազար ձայներ, շշուկներ եւ շխրտոց էր լսում: Երկաթուղու կամուրջի տակից անցնելիս, Վարդանը մի շարք մարդկանց է հանդիպում, որոնք թմբուկ ու զուռնայով, քէֆ ու հարսնիքով դէպի ինքն են գալիս: Հարա հրոցով նրանք հրաւիրում են Վարդանին հետները պարելու: Խեղճ մարդը քաղցած եւ տխուր է եղել, շատ է ուրախանում այդ հրաւերից, ձեռքը երկարացնում է որ իրեն պարզած բաժակը վերցնի եւ հարս ու փեսի կենացը խմի, երբ յանկարծ նկատում է, որ բոլոր հիւրերը թարս կրունկներ ունին: Իսկոյն խաչակնքում է երեսը, Գրիստոսի եւ Մարիամ Աստուածածնայ անունը տալիս, առանց նրանց նայելու բարձր ձայնով «Հայր մերը» կրկնում: Չարերը անմիջապէս հեռանում են տնքալով եւ ատամները կրճատացնելով: Այն օրւանից Վարդանը իրեն լաւ չի զգում, նա մռայլ է, գիշերները լաւ չէ քնում: Նա մի օր խեղճ Պետրոսի նման է լինելու: Պետրոսն էլ մի գիշեր սատանաների հարսնիք է տեսնում, բայց չի նկատում նրանց ո՛վ լինելը, արադ է խմում հետները ու պարում նրանց հետ: Միայն շատ յետոյ տեսնում է նա, որ իր նոր բարեկամները թարս ոտքեր ունին, ձեռքը տանում է ճակատին որ խաչ հանի, բայց ձեռքը նրան չի հնազանդւում, լեզուն էլ կարծես պապանձւել է, ոչ մի խօսք չի կարողանում արտասանել, որ սուրբերի անունը տայ, Չ ա ր ե ր ի ց աղաւուի: Սատանաների արաղը նրան թուլացրել էր: Լեղապատառ թողնում է խեղճ մարդը սայլն եւ

եզնները եւ հոգին բերանը առած վազում է, հա վազում: Սանդարամետի ծնունդները բղաւում, սուլում են յետեւից, իսկ մէկը նրա մէջքին ամուր նստած մազերն է քաշում, բաց չի թողնում նրան: Ծնչասպառ, տանջած դէմքով, յուսահատ Պետրոսը, սարսափից չռած աչքերով տուն է մտնում, հատուկ կտոր պատմում գլխին եկածը, աղաչում, պաղատում, որ նրան ազատեն. եւ ուշաթափ վայր է ընկնում: Ոչ մի սուրբ չօգնեց նրան: Նրա վերմակին, շապիկին, բարձին ասեղներ շարեցին, ակիշ, թաթակիշ դրեցին կողքը, մէջքը շատ անդամ ասեղով ծակեցին, որ սատանին դիպչի, հեռանայ. ի դո՛ւր: Յուսահատուած, նրա եղբայրը թուրք Մօլլին բերել տւեց: Մօլլէքը լոյս հաւատ չունեն մեզ նման, բայց նրանք թլուտ գրել գիտեն, կախարդ են եւ սատանաները վախենում են նրանցից: Մօլլէն չլթաներով կապել տւեց Պետրոսին, եւ մի լաւ ծեծեց նրան: Պետրոսը տնքում էր հարւածների տակ, հայհոյում, թքում: Յետոյ ուժասպառ ընկաւ մէջքի վերայ եւ արիւնոտ աչքերը անշարժ մի կէտի ուղղած լուեց: Չը նայած բոլոր ծեծերին որ Մօլլէն ամէն օր տալիս էր նրան, սատանէն չը հեռացաւ Պետրոսից եւ նրա դրութիւնը օրից օր վատացաւ: Հիւանդը կատաղում էր մարդ տեսնելիս, հայհոյում էր Սուրբերին եւ Աստծուն, ամենալաւ ապացոյցը, որ սատանէն էր խօսում նրա բերանով: Բայց գիշերը Պետրոսը կամացուկ լաց էր լինում եւ խնդրում, որ իրեն ազատեն չլթաներից: Մի քանի ժամանակից յետոյ ուժասպառ եւ հիւանդ նա հանգստացաւ: Մօլլէն ուրախ ուրախ չիեց ձեռքերը եւ յայտնեց, որ իր բժշկութիւնը վերջացաւ, որ ինքը դուրս վրնտեց սատանին Պետրոսի միջից: Տարիներ անցան. Պետրոսը դեռ միշտ պառկած է թոնրի շրթին, խորը տնքում է, հառաչում եւ նայում է

աշխարհին այնպիսի պղտոր եւ դժբախտ աչքերով, որ նրան տեսնելիս մարդու սիրտը կտոր կտոր է լինում:

Իսկ Նազիլ կը. նոյնպէս դիւահար, նա թռչկոտում է ամէն տեղ եւ պարում մերկ երգիքների ծայրերին. նրա մօտ էլ Մօլլան շատ օրեր մնաց, կախարդեց նրան գիշեր եւ ցերեկ մինչեւ նա խելօքացաւ: Մօլլէն Նազիկի վղից մի թլուտ կապեց եւ գնաց տուն: Ասում էին, որ Նազիկը աւելի էր խելօքացել, այն օրից այնքան մեղմ եւ հանգիստ էր: Բայց երբ նա մի անգամ Արփաչայում լողանում է, թլուտը թրջում է եւ իր ոյժը կորցնում, Նազիկը նորից կատաղում է: Հիմայ ձորերը եւ սարերը նրա տունն են: Գիշերները նա պարում է սատանաների հետ, ցերեկը մարդկանց եւ մանաւանդ երեխաների յետեւից է ընկնում իր սոսկալի ծիծաղով, որը աւելի հեկեկոցի է նման: Դեռ երէկ չէ՞ր որ նա իր դունատ դէմքը գիժ աչքերով, կպցրել էր մեր լուսամուտին, ծիծաղում էր եւ ինչ որ խօսում: Ի՛նչպէս մենք բոլորս վախեցանք, երբ տեսանք նրան:

Ակամայ լուսամուտին եմ նայում: Բարակ ծածկոցի յետեւից երեւում է լուսինը. դուրսը ոչ մի ձայն: Քամին մեղմիւ օրօրում է պարտէզի ծառերը, որոնք սոււերներ են ձգել լուսնեակից փայլող պատերի վերայ: Արդեօք Նազիկի դէմքը չէ՞ր լուսամուտի յետեւը: Ո՞վ էր յանկարծ տնքաց, Պետրոսը: Ես ճշում եմ սարսափած, չարժւում անկողնում: Ո՞ւր պահել: Հիմայ բոլորը լցեցին սենեակը. սատանաները, Պետրոսը, Նազիկը եւ ուրիշ շատ շատերը: Օգնութի՛ւն: Մէկը դնում է ձեռքը ճակատիս, ես ցնցում եմ, գոռում: «Ի՞նչ կայ, փոքրիկ, ի՞նչ է պատահեց»: «Մայրիկ, վախենում եմ, սատանէն սունկերի յետեւը, Պետրոսը, Նազիկը, վա՛յ»: «Սո՛ւս... ձայնդ կտրիր. ոչ ոք չը կայ, տե՛ս: Սատանայ չը կայ աշխարհ

հում, սուտ է, յիմար բան. խեղճ Պետրոսը հիւանդ է. լուր, մի՛ վախեցնիր քրոջդ եւ եղբայրներդ»։ Մայրս գրկում է ինձ կամացուկ, տանում իր անկողինը, օրօրում է ինձ թեւերի մէջ։ Ի՞նչ անուշ է նրա մօտ լինել, որքան ապահով։

Սատանէն հեռացաւ, չարքերը եւ դեւերը նրա հետ։ Երկու մեծ, խոշոր աչքեր աւելի սլայծառ քան լուսինը, աւելի ջերմ քան արեւը, լուսաւորում են հոգիս, վռնտում այնտեղից վախը, մոլթը։ Մօրս անո՛ւշ աչքերը։

Մայրի՛կ...

V.

Ամէն ամառ հիւր էինք դնում սպառնցս տունը, որը դտնում էր Ղօչաւանք դիւղում, Անիից կէս ժամ հեռաւորութեան վերայ։ Դեռ արեւից առաջ, քնաթաթախ մեզ վեր էին բարձրանցնում անկողիններից։ «Արեւի հետ ճամբայ ելնողը, շուտ ամուսնացողը եւ ճամբի կիսից վերադարձողը չի փոշմանի» բացադանչում էր հայրս զւարթ։ Տեղ էինք բռնում կառքի մէջ կէս քուն կէս արթուն եւ ճանապարհ ընկնում։ Այն ժամին երկինքը ծիրանի էր հագած, օդի մէջ լսում էին հազարաւոր թռչունների երգը եւ կանչը, արտերը դեռ թաց էին առաւօտայ շաղից։ Անցնում էինք Շիրակի Հայոց դիւղերով, ուր խաղաղ աշխատանքն էր սկսում, ամէն ճամբորդի հետ «բարի լոյս, բարի աշողում, Աստծու բարին» խօսքերը փոխանակում։ Գնում էինք քարոտ դաշտերով, բլուրներով, երբեմն Արփաչայի եզերքով, շատ անգամ ձորերի եւ խորշերի միջից։ Կառքը օրօրում էր, առաւօտայ մեղմիկ քամին շոյում էր մազերս եւ դէմքս, աչքերս փակում էի երջանիկ եւ քնիս մէջ ականջիս էր հասնում հօրս ուժեղ եւ անուշ ձայնը.

Առաւօտ լուսոյ
Արեգակն արդար
Առ իս լոյս ծագեա .
Բղխումն ի հօրէ
Բղխեա ի հոգւոյս
Բան քեզ ի հաճոյս։

Փոքր էի, չէի հասկանում Ներսէս Շնորհալու այդ հրաշալի երգի իմաստը, բայց սիրում էի նրա եղանակը, հօրս սիրելի ձայնը։ Սիրում էի արդար, անբիծ արեւը, որը այնքան առատօրէն լուսաւորում է մեր աշխարհը։

Երբ անցնում էինք Տայլարը եւ մօտենում Ղօչաւանքի դաշտերին, մեր զմայլած աչքերի առաջ բացւում էր մի հրաշալի տեսարան, որը յաւիտենականօրէն դրոշմւած է հոգուս մէջ։ Հեռում երեւում էր հսկայ Մասիսը, Հայոց աշխարհի սիրտը, իր վեհափառ, ձիւնապատ դադաթով, մի ծեր ա ժ դ ա հ ա յ, որը ունքերը կիտած չը գիտես ինչի՞ վերայ է մտածում, ինքը այնքան բարձր ու հզօր, կարծես երկնքի հետ է մրցում։ Նրանից ոչ հեռու երեւում էին Բարդուղեան լեռները, Գեղարքունիք, Կողբայ սարերը եւ մեղ մօտ, մեր կողքին, մեր ետեւը, մեր առաջ, միշտ մեղ հետ, ժպտացող կախարդիչ Արադածը, Արայ լեռան հետ։ Արդեօք Արայ լեռը իր անունը Հայոց թագաւոր Արայի՞ց է ստացել, որը այնքան գեղեցիկ է եղել, որ հսկայ Բարեւոնի Շամիրամ թագուհին, նրա սիրունութիւնից դայթաղւելով, խնդրում է Արային իր երկիրը գալ, տիրանալ Բարեւոնի դահին եւ իր հետ ապրել։ Բայց գեղեցիկ Արան, հաւատարիմ իր կնոջ՝ Նւարդին, մերժում է սքանչելի Շամիրամին եւ իր երկրում մնում։ Վիրաւորւած, կատաղած խանդից, Շամիրամը զօրք է հաւաքում եւ կռիւ գալիս Հայոց թա-

գաւորի վերայ, որ նրան բռնութեամբ իր հետ ամուսնացնի: Բայց կուր մէջ ընկնում է Արան եւ ցաւից դժւած Շամիրամը հրամայում է Արայի հրաշալի մարմինը բարձր տեղում դնել, որ աստուածները նրա վէրքերը լիզեն եւ կենդանացնեն նրան: Այն օրից ամէն ամառ, կարօտը սրտին, Բաբելոնի թագուհին գալիս էր Հայոց սարերը ամառանոց, քաղաքներ եւ գիւղեր էր շինում այնտեղ, կարծես երկիրը շենցնելով, ուղում էր իր մեղքը քաւել այն մէկի յառաջ, որին ինքը գոյի նման սիրեց եւ որը այդ սէրը մերժեց. որովհետեւ հայ տղամարդի առաքինութիւններից ամենէն գեղեցիկը նրա հաւատարմութիւնն էր գէպի իր օջախը, իսկ օջախի կրակը միշտ վառ պահողը հայ կիներն է:

Փոքր էի, զգացմունքներիս չէի կարող անուն տալ եւ ոչ էլ հասկանալ լսածներս, բայց սիրում էի Հայոց վեհափառ սարերը, հիանում մեր երկրի գրոյցներով, հպարտ էի այդ հողի, այդ սարերի դաւակը լինելուս:

Չէ՞ որ հազար տարիներ առաջ, դանդուր մագերով, հսկայ եւ յաղթանդամ Հայկի առաջնորդութեամբ, իմ պապերը այս լեռները իրենց հայրենիք ընտրեցին: Էլի աշխարհակալ Բաբելոնի մի աթոռահայ թագաւոր Բեւլը չէ՞ր, որ զարմացաւ ու բարկացաւ երբ լսեց, որ Հայկը փոխանակ հարաւում իր հպատակութեան տակ բնակւելու, ուր արեւը աւելի ջերմ է եւ կեանքը աւելի հեշտ, գերադասեց այդ լեռները: «Ինչո՞ւ դնացիր եւ բնակւեցիր հիւսիսի սառնամանիքների մէջ», հարցրեց Բեւլը Հայկին: Կարո՞ղ էր նա հասկանալ, որ իմ նախահայրերը գեղեցկութեան եւ վեհի երկրպագու, գերադասեցին չարքաշ, բայց ազատ ապրել այս դժւարահաս լեռներում, իրենց երազուն աչքերը միշտ նրանց գաղաթներին յառած, քան նստել

Բեւլի հովանաւորող թեւերի տակ, Բաբելոնի պողաբեր հարթավայրերում:

Բայց ահա Ղօշաւանքի երկու յաղթական աշտարակները: Մենք չըջապատում ենք պապիս տանեցիկներով, որոնք մեզ ընդառաջ են եկել: Գրկախառնութիւն, համբոյր, ուրախ բացազանջութիւններ, հարց ու փորձ, ծիծաղ: Ահա եւ հինաւորաց, հոյակապ վանքը, կարմիր քարերով շինւած, գերեզմանոցը եւ նրանց կից պապոնցս տունը: Դրան չէնքին կանդնած է Արիի մամիկս: Բոլորից առաջ ընկնել նրա թեւերի մէջ, նայել նրա անուշ դէմքին, որը գեռ միշտ հրապուրիչ է եւ երիտասարդ:

Վաղում եմ եւ կարօտով նրա ծնկներին փաթաթւում:

* * *

Ղօշաւանքում ամէն ինչ հէքեաթ էր ինձ համար: Անդնդախոր ձորերը, անմատչելի սեպ քարափները, անհամբոյր, կարմիր ժայռերը, մէկը միւսի վերայ կուտակւած խոժոռ եւ սպառնացող: Ինձ ծանօթ սիրելի Արփաչայը ճեղքում էր գիւղը չըջապատող ձորը, խիւում կատաղաբար ժայռերին, փրփրում աղմկում: Նա մեր գիւղի մօտերքի հեղ գետը չէր այլեւս, այստեղ նա խորն էր, բարկացոտ, վտանգաւոր եւ առանց նաւակի չէր կարելի անցնել նրա դրմբացող ջրերի վերայից: Դժւար էր նեղ, ոլորապտոյտ ճամբաներով ձորը իջնել. պէտք էր ճարպիկ լինել, դանդաղ շարժւել եւ այն էլ մացառներից եւ քարերից բռնած: Մի անգիւղ թայլ եւ մարդ կարող էր գլորւել անդունդը, փրփրուն ալիքների մէջ:

Կարմիր, մեծ քարերով շինւած վանքը, կանդնած ձորի եզերքին, ամենէն սեպ քարափի վերայ մի հին, շատ հին շինու-

թիւն էր, բարձր հոյակապ դմբեթներով, որոնք իմ աչքում մինչեւ երկինք էին բարձրանում: Հաստ, սիրուն սիւները, խորը խորանները, կամարակապ դաւիթը, ծանր աստիճանները, յատակի լայն սալերը, վանքին կից գտնուող մեծ սրահը, նոյն բարձր սիւներով, դահանման քարը այդ սրահի մէջ, ուր, պապիս եղբայր Տէր Յուսիկի ասելով, հին ժամանակները Հայոց թագաւորները խորհուրդի էին նստում, լեցնում էին ինձ զարմանքով եւ պատկառանքով: Վանքի զանգակատան վերայ քանդակած էր Մարիամ Աստուածածնի պատկերը: Մի առիւծ եւ մի ցուլ կանգնած էին նրա երկու կողմը եւ դա ինձ համար մի առանցք էր, անթիւ հարցերի սղբիւր: Ինչո՞ւ էր Աստուածածինը քանդակւած առիւծի եւ ցուլի մէջտեղը, այդ վայրենի կենդանիները ի՞նչ կապ ունէին նրա հետ: Մեր դիւղի Զարոյենց ցուլը մի կատաղի եւ ուժեղ կենդանի, երեւաններէս սարսափն էր, երբ գլուխը կախ, արիւնոտ աչքերով վազում էր կողերի յետեւից: Վա՛յ, թէ մէկը նրա ճամբուն կանգնած լինէր, կը զարկէր, կը սպաննէր: Իսկ առիւծը...

Երբ մօրս փեշերից բռնած ես բարձրանում էի զանգակատունը, մայրս ասում էր հիացած. «տե՛ս, էս եկեղեցու հսկայ քարերը. ի՞նչ վարպետներ, ի՞նչ մարդիկ են եղել հին Հայաստանում, որ կարողացել են այս աժդահայ քարերը վերցնել եւ նրանցից այսքան բարձր պատեր շինել. արդեօք ինչո՞վ են նրանք վերցրել այս ծանրութիւնը»: Եւ այդ հարցը ինձ մտածել էր տալիս, թէ հին Հայաստանի մարդիկ իրենք էլ էս քարափների, էս քարերի նման աժդահայ են եղել: Եւ որ այդ աժդահայները զարմանալի հնարք են ունեցել ամէն քարի վերայ գրեր քանդակելու: Հին արձանադրութիւններ պատում էին վանքի պատերը... ինձ համար խորհրդաւոր նշաններ... արդեօք այդ գրերը նրանց, հին աժդահայ

մարդկանց պատմութիւնը չէի՞ն: Ա՛հ, եթէ ես մեծ լինէի եւ կարդալ գիտենայի...

Պապոնցս տան առաջից մի լայն ճանապարհ տանում էր ձորի միւս կողմը, ուր շինութիւններ եւ մի ահագին, բաց տարածութիւն կային: Այդ ճանապարհով մենք ձորն էինք իջնում էշերի վերայ նստած, որոնց մէջքից կախւած էին ջուրի փայտեայ կուժեր: Աղբիւր չկար գիւղում եւ մարդիկ Արփաչայի ջուրն էին խմում: Արեւից առաջ, երբ գետը գեռ մաքուր էր, կամ ուշ երեկոյեան իջնում էինք ձորը եւ օրւայ պաշար ջուրը պապոնցս հոտաղների հետ, վերեւ բարձրացնում: Ամէն տուն քարէ պտիչներ ունէր, ուր ջուրը սառն էր մնում եւ մաքրւում էր: Զորում գտնւում էին պապոնցս ջրաղացը եւ ջերմուկը: Զերմուկի ջուրը հանքային էր եւ ամէն տեսակ ցաւի ու չոռի դարման: Մեծ հայրս պատեր էր շինել ջերմուկի շուրջը, խորացրել նրան, որ մարդիկ կարողանան լողանալ նրա մէջ. տնակ էր կառուցել նրան կից հանւելու եւ հազնւելու համար: Զուրը հոչակ ունէր մօտակայ գիւղերում եւ կիւրակի օրերը չատերն էին դալիս նրան խմելու կամ մէջը լողանալու: Հայրս երբեմն ծիծաղելով ասում էր պապիս: «Եթէ այս ջուրը Եւրոպացու ձեռքը լինէր, նա կը հարստանար, ջուրը ծախելով եւ բոլոր լողացողներից դրամ վերցնելով»: Սարիբեկ պապս ժպտում էր իր բարի ժպիտով. «Եւրոպացին Եւրոպացի է, էն ուրիշ է. ես հայ եմ. ջուրը Աստուած է տւել, մարդու ձեռքով չի ստեղծւել, նրա ճակատի քրտինքի արգիւնքը չէ. Աստուծո նւէրը կը ծախւի՞. մեղք չէ՞ ջուրն էլ առեւտուրի առարկայ դարձնել»:

Ամէն օր իջնում էինք ձորը ջերմուկից ջուր բերելու: Անցնում էինք «Պտտան գետի» մօտից, որը էն օրերիս սարսափներից մէկն էր. ճանապարհին կից, մի մեծ ժայռի մօտ Ար-

փառայր յանկարծ դանդաղեցնում էր իր վաղքը, պտտւում ժայռի շուրջը եւ խուլ, խեղդւած դրմբում: Քանի՜ անդգոյշ լուղորդներ էին իրենց մահը գտել այնտեղ. մէջը ընկնողը երբեք չէր ազատւում: Ասում էին, որ ջրի տակ մի խորը հոր կայ, ուր «ջոջի պառաւը» նստած բոլորին ներս է քաշում, խեղդում: Յիշում եմ. մի օր ես նստած էի Արփաչայի եզերքին «Պտտան գեօլից» ոչ հեռու եւ նայում էի, թէ ինչպէս պառայր դես ու դեն էին քաշքշում, սպառնում կատակելով, որ նաւակը «Պտտան գեօլը» կը գցեն: Ես երեւի շատ փոքր էի այն ժամանակ. նայում էի եւ վախենում հօրս համար, դայրանում էի էն մերկ աղաների վերայ, որ այդպիսի չար մտադրուած թիւններ ունեն: Պապս լողանում էր ինձնից մօտիկ եւ հանգուտացնում էր ինձ. երբ նաւակը յանկարծ մօտեցաւ «Պտտան գեօլին», նոյն րոպէին ինձ թւաց որ մի կանանչ ձեռք խօտերով պատած, պարզեց ջրի տակից եւ նաւակը դէպի իրեն քաշեց. աղիոողորմ ճչացի եւ յուսահատ գլուխս գետին խփեցի: Ու երբ պապս ջրից դուրս թռաւ ու ինձ թեւերին առած համողում էր լռել, չը հանգստացայ մինչեւ հայրս նաւակով յետ եկաւ «Պտտան գեօլից» ու մեզ միացաւ: Ահա այդ գեօլի կողմից էինք անցնում ամէն օր ջերմուկը գնալիս: Ատամներս սեղմում էի միմեանց, աչքերս ցած գցում, որ չը տեսնեմ, կաշում էի մօրաքոյրներին եւ ուրախ էի երբ անվտանգ տուն էինք գալիս: Մի օր, ճաշի ժամանակ, երբ ոչխարները ծուրօրէն պառկած էին «աղլում», երբ բոլոր տանեցիք մեծ թէ փոքր, հոտաղ թէ հովիւ շարքով հաւաքւած էին սեղանի շուրջը, հայրս նայեց ինձ զարճացած եւ կանչեց. «Իմ աչիկը, քաջ աչիկ է. չո՛ւտ կը վազի եւ ինձ համար ջերմուկից ջուր կը բերի»: «Էս չոգին երեխին մի չարչարի» ասեց Արփի մամս,

որ միշտ հոգ էր տանում մեր բոլորի երջանկութեան համար. բայց հայրս չլսեց նրան: Պէտք էր գնալ: Էն օրերին, հայրս ինձ մի դոյնգդոյն դաւ էր ընծայել, որը ինձ շատ էր ուրախացնում, մի սիրուն դաւ, որը բոլորի հիացմունքն էր: Էն փոքրիկ դաւը ուսիս ես ճամբայ ընկայ: Տաք էր, ճամբան փոշոտ, բոյսի եւ ծառի ոչ մի նշոյլ. հեռւից երեւում էին մերկ քարափները, ջրաղացը մի հատիկ ծուռ ծառով, ջերմուկը եւ «Պտտան գեօլը»: Արեւը նեղում էր ինձ, բայց նրանից շատ վախը «Ջոջի պառաւից»: Եւ յանկարծ մի միտք ծագեց գլուխս. ձորից սիրուն դաւս ներքեւ գլորել, համ կ'ազատւիմ ջուր բերելուց, համ էլ... Ի՛նչ հրաշալի պատկեր էս քարերի միջից գլորւող դոյնգդոյն դաւը: Ջրիկ... ու դաւը գլորւեց, գլորւեց եւ ես տեսայ ինչպէս նա հազար կտոր եղաւ: Սկզբում միայն զարմանք ինձ մօտ, ափսոսանքի ոչ մի նշոյլ. հետաքրքիր էր եւ իրապէս դեղեցիկ քարերի ու մացառների միջով գլորւող դաւը, բայց յետոյ... Իմ սիրուն դաւը կտորւեց, կտրաւ էն փոքրիկ դաւը, որի նմանը ոչ ոք չունէր եւ որը հօրս ընծան էր: Տուն եկայ: «Հը, բալիկ, որքա՛ն շուտ եկար, չասեցի որ իմ աչիկը լաւ աչիկ է, դե՛հ բեր ջուրը, տեսնեմ» բացադանչեց հայրս ուրախ: «Ջուր չկայ. հապա... դաւը ձեռքիցս փախաւ, ձորը իջաւ եւ... կտորւեց» լացեցի ես:

Բոլորը ծիծաղեցին. «դաւը ոտքեր է ունեցել, հա՛, փախչել գիտէ»:

«Նեղձ դա՛ւ, տեսնես ինչո՞ւ յանկարծ գժւեց, ոտք առաւ փախչեց ու... կտորւեց, ասեց հայրս լրջօրէն. «չե՞ս ամաչում որ չկարողացար բռնել նրան ու ինձ առանց ջուրի թողնելի, դնա թասով բեր, բայց բերես, հա՛»:

Կայայ Արփի մամիցս. ժպտաց, հասկացաւ. «Դիտմամբ կտորեցիր, հա՞» շնչաց նա:

Ամաչում էի. կամացուկ հեռացայ սեղանից եւ մի թաս ձեռքումս վազելով ձորը իջայ. անցայ սրտատրոփ «Պտտան դեօլի» մօտից. կանգնեցի մի ըոպէ. թող քաշի տանի «Ջոջի պառաւը» ինձ նման աղջկան. բայց նա չը տարաւ ինձ. գետր հանգիստ իր շրջանն էր անում եւ խուլ աղմուկով իր ճամբան շարունակում: Զերմուկից ջուրը վերցրի եւ տուն եկայ:

Ափսո՛ս իմ սիրուն, լա՛ւ դաւը:

Զերմուկի ճանապարհին կից գտնուում էին սուրբ Մինասի եւ սուրբ Գէորգի հինաւուրց կէս աւերակ մատուռները: Նրանց դմբեթները ընկած էին, պատերի կէսը փլած. բայց կանգուն մնացածը նոյն հարադատ քարերով էր շինւած ինչպէս վերեւ յիշւած հոյակապ վանքը: Այդ մատուռներից մէկին կից մի գերեզման կար, մի հին, անշուք գերեզման: Երկու աստիճանով մի քարէ պատուանդանի վերայ դրւած էր մի դադաղաձեւ մեծ քար եւ վրան խոշոր տառերով գրւած էր. ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱՅ: Հին հին դարերի մի շատ բարի, աստուածավախ թագաւորի գերեզմանն է դա, պատմում էին մարդիկ: Այդ թագաւորը այնքան է սիրել Ղօշաւանքը, որը այն ժամանակ Հոռոմոսի վանք է կոչւել, այս ձորերը, Արփաչայը եւ գեղեցիկ մատուռները, որոնք նրա օրով կանգուն են եղել, որ մեռնելիս կտակել է: Իրեն էս ձորում թաղել: Էն օրւանից շատ բաներ են փոխւել աշխարհում, թագաւորի մեծ քաղաքը Անին աւերւել է, նրա ժողովուրդը փախել է հեռու հեռու երկիրներ, բայց գերեզմանը դեռ կայ, դեռ մնում է: «Տես, ասում է պապս, ջրաղացքի յետեւում, Արփաչայի երկու ափերին քանդւած պատերի մնացորդները ցոյց տալով, հին ժամանակ այդ պատերը մի մեծ կամուրջի պատեր էին. այդ կամուրջի վերայով էր անցնում էս թագաւորը, երբ նա Անիից մեր գիւղն էր գալիս. հիմայ կամուրջը քանդւած է,

ամէն ինչ աւերակ դարձած, թագաւորի ոսկորներն էլ փտել են հողի տակ, է՛հ, աշխարհի բան է»:

Իմ աչքում կամուրջի վարպետները նոյն աժդահաներն են եղել, որոնք էն հսկայ ժայռերը պոկելով, տաշել, տաշտել էին եւ նրանցից վանքեր ու մատուռներ շինել, ջրերի վերայ կամուրջներ կառուցել առանց փրփրուն ալիքներից վախենալու: Տեսնես ո՞ր են էն աժդահաները, ինչո՞ւ ոչ մի տեղ չեն երեւում նրանց ապրած տները:

Արփաչայի միւս եղերքում, մատուռների դիմացի քարափներին, հսկայ ժայռերի մէջ քարայրներ կային փորւած, որոնք իրենց լայն խոռոչներով սարսուռ էին ազդում ինձ: Այնտեղ, հին ժամանակ ճգնաւորներ էին ապրում, ասում էին մարդիկ: Նրանք չէին սիրում արեւը եւ աշխարհը, քաշում էին բոլորից եւ այս ժայռերի մէջ միայն ցամաք հաց ուտում եւ օր ու դիւ չէր Աստծուն աղօթք անում: Նրանք ոտաբոբիկ էին, տարիներով չէին լւացւում ու սանրւում, միջատները ուտում էին նրանց մերկ, անխնամ մարմինները, նիհար եւ դուռնատ, նրանց միակ բարեկամները ժայռերի միջի օձերն եւ խլեզներն էին: Մի տարօրինակ ատելութիւն վախի հետ միասին պատում էր հոգուս, երբ մտածում էի այդ ճգնաւորների մասին. դուցէ նրանցից զայրացած ու նրանցից զգւած, նրանց պատճառով անհետացան էն խելացի, վարպետ աժդահաները էս երկրում. դուցէ նրանց կմախքացած, դուռնատ երեսների վերայ վառւող աչքերի վատ հայեացքն էր, որ քանդ ու աւեր արեց ամէն ինչ: Ո՞վ գիտէ: Աչքերս խփում էի որ այդ խոռոչները չը տեսնեմ. եւ ես ուրախ էի որ պապիս քիւրդ հովիւները Հասօն եւ Մքոօն մօտակայ քարափներին նստած սրինգ էին նւագում, ուր նրանց շուրջ հարիւրաւոր ոչխարներ

Ժայռերն էին մագլցում եւ մացառների մէջ իրենց կերակուրը փնտռում: Նրանց երգերը անծանօթ էին ինձ, օտար, բայց այնքան հաճելի, այնքան սրտին խօսող: Ի՞նչ փոյթ որ Մասօն ու Հասօն աղտոտ ձեռքեր եւ երեսներ ունէին, որ նրանց կոպիտ գուլպաները եւ չարուխները ծակծկած էին, որ նրանց երգերը եւ կանչը կենդանացնում էին քարափները եւ սպառնում սեւ խոռոչներին, ուր մարդիկ արեւից եւ լոյսից վախեցած, չոր կրծքերին խփելով, իրենց հառաչանքներով եւ ողբերով փախցրել, հեռացրել էին Հայոց ա Ժ դ ա հ ա յ, խելացի վարպետներին: Ուրախ էի, որ նոյն ձորերում, Արփաչայը ճեղքելով, գեղեցիկ մօրաքոյրներս, առողջ, երիտասարդ եւ աշխոյժ, խաղում էին ալիքների հետ, լողալով հասնում մինչեւ ճգնաւորների քարափների տակը եւ իրենց ծիծաղը կարկաչուն աղբւրի աղմուկին էր նմանում:

Ուրախ էի, երբ վարդավառին աղջիկների եւ տղաների խումբեր գուգւած, զարդարւած էս սոյն ձորում ծիծաղի քրքիշներով միմեանց վերայ ջուր էին ցանում եւ թրջւած մաղերով, բայց երջանիկ, աւերակների եւ Աշոտ Ողորմածի գերեզմանի շուրջը, ճիշտ էն սոսկալի խոռոչների դիմաց, պար էին բռնում եւ հնչիւն երգերով ձորը թնդացնում:

Եւ երբ հեռանում էի Ղօչաւանքից, Արփի մամիս փաղաքող աչքերից, դեռ աշտարակների յետեւը մոռանում էի ճգնաւորների քարայրները. մնում էր սրտիս մէջ մի գեղեցիկ երկիր, մի ուրախ եւ երջանիկ ընտանիք, որը խաղաղ աշխատում եւ խաղաղ ապրում էր ձորից բարձր, մի սքանչելի երկնքի եւ պայծառ արեւի տակ:

VI.

Այսպէս անցնում էին օրերը, հէքեաթ, երազ օրերը, երբ յանկարծ մի կոպիտ ձեռք կտրեց նրանց ոսկէ թելը եւ երազը մեռաւ: Ամառ էր. դաշտումն էինք նորից, մեր խաղերի յետեւից, երբ եկեղեցու զանգերը կանչեցին երկա՛ր, հրամայող: Ա հ ա զ ա ն գ էր: Մարդիկ իրար անցան. լի օր էր, երկնքում կարկուտի ամպեր չէին երեւում, գիւղում դժբախտութիւն չէր պատահել. ինչո՞ւ էին կանչում աշխատանքի ժամին զանգերը: Հրդեհ: Մենք վազեցինք դէպի եկեղեցին: Մարդիկ հաւաքւում էին շնչասպառ. նրանք դալիս էին դաշտերից, ամէն կողմից: Վախեցած դէմքերով կանգնեցին բակում, սպասում են: Տէրտէրը եկաւ: Պարիսպների մօտ մի կառք է կանգնած. ուխտաւորնե՞ր են, հիւանդնե՞ր: Մէկը օգնեց ինձ պատը բարձրանալ. կպչեցի քարերից, նայում եմ: Հա՛յրս:

«Հայրիկ, սիրելի հայրիկ» — բղաւում եմ ես ուրախութիւնից հարբած եւ հազիւ եմ կարողանում տեղս մնալ. «Աս. սս. ձայնդ կտրի». սաստում են ինձ մարդիկ:

Եւ հայրս խօսում է. նրա խօսքերը ես չեմ հասկանում, բառերը կարկուտի նման թափւում են նրա բերանից, նա թափահարում է իր ձեռքերը, նա խոռվւած է:

«Ամբողջ Հայաստանը ոտքի վերայ է. դուք էլ պէտք է շարժւէք: Լսեցի՞ք խայտառակ լուրը. Ռուսաց Թազաւորը, մի քրիստոնէայ, փակեց մեր դպրոցները — լռեցինք. նա ոտնակոխ արեց մեր պատիւը — չբողոքեցինք. հիմայ նա տրորում է մեր հաւատը: Դարերի ընթացքում ձեռք բերած մեր եկեղեցական կալածքները թալանում է մեղանից: Հայե՛ր. Պարսիկները, Արաբները, Յոյները, սոսկալի Չինգիսխանը, Լէնկ Թեմուրը, Տաճիկ արիւնոտ սուլթանները եւ գաղան քիւրտերը սրի եւ կրակի դարերում, չկարողացան մեռցնել մեր կրօնը,

մեր լեզուն: Մենք հայ մնացինք, հայ-լուսաւորչական, պէտք է հիմա՞ր կործանենք: Ոտքի՛: Մեր կաթողիկոսը մեր պաշտելի Որիմեան Հայրիկը հիմայ մեր քաղաքումն է: Նա գնացել էր Ռուսաց Թագաւորից խնդրելու, որ նա Հայոց եկեղեցիներին չդիպչի, բայց ցարը մերժել է նրա խնդիրը եւ ծերունի Հայրիկը դատարկ ձեռքերով, յուսահատ վերադառնում է Սուրբ Էջմիածին: Ոտքի՛. գնանք նրա մօտ, յայտնենք նրան մեր բողոքը, ցոյց տանք, որ մենք մեր եկեղեցին թոյլ չենք տայ թալանելու. ցոյց տանք որ մենք քաջ Վարդանի յաջորդներն ենք, որ մենք Հայ երեսնք մնալու, ինչպէս մեր հին պապերն ու Հայրերն էին»:

Մարդիկ լսում էին լարւած. նրանք բարկացած էին, վշտացած:

«Այսօր ժամանակն է, շարունակեց Հայրս, ամէն մի բոլակ թանկ: Ոտքի՛, ասում եմ ձեզ, եթէ չէք ուզում ոռոսներ դառնալ, չէք ուզում դաւաճանել ձեր կրօնին, ձեր հաւատին, ինչպէս այն միւսները, մեր զգւելի հարեւանները: Միթէ դուք հայ-լուսաւորչական չէ՞ք. ձեր հայրերի հոգին միթէ մեռած է ձեր մէջ»:

Մարդիկ լեցւած էին.

«Մենք ոռոսներ դառնանք. ի՞նչ ես խօսում վարժապետ. մեր լոյս հաւատը ծախել ինչպէս միւսները. թո՛ւ. նախա՛թ սատանին»:

«Ոտքի՛, ասում եմ ձեզ, գնանք քաղաք, Հայոց Հայրիկի մօտ, թող նա տեսնի, որ ինքը մենակ չէ»:

«Հայրիկի՛ մօտ, Հայրիկի՛ մօտ...»

Եւ յանկարծ ամէնքը իրար անցան, վազեցին: Ես ընկայ պատից, գլուխս մի քարի դիպաւ, ճակատս արիւնեց: Բայց ես ճեղքեցի ամբոխը: «Հայրի՛կ, հայրի՛կ» բղաւում էի ես ցաւից

եւ յուսահատութիւնից, որ նա կարող է ինձ չտեսնել: Բայց հայրս նկատեց ինձ, գրկեց, թաշկինակով սրբեց արիւնս եւ բարձրացաւ կառքի մէջ: Յանկարծ տատիկա եւ մայրիկս էլ եկան:

«Դու հիմայ տուն կը գնաս, Հայ՛» ասեց մայրս խստօրէն:

«Հայրիկ, հայրիկ ջան, ինձ հետդ տար» — լացեցի ես:

«Նա այս վիճակում չի կարող մեզ հետ գալ, այսպէս թափթփւած» շարունակեց մայրիկս: Տառտ համաձայն էր նրա հետ:

«Հայրիկ» ճչացի ես եւ փաթաթեցի նրա պարանոցով, սեղմեցի նրա կուրծքին: «Հայ՛, դու պէտք է տուն գնաս, ես ժամանակ չունեմ». եւ հայրս ուղեց աղատուել ինձնից, բայց ես աւելի ուժեղօրէն փարւեցի նրան: «Հետդ տար, ինձ հետդ տար, հայրիկ ջան»:

«Դե՛հ, եկ, գնանք», հրամայեց հայրս կառապանին:

Կառքը սլանում էր փոշոտ ճանապարհով, քրտինքի մէջ լողացող մարդկանց միջից, որոնք տղամարդ, կին թէ երեխայ, շնչակտուր քաղաք էին վազում:

«Հէյ, ճանապարհ տւէք, խաբարդա՛ր», բղաւում էր կառապանը եւ մտրակում աջ ու ձախ: Ո՛րքան մարդիկ: Նրանք գալիս էին ամէն կողմից, նրանք վազում էին, հառաչում: Մի շարժւող սեւ պատ: Յուզւած դէմքեր: Իսկ վերեւում կապոյտ, ծիծաղկոտ երկինք, այրող արեւ. չուրջը՝ հասած, կէս մասով քաղած արտեր:

Մենք քաղաքումն էինք: Բոլոր խանութները փակ էին: Տենդօրէն կանչում էին եկեղեցու զանգերը. այստեղ էլ ամէն անկիւնից վազող մարդիկ: Անհնար էր առաջ գնալ: Սեւ պատը շարժւում էր մեզ հէտ, աղմկող, հրող, սարսափելի: Եւ բոլորը նոյն ուղղութեամբ:

«Դէպի առաջնորդարան, Հայոց Հայրիկի մօտ, նրա արեւին մատաղ, մեր Հայրիկը», բղաւում էին մարդիկ:

Շատերը լալիս էին:

Մի մեծ տուն: Մի պատշգամբ: Նրա վերայ մի ծեր, շատ ծեր մարդ սեւեր հագնած: Հրաշալի դէմք, մեծ փայլուն աչքեր դուրսով եւ բարութեամբ լիքը, երկար, սպիտակ մօրուք: Նրան չըջապատած են մի շարք տղամարդիկ, նոյնպէս սեւ հագնած, եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ, բարձր վեղարները գլուխներին, որոնք ծածկում են նրանց պարանոցները եւ երեսները կէսը:

Ես ճանաչեցի նրան, այն դեղեցիկ ծերունուն: Հայոց Հայրիկն էր. նրա մեծ նկարը կախած էր մեր տանը:

«Հայրիկ, բղաւում էին մարդիկ, Վեհափառ, մերժիր, չվախենաս, մի՛ թոյլ տայ որ մեր սուրբ եկեղեցին թաւանւի, մեր դպրոցները փակւին, մեր լեզուն հաւածւի»:

«Հա՛յրիկ, մենք քեզ հետ ենք»:

Հայրիկ կաթողիկոսը, նրանց Հայրիկը խաչակնքում էր ամբոխը, մի ինչ որ բան էր խօսում, որ ես չէի հասկանում: Բայց տեսայ ի՛նչպէս նրա շրթունքները դողում էին խօսելիս: Ժանտարմներն էլ այնտեղ էին: Երկար շարքերով, նրանք անցնում էին մարդկանց միջից, սրան նրան մտրակում, ջանում ցրել նրանց, բայց ժողովուրդը քարեր էր վերցնում եւ նրանց վերայ շարժում:

«Շնե՛ր, բղաւեց յանկարծ մէկը, շնե՛ր, շնե՛ր: Վռնտեցէք դրանց, հա՛յ քրիստոնեաներ, նրանք չը պէտք է մեր եկեղեցուն դիպչեն»:

«Քո լուսաւոր աչքերին մեռնեմ», հառաչում էր մի կին Հայրիկի հասցէին:

«Տե՛ս, Հայրիկը լալիս է, նրա աչքերը լիքն են արտասուներով» հաղորդում էր մի ուրիշը:

Ինչո՞ւ էր լալիս Հայոց Հայրիկը:

«Հայրիկ, չը դիջես, մենք քեզ հետ ենք» լսում է յետեւի շարքերից:

Հայրիկը օրհնեց ժողովրդին եւ յանկարծ կարծես ցնցւեց ներքուստ, ուղղեց բարձր հասակը, բարձրագլուխ ու հպարտ, աչքերից կրակ էր թափւում, կանչեց խորխոտ. «Ո՛չ, իմ ժողովուրդ, ես չեմ գիշի, ի՞նչ որ կարող եմ անել, կ'անեմ, դուք Հայրիկին ճանաչում էք, չէ՞»:

«Կե՛ցցէ Հայրիկը, կե՛ցցէ Վասպուրականի Արծիւը, մի անգամ էլ թափահարիր յաղթ թեւերդ, Հայրիկ ջան» բղաւեց ամբոխը հիացած:

Մի մեծ կառք շարժւում էր դանդաղ մարդկանց միջից: Հայրիկը դնում էր:

«Մնաս բարով, Հայրիկ, գնա՛ խաղաղութեամբ: Մեզ չմոռանաս, մենք քեզ հետ ենք»:

Շատերը լաց էին լինում, կաչում կառքին: Հայրիկը ժպտում էր տխուր. Արծիւի աչքերը նորից մարած էին. նրանք փայլում էին մեղմ: Ծեր եղնիկի աչքեր: Արտասուո՞ւմ էր նա:

Մի բան սեղմում էր կուրծքս, ծանրանում սրտիս վերայ: Մոլորւած, ես կամացուկ հեկեկացի: Ինչո՞ւ էր լալիս Հայոց Հայրիկը:

Մի երգ մեծանում էր, բարձրանում, սպառնում, արձադանդում ամէն տեղ: Մի երգ ինչպէս մի ճիչ: Երգում էին խումբ խումբ կառքի յետեւից, նրա կողքից, նրա առաջից: Ահա կառքը անհետացաւ հեռւում: Բայց մի ինչ որ տեղից լսում էր մի ուրիշ երգ.

«Հայրիկ, Հայրիկ, քո հայրենիք
Վասպուրական մեր աշխարհ,
Վարդի փոխան քեզ փուշ բերաւ
Ցաւերդ դառան բիւր հազար»:

Ժանտարմների մտրակները սուլում էին օդի մէջ, աղա-
ղակ, ճիչ: Մարդիկ նորից քարեր էին դցում, պաշտպանում:
Քիչ քիչ փողոցները դատարկւեցին: Բայց խանութները փակ
էին. սուգի եւ բողոքի նշան: Նորէն մենք կառքի մէջ էինք,
ճանապարհի վերայ: Անցնում էինք գիւղացիների միջից, որոնք
յոգնած եւ դանդաղ, տխուր եւ յուսահատ տուն էին դառնում:
Ո՞ր էին նրանք: Արդե՞օք նրանք էլ էին բղաւում եւ երգում
կառքի յետեւից:

«Տատիկ, ինչո՞ւ էր լալիս Հայոց Հայրիկը», հարցնում եմ
ես կամացուկ:

«Ապա ի՞նչ անի չը լայ: Էդքան ցաւ տեսնողը չը լայ, ո՞վ
լայ: Արծալի թեւերը թուլացել են. նա կռացել է իր ժողովրդի
գլխին եկած դժբախտութիւնների եւ իր ծերութեան բռնի
տակ»:

Մի արծիւ: Իսկ հիմայ մի եղնիկ: Խեղճ, վիրաւոր
եղնիկ:

Մենք մօտենում էինք «դ ա լ ա ճ ա ն ն ե ռ ի», ռուս դար-
ձած հայերի գիւղին: Իրենց դաւաճանութեան համար նրանք
թագաւորից հարուստ մարգադետիւններ էին ստացել, մի նոր
գիւղ եւ մի նոր եկեղեցի: Նրանց գիւղը գտնւում էր մեր գիւղի
գիմաց Ղարանդուի ափին, մեր փոքրիկ մ ա տ ու ռ ի մօ-
տերքը: «Ռուսի գիւղ» էին անւանում նրան:

«Եղբայրներ, բղաւեց յանկարծ հայրս, գնանք նրանց եկե-
ղեցու մօտ, ցոյց տանք նրանց, որ բոլոր հայերը իրենց նման

տմարդ չեն որ հայրերի սուրբ հաւատը ծախեն»: Բոլորը վա-
ղեցին դէպի «դաւաճանների» եկեղեցին: Նա մեծ էր, հոյակապ
ոսկէ մեծ խաչ ունէր գմբեթի վերայ: Երկար մազերով մի
պօպ, սարսափած՝ եկաւ վազելով: Մարդը հայերէն չէր հաս-
կանում: «Ռսի» գիւղացիների դռները փակ էին, ոչ ոք չէր
երեւում: «Դաւաճանները պահւել են, ասեց հայրս, էս խեղճ
պօպը մեղք չունի, նրան ցարն է ուղարկել, նրան չդիպէ՞ք»:

«Պապիկը նոյն իսկ հայերէն չը գիտէ խօսել, ի՞նչպէս է
հաղորդակցում իր հօտի հետ», հարցնում էր մէկը:

«էս երկար մազաւորին տես. հէ՛յ, Բ ր ա տ (եղբայր) ի՞նչ
ես ուզում Հայերից, տես Արփաչայի էն կողմը Թուրքերի եւ
Քիւրտերի գիւղեք կան, ինչո՞ւ նրանց վերայ չես փորձում
հունարդ. ինչո՞ւ նրանց քրիստոնեայ չես դարձնում, ինչո՞ւ
ես եկել կպել մեղ, երբ մենք ձեզնից շատ առաջ ենք քրիստո-
նեայ եղել», կանչում է մի հասակաւոր գիւղացի:

«Բրատ, չէ՞ք ամաչում. ի՞նչ քաջադործութիւն է քրիս-
տոնեայ մարդկանց սպառնալով, փողով, խաբէութեամբ դա-
ւանափոխ անել», խօսում էր մի երրորդը: Պօպը անհամար-
ձակ նայում էր մարդկանց եւ չգիտեմ ինչո՞ւ ժպտում էր:

«Թո՛ւ, նալլաթ սատանին» բղաւում էր մի հալեւոր:
«Յարձակւեցէք տների վերայ, թողէք պօպին», հրամայում էր
հայրս:

Քարէ կարկուտ տեղաց փակ դռների եւ մի քանի լուսա-
մուտների վերայ: Ապակիները գետին թափւեցին չրխկալով:
Ոչ ոք չէր երեւում:

«Դաւաճանները ամաչում են», ասեց տատիկս: Եւ յան-
կարծ մի ճիչ: Ո՞ւմ են ծեծում: Կպչեցի տատիկիս սարսա-
փած: «Չը սպանէ՞ք. արիւնհեղութիւն պէտք է. տուն գնանք,
եղբայրներ, նրանք իրանցը ստացան», կանչում էր հայրս:

Ինչ որ մարդիկ էին վաղում շնչասպառ, նրանք տնքում էին, հայհոյում: Մէկի ճակատից արիւն էր հոսում:

«Տուն, եղբայրներ», հրամայում էր հայրս:

«Վարժապետ ջան, թող սպանենք, որ միւսներին խրատ լինի»:

«Տուն, ասում եմ ձեզ»:

Ամբոխը հեւում էր. մի ըոպէ սպասեց լարւած. յետոյ չարժեց, մի սեւ պատ, սպառնացող, սարսափելի:

Մենք տանն էինք: Աչքերս փակւեցին յոգնածութիւնից: Ամէն ինչ տակն ու վերայ էր իմ փոքրիկ գլխում: Յարժ. ի՞նչ էր ուզում նա հայերից: Ինչո՞ւ անգթօրէն ծեծւեցին այն «դաւաճանները»: Դաւաճանը ի՞նչ է:

Ինչո՞ւ էր լալիս Հայոց Հայրիկը:

VII.

Այս դէպքը պատահեց 1903 թւի ամառը: «Քրիստոնեայ» Յարի հրամանով թալանւում էին Հայոց եկեղեցական կալածքները, որոնք դարերի ընթացքում հաւատացեալների մասնաւոր նւիրատուութիւններից էին հաւաքւած: Դրանից առաջ ոռւս բռնապետները փակել էին Հայոց դպրոցները, ցենզուրի ճանկերում խեղդել աղգային մտքի որ եւ է նշոյլ, հալածանքի, աքսորի ենթարկել աղգի ամենէն առաջաւոր դէմքերը եւ հայ ժողովուրդը լռել էր հնազանդ. հային յատուկ համբերութեամբ տարել էր իր գլխին տեղացող բոլոր հարւածները, արհամարանքը, որպէս Աստծուց եկած պատիժ: Բայց Նիկոլա Բ. փոքրիկ աղգերի ձուլման եւ ոչնչացման քաղաքականութեան մէջ իր հայրերից մի քայլ առաջ գնաց. նա որոշեց աղքատացնել Հայոց եկեղեցին, կազմալուծել նրան, քանդել այդպիսով մի հիմնարկութիւն, որը դարերի ընթացքում իր անկախութեամբ

թիւնը կորցրած հայի համար աղգային գոյութեան միակ սիմբոլն էր: Հարւածը սոսկալի էր. նա ուղիղ ժողովրդի սրտին էր դիպչում, նրա ողնաշարը կոտորում: Եւ ստրուկը ըմբոստացաւ: Գիւղերում ու քաղաքներում անգէն ու խաղաղ մարդիկ դուրս էին գալիս փողոց իրենց վիրաւորւած հոգու ցասումը ցոյց տալու. եւ երբ ուզում էին փակել նրանց բերանները, նրանք քարէ կարկուտ էին տեղում ոռւս ժանտարմների եւ կոզակների գլուխներին: Շատ տեղերում արիւն էր հոսում, Գանջայում, Թիֆլիսում, Երեւանում: Եւ Հայոց ծերունի հայրապետը, ժողովրդից պաշտւած մի դէմք, նրա ութսունը երեք տարեկան Հայրիկը յուսահատւում էր. հաստատ իր կամքի մէջ չէր ուզում զիջել ցարին, բայց անճար, Վասպուրականի արծիւը լաց էր լինում անզօր:

Նրա այն բիւրեղեայ արցունքները, «ռսի դիւղի» ծեծւած մարդկանց արիւնոտ ճակատները վրդովեցին իմ մանուկ հոգին եւ վերջ տւին կեանքիս դարունքի լուսեղէն, անփոյթ եւ երջանիկ մասին: Մինչ այն, օրերը միապաղաղ էին, այսօրը երեկին նման: Մուրացկանները, ուխտաւորները, աշուղները, պասպոնցս տանը հիւր գնալը միակ երեւոյթներն էին որ կենդանացնում էին օրերի միատեսակութիւնը:

Մինչ այն՝ աշխարհը սկսւում էր մեր տանը, տարածւում դիւղի եւ դաշտի վերայ, նրա վերջին ծայրը Արագածի սուրտակ գագաթն էր եւ հսկայ Մասիսը: Բայց այն օրւանից ամէն ինչ փոխւեց: Նսսկսեցի մտածել ու դիտել:

Մի ահագին բեմ էր բացւում իմ առաջ, մի տարօրինակ, սոսկալի դրամա էր խաղացւում այդ բեմի վերայ, եւ դերասանները իմ չըջապատի մարդիկ էին, իմ հարազատները: Մեծերը չը գիտեն, մոռանում են, թէ որքան աղգայուն եւ տալաւորող է մի մանուկ հոգի, որքան բաներ կարող է նա ըն-

դունել իր մէջ, խնամքով մթերել իր յետագայ կեանքի համար: Անջնջելի են մանկութեան տարիներում ստացւած խորը տպաւորութիւնները. նրանք կռանում են մարդու ոչ միայն բնաւորութիւնը, այլ եւ աշխարհահայացքը: Այն օրից աշխարհը սկսեց լայնանալ ինձ համար. Տատիկիս հէքեաթների թագաւորադները եւ վիշապները, դեւերը եւ մեռելները, սատանաները եւ չարքերը դունատեցին եւ հետզհետէ անհետացան հոգուս հորիզոնից առանց հետք թողնելու այնտեղ: Մի դիւցազնական առասպել, երկրիս առասպելը, որը իր ահա՛ն ու թեան մէջ, իմ աչքերի առաջ էր խաղացւում, լեցնում էր ինձ զարգանդով:

Ահա մի սենեակ մեր տան մէջ, ամենալաւ սենեակը: Մենք այնտեղ շատ քիչ էինք մտնում, հիւրերի համար էր նա եւ պէտք է միշտ մաքուր մնար: Բայց Հայրիկի դէպքից յետոյ ես ժամերով չեմ ուզում հեռանալ այնտեղից: Պատերին կախւած, յատակին փռւած, դոյնդգոյն սլաքակալան մօթիփներով զարդարուն, գեղեցիկ կարպետները եւ գորգերը չեն որ զբաղեցնում են ինձ. ոչ էլ մեծ հայելին, որի դիմաց ես առաջ ծամածռութիւններ էի անում: Ինձ գրաւում են սենեակում դրանոց նկարները: Նրանք են զմայլեցնում ինձ եւ հօրս ծնկներին նստած, դէմքս նրա դէմքին, ես խնդրում, աղաչում եմ նորից եւ նորից պատմել ինձ նրանց մասին: Ես գիտեմ որ այդ նկարները շատ թանկագին են հօրս համար եւ ես էլ սկսում եմ սիրել նրանց:

Ահա «Մայր Հայաստան»ի մեծ նկարը: Մի գեղեցիկ, երիտասարդ կին նստած է քարերի մէջ. ծնօտը ձեռքին յենած նա տխուր հեռուն է նայում: Նա լալիս է մեր երկրի, Հայկի երկրի կործանումը: Քարերը, արձանադրութիւններով պատած, մեր հայրենիքի աւերակներն են: Մի ժամանակ, այդ

աւերակների տեղ չքեղ, մեծ եւ հարուստ քաղաքներ էին կանգնած, անառիկ բերդերով, որ տեղ մի ազատ եւ հպարտ ժողովուրդ էր ապրում: Բայց վայրենի ցեղերը, ազահ ժողովուրդները յարձակեցին նրանց վերայ, քանդեցին ու աւերեցին ամէն ինչ, այրեցին, սպանեցին եւ գեղեցիկ աղջիկներին ու երիտասարդներին գերի տարան: Հիմայ էլ նրանք շարունակում են իրենց կործանիչ գործը: Դրա համար էլ «Մայր Հայաստան» այնքան տխուր է: Իր երկիրը օտարների լուծի տակ, իր զաւակները ցան ու ցիր եղած աշխարհի բոլոր կողմերը, իր քաղաքները եւ եկեղեցիները աւերակ:

Երբ տատիկիս հետ եմ խօսում «Մայր Հայաստան»ի մասին, նա հոգոց է հանում եւ ասում. «տղր ու կնե՛ր ի նման նստել են օտարները խեղճի սրտի վերայ, ծծում են նրա արիւնը. նա քանի գնում աղքատանում է, թուլանում, եւ խեղճ Հայաստանը ծերանում է ու տգեղանում»: Ես վախենում եմ «Մայր Հայաստան»ի նկարից, երբ տղրուկների մասին եմ մտածում: Ես տեսնում եմ այդ զղւելի, սեւ կենդանիները Արփա-չայի ափերին կպած: Մեր գիւղի սափրիչը նրանց հաւաքում է եւ չչերի մէջ պահում: Զղւելի կենդանիներ, լպիւրծ, կպչող: Երբ ես երեւակայում եմ, որ տղր ու կնե՛րը տանջում են սիրուն «Մայր Հայաստանին», յուսահատւում եմ: Գիշերը պատում է հոգուս վերայ: «Տատիկ, հարցնում եմ ես խորչանքով, ինչո՞ւ են նրանք ծծում խեղճ կնոջ արիւնը, որտեղի՞ց եկան նրանք:

«Ջահանամիցը եկան, բալիկ, վաղուցւայ բան է. եկան նստան մեր երկիրը եւ տանջում են հայ-քրիստոնեային. ապա ուրիշ ի՞նչ անեն, տղր ու կնե՛ն, արիւն չատ են սիրում, ուրիշ ի՞նչ անեն» պատասխանում է տատս հանդարտ: Յուսահատւում եմ. «Տատիկ, ասում եմ ես մարած՝ ձայնով,

տա՛տիկ, տղրուկները ի՞նձ էլ են ծծելու, ե՞ս էլ մի տղրուկ ունեմ իմ կուրծքի վերայ»:

Տատիկս անխնայ է, նա չի նկատում իմ հոգեկան դրու-
թիւնը: «Ի հարկէ, քո արիւնն էլ կը ծծեն, բոլոր հայերի
կուրծքերին կսլած են տղրուկները. բոլոր ժողովուրդ-
ները, որոնք թոյլ են եւ փոքր, տղրուկներ ունեն, բոլոր թոյ-
լերը»:

«Տատիկ, բղաւում եմ ես, ինչո՞ւ չեն սպաննում տղրուկ-
ներին, ինչո՞ւ չեն չարտում այդ զգեկոններին»:

«Ի՞նչպէս սպանեն, ոյժ չունեն, բալիկ, ու աշխարհի
տղրուկները չա՛տ»:

«Տատիկ...» եւ կոկորդս սեղմւում է վշտից:

«Սուս, բալիկ, քո հասկանալու բանը չէ» ասում է տատս,
յանկարծ նկատելով եմ խռովութիւնը:

Եւ յանկարծ յիշում եմ Ղօշաւանքի քարայրները: Ես դի-
տեմ. ճգնաւորները եւ աշխարհի տղրուկներն են մեղաւոր, որ
էն հին հրաշալի քաղաքները կործանւեցին եւ Հայաստանը
նստած աւերակների վերայ սուգ է անում: Հայրս ծիծաղում է,
երբ ես խօսում եմ նրան այդ մասին. «Իրաւունք ունես փոքրիկ,
ասում է նա. եթէ ճգնաւորները փոխանակ աղօթելու կուէին
տղրուկներին դէմ, այսօր մեր երկիրը աւերակ չէր լինի
եւ քո աժդահաները աւելի չքեղ տներ կը շինէին քան
առաջ»:

Մի ուրիշ նկար մեր դահլիճում. նա մխիթարում է ինձ եւ
ցրում մոսյլ մտքերս: Մօրաքոյրս, Աստղիկն է շինել նրան
գոյնզգոյն թելերով: «Իտալացու օրիորդը»: Մի ջահէլ աղ-
ջիկ, սեւ աչքերով, ագռաւի նման սեւ մազերով, ձեռքում մի
դրօշակ, որի վերայ ոսկէ տառերով գրւած են նոյն խօսքերը,
ինչ որ մենք յաճախ երգում ենք հօրս հետ.

Ամենայն տեղ մահը մի է
Մարդ մի անգամ կը մեռնի
Բայց երանի որ իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհւի:

Մեր գիւղը բոլորը գիտեն այդ երգը, մեծ թէ փոքր:

Մի քաջ աղջիկ է եղել «Իտալացի օրիորդը». նա իր եղ-
բօրը իրենց երկրի թշնամիների դէմ կուէի է ուղարկել, ընծայե-
լով նրան իր ձեռքով դործած մի դրօշակ:

«Գնա մեռիւր դու քաջի պէս» ու եղբայրը դնում է:

«Տատիկ ջան, բացադանչում եմ ես ուրախացած, եղբայրը
յաղթե՞ց թշնամուն»:

«Հա, բալիկ, Իտալի երկրում, հեռու ծովերի յետեւում
յաղթեց, հօրդ հարցրու, նա գիտէ, ուսումով է. բայց մե՞զ
մօտ...»

«Մե՞զ մօտ, տատիկ»:

«Մեզ մօտ բալիկ, նա դեռ կուէի մէջ է, եւ նրա հետ շատ
ջահէլ-ջիւղաններ. նրանց արեւին մատաղ: Մեր թշնամին զօ-
րեղ է, աչքը դուրս դայ, էնքա՛ն թշնամիներ ունենք, ո՞ր
մէկին յաղթեն»:

Ահա եւ Խրիմեան Հայրիկը: Բարի, գեղեցիկ դէմք: Այդ-
քան գեղեցիկ դէմք ես չեմ տեսել: Հիմայ ես գիտեմ թէ ինչո՞ւ
էր նա լալիս: Նրա կեանքը մի կատարեալ հէքեաթ է: Շատ
բան չեմ հասկանում այդ կեանքից, բայց որոշ կէտեր դրոշ-
մւում են հոգուս մէջ: Բարի եւ արդար, ճշմարտութիւն
սիրող եւ նրան փնտռող, միամիտ եւ հաւատացող, միշտ
խաբւող եւ միշտ հիասթափւող Հայրիկը, մեր ցեղի, Հայոց
բոմանտիզմի ամենէն հարազատ տիպարն է. եւ զարմանալի՞ է
որ նոյն յատկութիւններով օժտւած մի ժողովուրդ պաշտում

էր նրան, նրա անունով երգւում: Ու այդ պաշտամունքը անցնում էր ինձ, փոքրիկ Հային...:

Ուրիշ նկարներ էլ կային մեր հիւրասենեակում: Նրանք էլ շատ հետաքրքիր էին, եւ ես բոլորին ճանաչում էի: Ահա ակնոցաւոր Գամառ-Քաթիլան, խիստ աչքերով: Նա գրել է «Մայր Արաքսի» եւ «Հիմի՞ էլ լռենք» ու «Հիմի՞ էլ խօսենք» երգերը: Մայրիկս միշտ երգում է նրա երգերը եւ մեղ էլ սովորեցնում: Ահա Նալբանդեանը «Խտալացի օրիորդ» երգի հեղինակը: Հայրս ասում է, որ Ռուսաց ցարը նրան այդ երգի համար Սիբիրի սառնամանիքներն էր քշել, եւ նա այնտեղ մեռել էր: Նրա կողքին դառնում է Խաչատուր Աբովեանը, որի քաջ Աղասին, մեր գիւղի մօտերքը, խլի Ղարաքիլիսայում եւ Արփաչայի եզերքներում կուել է Թուրքերի եւ Պարսիկների դէմ. այդ Քանաքեռցի քաջ Աղասին եղել է նոյնպէս պապոնցս դիւղում՝ Ղօչաւանքում, անցել է Անի եւ շատ թուրքեր կոտորել: Ահա Բաֆֆին, որի «Սամուէլը» եւ «Դաւիթ Բէկը» մայրս ամէն կիւրակի կարգում է մեր հարեւան կանանց եւ որսնցից եւ ոչինչ չեմ հասկանում, բայց լսում եմ, որ Սամուէլը իրա հօրը եւ մօրը սպաննել է, որովհետեւ նրանք «Ռսի գիւղի» մարդկանց նման դաւաճաններ են եղել: Այն խօսքերը, որոնք նա ասել է մօրը սպաննելիս. «Ահա այն սուրը, որը սպաննեց դաւաճան հօրը, կը սպաննի եւ ուրացող մօրը» ընդ միշտ դրոշմւել են յիշողութեանս մէջ:

Դռան մօտ կախած էին Վաղոյի եւ Վարդանի նկարները: Վաղօն լազի հագուստով, գլուխը բաշտուխով կապած մօտ 25—30 տարեկան տղամարդ էր. նա հայ հայդուկների համար, որոնք սահմանի էն կողմում կուում են Թուրքերի եւ Քրդերի դէմ, շա՛տ շա՛տ փամփուշտ էր տարել մեր քաղաքի զինուորական պահեստից եւ փախցրել էր Տաճկաստան. սահմանը ան-

ցնելիս, մի մութ գիշեր, թուրքերը պահ էին մտել քարերի յետեւը եւ երբ Վաղօն անցնում է նրանց մօտից, նամարդները յարձակում են նրա վերայ եւ սպաննում: «Վաղօն սուրբ նահատակ է, մօր լոյսը քօռանայ, սփսո՛ս ջիւլանին» ասում էր տատս եւ ծունկին խփում:

Քաջ Վարդանի մասին ես շատ բաներ գետէի: Ո՞վ չէր ճանաչում նրան Հայաստանում: Ամէն տարի փետրւար ամսին տօնւում էր նրա նահատակութեան օրը: Նա էր, որ Հինգերորդ դարի կիսում մի փոքրիկ զօրքով ամենակարող Պարսիկների դէմը կուել ելաւ: Թշնամին զօրեղ էր, բայց հայերը կուում էին ոգեւորութեամբ: Կուիւր տեւեց առաւօտից մինչեւ երեկոյ: Վարդանը կը յաղթէր, եթէ պարսիկները չարձակէին իրենց փղերը հայերի վերայ եւ այդ կենդանիներից մէկը չտրորէր եւ չմեռցնէր Վարդանին: Վարդանը ընկաւ եւ նրա հետ շա՛տ շա՛տերը: Երկիրը կործանեց, մարդիկ փախան եւ պատսպարւեցին քարայրներում, նախարարները գերի տարւեցին: Պարսիկները ուզում էին սրով ու հրով արմատախիլ անել քրիստոնէութիւնը Հայաստանում, բայց Վարդանի հոգին ապրում էր հայերի մէջ: Նա յաղթել էր բարոյապէս: Վահան Մամիկոնեանը, Վարդանի եղբօր որդին շարունակեց կուիւր Պարսիկների դէմ, ամբողջ ժողովուրդը մի անգամ էլ ոտքի կանգնեց: Եւ շատ արիւնհեղութիւնից յետոյ, պարսիկները հանգիստ թողին հայերին: Հայաստանը մնաց ազատ եւ քրիստոնեայ:

Մի նկար էլ կար մեր դահլիճում... Ռուսաց Թագաւորի մեծ նկարը: Նա դունաւոր էր: Թագաւորը կապոյտ աչքեր ունէր, չեկ մազեր, կարմիր սյուներ եւ շատ կարմիր չրթունքներ...:

Տատս երբեք չէր նայում նրա կողմը:

Ասի աշուղ, առ չունդուրըդ,
Մեզ բան տա՛մ սրտալի,
Կարօտ ենք քու անուշ ձէներն,
Մի բան տա՛մ սրտալի:

Յովհաննիսեան:

Մեր գիւղը յաճախ աշուղ է դալիս եւ ամէն անգամ նրա երեւալը մի կատարեալ տօն է բոլորիս համար: Մեծերը թողնում են իրենց աշխատանքը, որ նրան լսեն: Շիրակեցիներ գլխի եւ տաղի սիրահար է. ինքն էլ աշուղ է եւ հայ աշուղների բոլոր երգերը նրա սրտից են բղխում, նրա հոգեւոյ խօսում: Գալիս է նա, նստում մի տան շեմքին իր աշկերտի հետ, որը նրա ալիւրի պարկն է կրում եւ նրան ճանապարհ ցոյց տալիս: Նստում է նա տան շեմքին, կամ դուրսը մի քարի վերայ, ձմեռը օգոստոս կամ թոնրի մօտ եւ երգում: Ինչպէս Հայաստանի աշուղների մեծ մասը, սա էլ կոյր է: Արեւից այրւած, չեչոտ, տգեղ դէմք: Անշարժ, սպիտակ աչքեր: Տարօրինակ, օտարոտի տպաւորութիւն են անում այդ սոսկալի, դուրս ընկած, սպիտակ աչքերը: «Նրանք արեւը եւ աշխարհը երբեք չեն տեսնում», ասում է տատիկս: Խեղճ աչքեր: Կարելի՞ է այդպէս ապրել: Դրա համար են նրա երգերը այնքան տխուր, այնքան սրտի մօտ: Հեռից է գալիս աշուղը: Նրա ոտքերը վէրք են կտրել եւ յոգնել Հայաստանի փոշոտ եւ քարոտ ճամբքից, նրա ձայնը կերկերում է շատ երգելուց, մատները փայտացած են սաղի վերայ այնքա՛ն նւագելուց: Բայց գիտէ աշուղը, թէ առանց նրան շատ տխուր կը լինեն մարդիկ այս սարերում: Աշուղը, աշխարհները իրար հետ միացնող մի կապ. աշուղը, մարդկանց յոյսերի, յուզմունքի, ցաւի եւ ուրախութեան երգիչը, նրանց հոգիների, նրանց կեանքի բանաստեղծը:

Կարո՞ղ է աշուղը միայն ուրախ երգեր երգել: Միթէ կեանքը ուրա՞խ է: Կարո՞ղ է նա միայն ցաւից խօսել: Միթէ կեանքը ցա՞ւ է: Կեանքը ցաւ է եւ ուրախութիւն, երկուսը ձեռք ձեռքի բռնած, երկու հարադատ քոյրեր, որոնք երբեք չեն բաժանուում միմեանցից: Դրա համար էլ աշուղի երգերը մարդկանց սրտերի նման են, կեանքի նման են նրանք: Սուեր եւ լոյս, դիչեր եւ ցերեկ:

Երգի՛ր, աշուղ, երգի՛ր: Եւ կանայք օրօրուում էին նրա երգերի տակտի հետ, տղամարդիկ լսում էին նրան մտածկոտ, կրեխաները լսում եւ խաղում էին միաժամանակ: Աշուղը երգում էր, իր սեւ, խորշոմած վիզը դեռ ու դեռ դարձնելով, նա ջանք էր թափում իր ձերմակ աչքերը չարժելու, այնտեղ ուր պէտք էր, նա խփում էր ուժեղ սաղի լարերին: Երգում էր, մէկ ձայնը կոկորդի մէջ խաղացնելով, մէկ բարձր, մէկ ցած. չըխկացնում էր մատներով սաղի փայտին, ոգեւորւում էր, զայրանում, կանչում:

«Մենք պէտք է կուենք եւ ոչ լաց լինենք,
Ազգի կորուստը դէնքով յետ խըլենք,
Այսքան դար լացինք, ո՞վ է լսողը
Մեզ ի՞նչ շահ բերեց արցունքի ծովը:
Այլ եւս չլանք եւ ոչ լաց լինենք,
Կրակուած սրտով մեր դործը վարենք.
Անվեհեր քաջին այս է պատկանում,
Միշտ ազատ մեռնել կուռի լայն դաշտում:»

Քրտինքը կաթում է նրա ճակատից, կաթիլները մտնում են չեչերի մէջ, ամբողջ դէմքը փայլում է երջանկօրէն. վզի կապոյտ ջղերը ուռչել են, մեծ բերանը դեղին ատամներով լայն-

նօրէն բաց է : Վերջին խօսքերը նա կրկնում է մի քանի անգամ, նրա ոգեւորութիւնը անցնում է մարդկանց :

«Ամօթ այն հային եւ բիւր նախատինք,
Որ ազգի սիրուն չի գործում բարիք» :

Կանչում են նրանք աշուղի հետ : Կանայք հոգոց են հանում :

Երգիր, աշուղ, երգիր : Մի՛ գնա խրճիթից խրճիթ, գիւղից գիւղ . միշտ այստեղ մնա, երգի՛ր : Բայց նա գնում է : Աշուղը չի կարող մի տեղ նստած մնալ : Աստուած նրան շնորհ է տւել, որ նա մարդկանց համար երգի, նրանց սրտի կարօտը զովացնի, վիշտը փարատի : Երբ կանայք լեցնում էին նրա պարկը ալիւրով, հացով եւ փօքրիկ աչկերտը դնում էր նրան իր շալակը, աշուղը բռնում էր նրա թեւից եւ բարձրագլուխ, սպիտակ աչքերը անշարժ ու սոսկալի, ուրիշ տուն գնում : Ամէն տեղ նա տարբեր երգեր էր երգում : Նրա երգի պաշարը մեծ էր եւ լսողների ցանկութիւնները շա՛տ :

Մօտ է դարունը շուտով կը բացւի .
Մեր հայ եղբայրներ մեզ են սպասում .
Անդրանիկը քաջ, քաջ ընկերներով
Կ'ուզէ պատերազմ, կը սպասէ դարնան :

Երգիր, աշուղ, երգիր : Ու մենք ճանապարհ էինք դրո՞ւմ նրան մինչեւ դաշտերը, մինչեւ փոշոտ եւ քարոտ ճամբեքը, որոնք տանում էին նրան Հայոց երկրի ուրիշ գիւղեր եւ քաղաքներ, միշտ լեռների ստորոտներով, ժպտացող Արագածի հսկող աչքերի տակ :

* * *

Բայց աշուղներից աւելի սիրում էի հօրս աչակերտներին երբ նրանք մեր գիւղը դրօսանքի էին գալիս : Նրանք վերջին դասարանի առողջ, ջղոտ, արեւից սեւացած, լայն թիկունքներով տասնեւեց-տասնեօթը տարեկան տղաներ էին : Հանդարտ քայլերով, գլուխները բարձր պահած, փայտեայ հրացանները ուսերին, հպարտ գինուորական կեցածքով նրանք անցնում էին մեր առջեւից, օդը իրենց երգերով թնդացնելով .

Ուաղաղ դաշտի որդիք, լեռները ելնենք
Արօր, գութան մոռնանք, հրացան բռնենք .
Սեղւած մեր բողոքը յայտնենք շաշիւնով,
Եւ մեր արդար դատը վարենք արիւնով,
Մեր մահ, մեր կեանք թող լինի ազատ
Ճնշւած հայի որդիք հարազատ :

Նրանց հրացանները չէին կրակում, միայն ձեւի համար էին, բայց նրանց կեցածքը ռազմական էր եւ երգերը յեղափոխական, չը նայած որ նրանք Ռուսաց դպրոցի աշակերտներ էին : Ասում էին, որ հօրս շատ անգամ մատնել էին այդ հրացանների եւ երգերի համար, բայց երբ Ռուսաց կառավարութիւնից քննիչ է եկել, հայրս հաւաքել է աչակերտներին եւ հրամայել քայլել հրացաններով եւ Ռուսաց աղբային հիմնը երգել : Երբ քննիչը լսել է «Աստուած պահէ թագաւորին», իսկոյն հանդստացել է եւ նոյն իսկ գովել է հօրս, որ նրա հսկողութեան տակ զբւած դպրոցում, աչակերտները այնքան եռանդուն դատաւարարւում են կառավարութեան ոգով . այն օրից հօրս հպատակ երկու ուսուցիչները լուր են եւ աւելի զերազասել նրա հետ բարեկամական յարաբերութիւնների մէջ մնալ :

Հօրս աշակերտներն դալը մեծ ուրախութիւն էր եւ մեր դիւղի ջահելների համար. նրանցից շատերը հրացաններ էին շինել տւել եւ հօրս թոյլտուութեամբ խառնւում էին նրանց, քայլում նրանց հետ. արտերում տղաները դիրքեր էին շինում, կուռում միմեանց դէմ եւ հայրս կրթում ու դեկավարում էր նրանց բոլորին:

Իրենց հերթին աշուղները եւ աշակերտները դունատւում էին իմ աչքում, երբ մեզ մօտ Հ ա յ դ ու կ ն ե ռ էին գալիս, ի ս կ ա կ ա ն հ Ր ա ց ա ն ն ե ռ ո վ: Պատրօնտաշերը խաչաձեւ կրծքերին կապած, մօսիները թիկունքներին, նրանք մեծ մասամբ ձիով էին գալիս եւ բարձրաձայն որոտում:

«Դարձեալ փայլեց Սասմայ գլխին

Ազատութեան դրօշակ.

Կեցցէ՛ հայրենիք գոչելով

Բարձրացրին աղաղակ.

Գուրգէն, Հրաչ, Սերոբ, Դժոխք

Քաջ Անդրանիկ ղեկավար

Տալոորիկի լեռներումը

Կուռում էին քաջաբար»:

Ամէն անգամ, երբ զինուորները հեռանում էին մեր տանից, տատիկս խաչ էր քաշում նրանց ճակատներին եւ արտասուները աչքերին ասում. «գնացէ՛ք բալէկ ջան, Աստուած ձեր սրտի մուրազը կատարի, ձեր ճամբեքը օրհնւած լինեն» եւ երբ զինուորները չքանում էին նրա աչքերից, կանչում էր յուսահատ. «ո՞վ գիտէ, որ քարի տակ էք դնելու ձեր գլուխները, հողը մօրերիդ գլխին, որ ձեզ աշխարհ չը բերէին»:

Բոլոր անցնողների միջից ամէնքից սիրելի ինձ համար մի

բարձրահասակ, ալեխառն մօրուքով, դունատ գէմքով, խորը ընկած աչքերով մի մարդ էր: Նա միշտ սեւ վերարկու էր հագնւած, ոչխարի մորթուց մի սեւ գտակ գլխին: Բիճա էին ասում նրան: Նա մի քանի անգամ եկել էր մեր տունը եւ ես շատ էի ընտելացել նրա հետ: Սպիտակ ձին նստած, նա մտրակով ծեծում էր լուսամուտը եւ իսկոյն բոլորս դուրս էինք թափւում: Նախ քան ձիուց իջնելը, նա կուսնում էր մինչեւ գետին եւ ինձ ձեռքերի վերայ բարձրացնելով, ձին մտրակում, իջնում էր մինչեւ Արփաշայը եւ յետ գալիս: Ամէն անգամ շունչս կտրւում էր ուրախութիւնից եւ վախից եւ ես կաշում էի ձիու պարանոցին: Տասն դժգոհ էր եւ միշտ փնթփնթում էր. «օղուլ, փորձանքը մի անգամ է գալիս, երեսիս կը գցես, կը սպաննես, կամ ինքը վար կ'ընկնես»: «Է՛հ, մայրիկ ջան, հայդուկի ձին վարժւած է, մի վախենա, գլուխս քեզ մատաղ, եթէ թողիդ մի բան պատահի», պատասխանում էր Բիճան անհոգ ծիծաղելով: Հասկանալի է, որ ես Բիճայից մի քայլ անգամ չէի հեռանում նրա մեր տունը եղած ժամանակ: «Հայդուկը կին չունի, նրա նշանածը իր հրացանն է, իսկ տունը — Հայոց լեռները, բայց փոքրիկ աշիկ, քեզ իմ հարսնացուն եմ անելու, հենց որ մի քիչ մեծանաս», ասում էր նա հիւսերո՞ւ փայփայելով եւ դառնալով հօրս աւելացնում. «Միհրան, աղջկադ շատ եմ կարօտում, հետս Սասուն եմ տանելու, թող զինուոր լինի»: Ես ի հարկ է լուրջ էի ընդունում նրա խօսքերը եւ ժամերով ահանջ կտրած պատմել էի տալիս նրան Աղբիւր Սերոբի, Խանի խմբի, Խանասորի արշաւանքի եւ Անդրանիկի մասին, մանաւանդ Անդրանիկի, որին բոլորը պաշտում էին եւ նրա անունով երգւում:

Երբ Բիճան հեռանում էր մեր տանից, ես օրերով հաց չէի ուտում եւ կէս հիւանդ, մոլորւած ու տխուր, ոչնչով չէի

մխիթարեում: Բայց մի օր նա կորցրեց իր հմայքը ինձ մօտ, նրա կախարդիչ կերպարանքը գունատեց, չքացաւ եւ Հայրիկի արտասուանքներից յետոյ դա երկրորդ մեծ վիշտն էր իմ փոքրիկ կեանքում:

Մեր գիւղի «Իւզբաշի» Բակօն մի պատկառելի ծեր մարդ էր: 1877 թւի ռուս-տաճկական պատերազմին, երբ հայազգի Լոռիս-Մելիքովը եկել, անցել էր մեր գիւղով, Բակօն կամաւոր էր մտել Ռուսաց բանակը, մասնակցել էր Ղարսի եւ Էրզրումի կռիւներին, մի շարք քաջագործութիւններ կատարել եւ գններաւ Լոռիս Մելիքովից երկու պատուոյ չքանչափ ստացել: Ռուսաց կառավարութիւնը նրան թոշակ էր տալիս եւ նա յարգւած ու ճանաչւած էր բոլորի կողմից: Ահա այդ Բակօն իր տղի հարսանիքն էր տօնում: Մի խուռն բազմութիւն եկեղեցուց դուրս գալով, անցնում էր դաւուլ զուռնայով փողոցով, երբ Բիճան ձիու վերայ նստած ուղեց ճեղքել հարսանքաւորների շարքերը ու անցնել: Բակօն նրան տեսնելով շատ ուրախացաւ, եւ արագի շիշը ձեռքին, բռնեց ձիու սանձից ու Բիճային արագ հրամցրեց: Բիճան խմեց մէկ, երկու, երեք բաժակ, բայց Բակօն բաց չէր թողնում նրան եւ թեւից քաշելով շարունակ խնդրում էր. «Քեզ մատաղ, ցած եկ ձիուցդ, մի լաւ քէֆ անենք, մեր աղբի կենացը խմենք»: Չը գիտեմ ինչպէս, բայց քաշելիս, Բիճի վերարկուի թեւը ճոռաց ու պատուեց: Բիճան կատաղեց, ձին դարձրեց եւ Բակոյին համարեայ կենդանու տակը առած մտրակով տուր թէ կը տաս, ոչ երեսի, ոչ գլխի նայեց: Երաժշտութիւնը իսկոյն լռեց, մարդիկ շարած նայում էին առանց համարձակելու մի բան անել: Բակօն լուռ կանգնած էր հարւածների տակ եւ չէր փորձում պաշտպանուել. «Շան օրդի, բղաւում էր Բիճան իրանից դուրս, դու էլ քո հարսնիքն էլ, ես քեզ խրատ կը տամ, թէ մարդկանց հետ

ինչպէս եւ վարուում» եւ ձին մտրակելով Բիճան թռաւ ամբոխի միջից առանց մէկին նայելու: Կարծես գետնին մեխած Բակօն դեռ կանգնած էր տեղում. հարւածը անսպասելի էր եւ ծանր: «Հէ՛յ գիտի աշխարհ, ասաց նա դառնալով հանդիսականներին, Լոռիս-Մելիքովը գններաւ էր, ես նրանից մի օր ծեծ չը տեսայ, ռուսների սպաները ձեռք չը բարձրացրին իմ վերայ, իսկ է՛ն ժամանակ ես ջահէլ տղայ էի. հիմայ էս ծերու-թեանս ժամանակ, մի հասարակ մարդ խայտառակեց ինձ բոլորի առաջ, պատիւս ոտքի տակ առած տրորեց, գնաց. էլ իմ ապրելը ի՞նչ գին ունի. չէ, հայը արժանի չէ ազատութեան, թող թուրքի եւ ռսի ձեռքի տակը է՛նքան մնայ, որ հոգին դուրս գայ, գուցէ մի օր խելքը գլուխը ժողովի»: «Լաւ, լաւ Բակօ, այդպէս մի խօսի, մի տմարդի արարքի համար, ի՞նչ ես ամբողջ ազգը ջուրը գցում» առարկեցին հանդիսականները: Բակօն ոչինչ չը պատասխանեց եւ գլուխը կախ տուն գնաց: Հարսանիքը խանգարւեց, մարդիկ տժգոհ էին եւ տխուր:

Ես տուն եկայ. Բիճան քնած էր մեր թաղթին, իր վերարկուով ծածկւած: Ես երկար նայեցի նրան. նա ն ո յ ն ը չ է ը. նրա ամբողջ հմայքը անհետացել էր. ես վախեցնում էի նրանից. եւ երբ նա արթնացաւ ոչ մի փաղաքշանք, ոչ մի անուշ խօսք չը կարողացան ինձ նրա մօտ գրաւել: Նա նկատեց այդ, բայց ոչինչ չասեց: Այդ դէպքից յետոյ ես այլ եւս չը տեսայ նրան մեր տանը, ի՞նչ եղաւ նա, չը գիտեմ: Տատա չէր ուզում խօսել նրա մասին, հայրս ասում էր, որ Բիճան հարբած է եղել եւ նրանից չը պէտք է նեղանալ: Բակօն այն չար օրից կորցրեց իր զւարճութիւնը, շատ քիչ էր երեւում մարդկանց մէջ եւ կամաց կամաց հալւում էր: Յառաջ երբ հայրս տանն էր լինում, նա դալիս էր մեզ մօտ, զւարթ պատմում հին օրերից, նորերի մասին լսում. բայց հիմայ նա կտրեց ոտքը մեր տա-

նից: Տառս, որը Բաղդին շատ էր սիրում եւ բարեկամ էր նրա հետ, այցելում էր նրան: «Մեր ժամանակը անցաւ, Նունիկ ջան, ասում էր Բաղդին խորը հառաչելով, էս նոր երբ ուրիշ են, ոչ օրէնք են յարգում, ոչ ծերութիւն. եթէ սրանց հասարակ զինւորը այսպէս է, ապա ի՞նչ են սրանց խմբապետները»: «Է՛հ, Բաղդ ջան, սիրտդ լայն պահիր, սխալմունք էր, անցաւ. մոռացի: Նրանք աղբի լաւն են ուզում, թուրքի եւ քրտի մէջ մեծացած, է գ են տեսել, ի՞նչ կարելի է սպասել նրանցից»: Ի դո՛ւր. տատիւս ոչ մի խօսք չէր մխրթարում Բաղդին:

Մի օր տասը-տասնուհինգ զինւորներ եկան մեր տունը: Երեքին հայրս պահեց մեզ մօտ, միւսներին բաժանեց գիւղի ունեւորների վերայ: Միայն Հաջին մերժեց իր տունը ուղարկւած զինւորին ընդունել: Նա մի անգլաւակ ծերունի էր, Աբու-դուլ-Համիդի ջարդերից հրաշքով ազատւել, իննսունական թւականներից մեր գիւղին էր հաստատուել. ապրում էր գիւղի ծայրում, ոչ ոքի հետ հարեւանութիւն չէր անում, միշտ իր մէջ քաշած լուռ էր ու դառնացած. մարդիկ ասում էին, որ նա իր երկրի կարօտով է տանջւում: Երբ Հաջու մօտ ուղարկւած զինւորը վերադարձաւ մեր տունը եւ պատմեց եղելութիւնը, հայրս խսկոյն Հաջուն իր մօտ կանչեց: Իրիկնադէմ էր, մենք հաւաքւած էինք թէյի սեղանի շուրջը: Հաջին ներս եկաւ եւ գլուխ տալով կանգնեց դռան յետեւ: «Հաջի, ասեց հայրս տեղից բարձրանալով, ինչո՞ւ հայ գիւնւորին քո տանը չես ընդունում, չը գիտե՞ս, որ նա տունն, տեղ, կարողութիւնն, սիրելիներին թողած, գնում է քեզ, ինձ, ամբողջ ազգի համար դոհւելու»: «Նա դրանց դոհւելուն ի՞նչ ասեմ, պատասխանեց սրտանց Հաջին, աներս քանդեցին. դրանց պատճառով չէ՞ր, որ թուրքը մեզ հետ թշնամացաւ, կոտորեց, թալանեց, երկրից դուրս է

հանում: Ա գ գ ի՛նչ դոհւել: Գնում, մի քարի տակ պահ են դալիս, երկու քուրդ սպաննում, իսկ թուրքերը երկու քուրդի համար ամբողջ հայ գիւղեր սրի են անցկացնում, այրում, հազարներով անմեղ հայեր մեռցնում. այնքան են անելու, մինչեւ մի հայ չը մնայ մեր երկրում. թուրքը աւելի ուժեղ է քան մենք, նա բռնապետ է, անխիղճ, կարելի՞ է կուել նրա հետ:

«Լաւ, Հաջի, դուրս գանք, կը խօսենք», ընդհատեց նրան հայրս եւ Հաջու թեւից բռնած դուրս դնաց նրա հետ: Մենք թռանք նրանց յետեւից. մայրս ծածկեց երեսը ձեռքերով: Տառս բղաւեց. «Ամա՛ն, Միհրան ջան, մի սպաննիր խեղճին, նրա արունքի տակը մի մտնիր»:

Դուրսը Հայրս կանգնեց Հաջու դիմաց եւ ուղիղ նրա աչքերին նայելով, ասեց. «Հաջի, զինւորին ընդունո՞ւմ ես տունդ թէ ոչ»:

«Ձեմ ընդունում վարժապետ ջան, ես դրանց հերն եմ անիծել, վառեցին մեզի, թուրք գալտիէյի նման, հենց որ ներս են մտնում, ձուածեղ եւ տապալած հաւ են ուղում, ով որ չի տալիս, հողին հանում են ծեծելով»:

«Ստախօս, ուրեմն փորիդ ցաւը ձուածեղը եւ հաւո՞րն են» եւ հայրս դունատ, շնչառապառ, ամբողջ ոյժով ապտակեց նրան մէկ, երկու անգամ: Հաջին օրօրեց եւ վայր ընկաւ, հայրս նրան ոտքով մի աղացի տեղ եւ Հաջին գլուխը մեր դռան դարից ներքեւ ու մի քանի րոպէ պառկած մնաց: Քիչ յետոյ, ծեծւած ջան նման. կռացած վեր կացաւ եւ լո՛ւռ հեռացաւ: «Բալամ, ծեր մարդ էր, մեղք էր, ջահանտամը չէր ուզում, ուրիշ տեղ չը կա՞ր հայ զինւորի համար» հառաչեց տառս: Հայրս դայրացած էր. «չէ, մայրիկ, բանը նրանում չէ. ի հարկ է տեղեր շատ կան հայ Հայդուկի համար, բայց ինձ դժբախտացնողը այն հանգամանքն է, որ այդ նոյն Հաջիները վզերը

ծոած ծառայում էն օտարներին, նրանց ամէն կամքը կատարում, իսկ հայ զինւորին զրպարտում են եւ ատում. նրանց սպանեւն էլ քիչ է, այս ի՞նչ մարդիկ են»: Եւ յուզմունքից չը կարողանալով շարունակել հայրս մտաւ իր սենեակը:

Զինւորը ի հարկէ տեղաւորեց Հաջու մօտ:

IX.

Զինւորները ամէն օր մարզանք էին կատարում. ամբողջ գիւղը հաւաքւում էր նայելու: Ամէնքից դրաւիչը մի սիրուն երիտասարդ էր, Ղարաբաղցի Կարօն, բարձրահասակ, ուժեղ, փայլուն աչքերով: Նրա հրացանը երբեք չէր վրիպում նշան բռնելիս, մարդկանց գլխից խնձոր էր կրակում առանց աչքը թերթելու: Երիտասարդութիւնը պաշտում էր նրան եւ նա բոլորին գէնք բանեցնել էր սովորեցնում: Երբեմն հօրս թախանձանքով մայրս էլ էր մասնակցում գէնքի մարզանքին. գիւղացիք սկզբում ծիծաղում էին մօրս փորձերի վերայ, բայց կամաց կամաց վարժեցին եւ միայն դարձանում էին, երբ մօրս բռնած նշանը յաջող էր անցնում: Տառս տփզոհ էր. «Կինը ի՞նչ, հրացանը ի՞նչ», բայց հայրս ծիծաղելով ասում էր. «Մայրիկ, կանանց չե՞ն սպաննում, նրանք չը պէ՞տք է իրենց պաշտպանել սովորեն. առաջ Լուսիկին օր չէիր տալիս, որովհետեւ գլխին քող չէր քաշում եւ ոսկի չէր դնում ճակատին. խեղճ աղջիկը ամէն ինչում լսեց քեզ, մինչեւ ես միջամտեցի. հիմայ էլ տփզոհ ես գէնքեր բանեցնելու համար. Հայաստանում ոչ միայն կանայք պէտք է կրակել սովորեն, այլ եւ երեխաները, մեր ժողովուրդը դարերի ընթացքում մոռացել է գէնք կրելու հունարը. թշնամիները մեզ թոյլացրին, որ աւելի լաւ տիրապետեն մեզ: Հիմայ մենք որոշել ենք Հայոց հին քաջութիւնը նորէն կեանքի կանչել. մենք

որոշեւ ենք կամ ապրել որպէս մի ազատ եւ հպարտ ժողովուրդ, կամ մեռնել»:

Շուտով տառս էլ վարժեց եւ այլեւս ոչ մի առարկութիւն չէր անում, մանաւանդ որ մայրս այնպիսի աջողութեամբ էր նշան բռնում, որ նա բոլորի հիացմունքի առարկան էր: Զինւորները սիրում էին մօրս քրոջ նման:

Ամէնքից շատ սիրում էի երբ Կարօն իր ձին էր խաղացնում. ինչե՛ր ասես չէր անում նա. թամքի վերայից ձիու վազած ժամանակ նրա փորի տակից անցնել եւ նորից թամքին նստել, ձին մեր պարտէզի բարձր պատից թռցնել, ձիու վերայ ուղիղ կանգնած ջիւրի թ տալ, եւ երեք խանչալի ծայրերը բերանը առած պարել, ամենախենթ փորձերը կատարել, որոնք հանդիսականներին սարսափով եւ հիացմունքով էին լեցնում: Դաշտի ժողովուրդը հիանում էր իր հայրենիքի լեռների զաւակով. չէ՞ որ Ղարաբաղը Կովկասի ամենազեղեցիկ ձիերը ունէր եւ այնտեղի հայերը մէկն էին Կովկասի լաւ ձիաւորներից: Չարմանալի՞ է որ մեր ամբողջ գիւղը երգւում էր Կարոյի անունով եւ աղջիկները նրա համար երգեր էին յօրինում ու երգում: Ամէնքից ոգեւորւածը Նադալն էր. նա էր որ իր հօր վարդերի մօտ նստած, ուռիների եւ բարտիների յետեւը պահ մտած, ցած ձայնով դուրում էր Կարօյի հասակը, նրա փայլուն աչքերը, նրա ոյժը եւ երիտասարդութիւնը:

Բայց մի օր Կարապետի աստղն էլ ընկաւ: Գիւղում սկսեցին ինչ որ մութ բաներ չնչեւ նրա մասին: Պատմում էին, որ Կարօն գիշերները անցկացնում է որբեւայրի Սօնայի տանը, որ սիրուն եւ մենակ կինը խելքից դուրս է հանել նրան: Լուրը հասաւ հօրս ականջին եւ զինւորը դատի տրւեց: Կարօն երգւում էր, որ նա Սօնայենց դռնից մի անգամ ացնելիս, մի բաժակ ջուր է ուզել նրանից եւ այդ առթիւ մի քանի խօսքեր

փոխանակել կնոջ հետ, բայց որ բանը դրանով էլ վերջացել է :
 Բայց հայրս չը հաւատաց նրան եւ քաղաքի, կենդրոնական բիւ-
 րոյից Զաւլաթին կանչեց գործը պարզելու : Զաւլաթը մի միջա-
 հասակ մարդ էր, աննշան կերպարանքով, դոնէ այդպէս թւաց
 նա ինձ : Ասում էին որ նա քաջ է եւ խիստ բարոյական մարդ :
 Զաւլաթը կանչել տւեց գիւղի մեծերին, նոյնպէս Տէրտէրին եւ
 վարժապետ Յովհաննէսին : Զինւորներն էլ այնտեղ էին : Յե-
 տապայում ես լսեցի նրա ճառի բովանդակութիւնը, որը մո-
 տաւորապէս այս է . «Ձը նայած, որ Կարոյի գործը լուծւելու
 է կուսակցութեան կողմից, ես հրաւիրել եմ ձեզ, որպէս զի
 դուք լսէք, թէ ի՞նչ սկզբունքների տէր ենք մենք դաշնակ-
 ցականներս, ի՞նչ ենք պահանջում մենք մեր հայդուկներից :
 Հայդուկ անունը սուրբ անուն է, նրան կրողը միայն մի նպա-
 տակ ունի իր կեանքում, դա — զոհւել մեր տանջւած հայրե-
 նիքի ազատութեան համար սահմանի էն կողմը : Դա-
 րեւ շարունակ ապրում ենք ստրկութեան մէջ : Բաժանւած
 Տաճկաստանի (ուր գտնւում է մեր երկրի մեծ մասը), Ռու-
 սաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ, մենք կորցրել ենք մեր ազ-
 դային պատիւը եւ արժանիքը : Բայց մեծ Հայկի հոգին, որը
 յաղթեց Բաբելոնի Բելին եւ մեզ իր անունը տւեց, մեծ Արամի
 եւ Տիգրանի հոգիները, որոնց առաջ յարգանքով խոնարհւում
 էր աշխարհը, դեռ չեն մեռել : Մի խումբ քաջ երիտասարդ
 մարդիկ տասնեակ տարիներ է, աշխատում են կենդանի պա-
 հել այդ հոգին Հայաստանում, արթնեցնել նրան : Մենք որո-
 չել ենք պատմութեան անիւը դարձնել, ազատ ապրել, որ մեր
 ժողովուրդը մաքուր իր արատներից, որոնց նրան հանգա-
 մանքներն են տւել, դառնայ նորից այն հպարտ, վեհանձն, քաջ
 եւ բարի ժողովուրդը, որը նա եղել է անցեալում : Հայդուկը
 ոչ միայն երգւում է, իր կեանքը ապագայ ազատ Հայաստանի

համար դոհել, նա երգւում է նոյնպէս մաքուր լինել իր անձնա-
 կան կեանքի, իր վարքի եւ բարքի մէջ, կենդանի օրինակ
 դառնալ իր հայրենակիցներին : Եթէ Կարօն, որը մինչեւ հի-
 մայ մեր հպարտութիւն էր, նոյն իսկ անմեղ է, ապա նա մեղա-
 ւոր է նրանով, որ տեղիք է տւել բամբասանքի եւ դրանով
 արատաւորել հայդուկի անունը : Նա կը պատժւի, եւ նրա
 պատիժը թող ձեզ համոզի, որ հայդուկը եկել է հայ ընտա-
 նիքի պատիւը պահելու, նրան փրկելու եթէ նա վտանգի մէջ
 է, նա եկել է անմեղութիւնը փրկահանելու, նա խօսք է տւել
 կուսակցութեան չամուսնանալ եւ նրա համար բոլոր հայ
 կանայք քոյրեր են եւ անձեռնմխելի» : Այսպէս մօտաւորապէս
 խօսեց Զաւլաթը :

«Ապրիս, մեր սրտովը ասեցիր» պատասխանեցին բոլորը :

Կարօյին բանտարկեցին մեր մարագում, երկու զինւոր
 պարան զցեցին նրա մէջքին եւ առաստաղից կախեցին . այդ
 դրութեան մէջ նա պէտք է մնար մինչեւ հետեւեալ օրը, յետոյ
 Զաւլաթը պէտք է նրան քաղաք տանէր, ուր նա յեղափոխական
 բիւրոյից դատի պէտք է ենթարկւէր : Կարօն երեսի նման լաց
 եղաւ, երբ նրանից զէնքերը խլեցին : Երեսաներս հերթով
 մարագի երդիքն էինք բարձրանում եւ ծակից ներս նայում .
 Կարօն կախւած էր առաստաղից ամբողջ մարմնով եւ ամէն ան-
 դամ երբ նա փորձում էր շարժւել, ոտքերը օրօրւում էին օդի
 մէջ : Մենք կամացուկ լաց էինք լինում նրան նայելիս :

Սօնային ծեծեցին հենց իրա տան մէջ, առաջուց հեռաց-
 նելով նրա երեսներին . պատմում էին, որ նա մտրակի
 հարւածների տակ հպարտ եւ ուղիղ կանգնած է եղել եւ ոչ
 մի զղշում չի ցոյց տւել . խօսում էին, որ գիւղի ծերերը ուղե-
 ցել են նրան իշուանստեցնել, երեսին ալիւր քսել, իշու պոչը
 ձեռքը տալ եւ գիւղի միջով ման ածել, որ ամէն մէկը տեսնի

նրան եւ երեսին թքի, որ առանց պսակի ուրիշ տղամարդի հետ չը ընկնի, բայց Ջալաթը եւ հայրս թոյլ չեն տւել այդ:

Նոյն օրը, օգտւելով Ջալաթի ներկայութիւնից, դատի տւեցին եւ մեր գիւղացի Մարտիրոսին, որը ոչ միայն ամէն անգամ հակառակում էր իր տանը զինուորներ ընդունել, այլ եւ սպառնում էր բոլորին ոռւս կառավարութեանը մատնել: Մարտիրոսին ներս տարան մեր դահլիճը եւ երկար քննելուց յետոյ մտրակել տւեցին: Հարւածների տարափի տակ Մարտիրոսը պոռաց վիրաւոր կենդանու նման. «Անաստուածներ, մեռայ, ինձ ազատ թողէ՛ք, ծեծելով բան կը լինի. գիւղի կէսը ձեզի թշնամի է, վախից սուս է արել, ինձնից ի՞նչ էք ուղղում»:

Եթէ տատս չը լինէր, ո՞վ գիտէ ինչո՞վ էր վերջանալու գործը: «Դուռը բացէ՛ք, շան տղերք, գոռաց նա յանկարծ, կնոջ, երեսայի տէր է. չի ուզում մեղքը իր վզին, ղօռով բա՞ն կը լինի», եւ տատս ընկաւ Մարտիրոսի վերայ եւ ծածկեց նրան իր մարմնով. «Դեհ, խփէ՛ք, ինձ խփէ՛ք նրա տեղ»: Բոլորը շփոթեցին: Ջալաթը հրամայեց հայդուկներին ուշաթափ Մարտիրոսին տուն տանել եւ տատս զնաց նրանց հետ:

Այդ բոպէին երեւաց մայրիկս: Ես նրան դեռ երբեք այդպէս չէի տեսել: Մեռելի գոյն ստացած, բայց համարձակ, վճռական եւ բարկացկոտ՝ նա կանգնեց հօրս եւ Ջալաթի առաջ. «Ես չեմ ուղղում, որ մեր տանը այսպիսի բաներ կատարւեն. խնայեցէ՛ք երեսաներին. աչքերը սարսափից չռած, նրանք տեսնում եւ լսում են ամէն ինչ. եւ յետոյ մեր տունը դատարան չի, թէպէտ դուք դատաւորներ էք: Եղբայր Ջալաթ, աղաչում եմ, ազատեցէ՛ք այն խեղճ զինուորին, նա միայն թոյլ է դտնւել. կիներն է միակ մեղաւորը այն գործում, եթէ կինը մաքուր լի-

նէր, Կարօն երբեք չէր համարձակւի նրան մօտենալու. կինը պէտք է ընտանիքի պատիւը բարձր պահէ». եւ իր հրաշալի աչքերը Ջալաթին յառած, մայրիկս այնպիսի խնդրանքով նայեց նրան, որ Ջալաթը յուզւած եւ ամաչելով իր աչքերը ցած դցեց: Հայրս զարմացած էր. մայրս միշտ մեղմ էր, լուռ, համեստ եւ լսող, ի՞նչն էր փոխել նրան:

«Թող քո կամքը լինի, քոյրիկ», ասեց վերջապէս Ջալաթը: Մի քանի բոպէից յետոյ Կարոյին ներս բերին դեռ միշտ կապւած թեւերով:

«Համբուրիր այս քրոջ ձեռքը, որ քեզ աղատեց, դու գիտես, թէ դու ի՞նչ մեղք ես գործել»: Կարօն լուռ համբուրեց մօրս ձեռքերը, որը թոյլ ժպտում էր եւ յանկարծ կարմրելով, դուրս եկաւ սենեակից:

Նոյն օրը Ջալաթը քաղաք ուղեւորեց հօրս հետ. նրանց կառքի յետեւից, առանց գէնքի, առանց ձիու քայլում էր Կարօն:

Իսկ ուռիները յետեւը, թոշնած վարդերի մօտ լաց էր լինում գիւղի ամենէն ղեղեցիկ եւ ուրախ աղջիկը. լաց էր լինում Նադալը եւ ոչ ոք չէր կարող նրան մխիթարել:

X.

Անդրանիկին ոչ ոք չէր տեսել, բայց նրա հռչակը ապրում էր բոլորի սրտերում, մարդիկ երդւում էին նրա անունով: Կոյր աշուղները տանից տուն էին անցնում, գովում էին նրան իրենց երգերում կամ նրա քաջագործութիւններից պատմում:

«Իբրեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու դաշտ
Հսկայ լեռինք քեզ ապաստան, Անդրանիկ.
Քիւրդ ու տաճիկ երբ լսեն քո անունը,
Օձերի պէս պիտի սողան իրանց բունը»:

Աշուղները պահանջում էին Հայոց աղջիկներից ծաղկեայ պսակներ հիւսել եւ նրանցով հերոսի ճակատը զարդարել, երկտասարդները պէտք է նրան օգնութեան հասնէին:

«Կովկասի քաջեր, խմբեր կաղմեցէք
Քաջ Անդրանիկին օգնութեան հասէք»:

Որովհետեւ՝

«Անդրանիկը քաջ, քաջ ընկերներով
Կ'ուզէ պատերազմ, կը սպասէ զարնան»:

Սուրբ Սարգիսը, Սուրբ Կարապետը, Քաջ Վարդանը, Խրիմեան Հայրիկը, բոլորը, բոլորը մոռացել էին այլ եւս ծեր ու մանուկ միայն նրա մասին էր խօսում:

Սասունի լեռները նրա ապաստանն էին, այն երկիրը, ուր ժայռերը մինչեւ երկինք են հասնում, Դաւիթի ու Մհերի երկիրը: Մի վայրենի, հպարտ, հինաւուրց երկիր, որտեղ ապրում է մի քաջ, յանդուգն եւ խիզախ ժողովուրդ: Ազատութեան սիրահար նա այսպէս է երգում իր մասին:

«Տաւորիկի դաւակն եմ քաջ
Ձեմ խոնարհի թուրքին առաջ...
Այծեամի պէս կը ցատկոտեմ,
Առիւծի պէս կը մռնչեմ,
Յորենի տեղ կ'ուտեմ կորեկ
Երկաթ ծեծեմ գիշեր ցերեկ
Շինեմ փետատ, փոխ խաչերկաթ,
Ծանր է դատումս, բայց եմ ազատ»:

Հին, չառ հին են Սասմայ սարերը, հին, չառ հին էր նոյնպէս այնտեղ ապրող ժողովուրդը: Դաւիթը, Սասմայ Աթա-դահան, յաղթել էր Մարայ Մելիքին չա'տ ու չա'տ դարեր առաջ ու մեռել էր դաւաճանւած: Նրա տղեն Մհերը, Աստծու հրամանով փակւած է մի ժայռի մէջ, որովհետեւ նա այնքան ուժեղ էր, որ երկիրը չէր կարողանում տանել նրան: Եթէ աշխարհը մի օր փոխւի եւ «աղանիկները կարողանան ապահով ապրել աղւեսների, իսկ գառները գայլերի հետ, առանց վախի ու սարսափի», ա'յն ժամանակ կ'ազատւի Մհերը իր շղթաներից, դուրս կը գայ աշխարհ: Այն հինաւուրց լեռներում, ուր Դաւիթն ու Մհերն են ապրել ու գործել, նստած էր Անդրանիկը, Հայոց հին պատիւը բարձր պահած: Մայր չէր ծնել նրան, այլ մի Ասլան: Գիշերը նա դնում էր իր գլուխը չոր քարերին, ցերեկը այրող արեւի տակ անցնում էր նա մի տեղից միւսը, տեսնում բոլոր անիրաւութիւնները եւ Դաւիթի նման, օգնութեան հասնում: Ամիսներով նա սոսկալի կռիւ էր մղում Սուլթանի զօրքի եւ քիւրդ աշիրեթների դէմ, որոնք ուզում էին ոչնչացնել հպարտ, անառիկ Սասունը, կարծես բաւական չէր, որ ամբողջ Հայաստանը տնջում էր նրանց ոտների տակ: Ոչ թնդանօթ եւ ոչ էլ զօրքերի գերադասող ոյժը կարող էին վախեցնել հերոսին: Չէ՞ որ նա Դաւիթի նման արդարութեան համար էր կուռում: Հազար ու հազար ոսկի էր խոստացել Սուլթանը այն մարդուն, որը նրան Անդրանիկի գլուխը կը բերէր, բայց ոչ ոք չէր համարձակւում մօտենալ հերոսին եւ արիւնոտ Սուլթանը ձեռնուռայն էր մնում: Սուլթանը մոլորւել էր. առաջին անգամը չէր որ նա Սասունի վերայ էր գնում: 1894 թւին չէ՞ր որ նա խորամանկօրէն եւ դաւաճանների օգնութեամբ աւերեց Սասունը: Տմարդի մի գործ: Այն ժամանակ էլ կռիւ էր եւ սասունցիները չառ օրերի ընթաց-

քում հերոսաբար պաշտպանեցին իրենց գոյքը եւ կեանքը, բայց յուսահատուած Սուլթանը նրանց մօտ ուղարկեց «քրիստոնէսայ» հիւպատոսներին: Եկան անգլիացիները ու նրանց հետ ուրիշները, համոզեցին սասուճիկներին անձնատուր լինել, ղէնքերը ցած դնել. խոստացան թէ Սուլթանը ժողովրդին ազատութիւն կը տայ, հարկերը կը թեթեւացնի, էլ նրանց չի ճնշի: Հաւատացին սասուճիկները, չէ՞ որ անգլիացիները քրիստոնէսայ էին, եղբայրներ, ցեղակիցներ: — Եւ երբ սասուճիք անգլէն մնացին, թուրքերը յարձակեցին նրանց վերայ եւ կէսից աւելին կոտորեցին: Ու Քրիստոնէսան չ'օգնեց սասուճիկներին: Այդ գիտէր Անդրանիկը. գիտէր, որ նա միայն իր զինուորներէ եւ Սասմայ բարձր սարերի վերայ կարող էր վստահել. նրանք հաւատարիմ են: Եւ ոչ մի խոստում չի կարող խաբել նրան: Նա կը կուլի մինչեւ վերջին շունչը: Այո՛, նա այդ կ'անի:

Ականջներս լայն բաց արած ես լսում էի այդ պատմութիւնները: Ես երազում էի Անդրանիկի մասին, երգում էի նրա երգերը քոյրերիս եւ եղբայրներիս հետ: Նա հետզհետէ մի դիւցազնական դէմք էր դառնում: Միթէ նա թագաւորազնը չէ՞ր, որ մութ աշխարհը թշուա, սպաննեց վիշապին, որը ժողովրդին ապրելու ջուր չէր տալիս:

Ես չատ էի խօսում տատիկիս հետ այդ մասին. նրա ասածները ինձ համար աւելի հասկանալի էին եւ յետոյ... յետոյ... տատիկս էլ էր սիրում Անդրանիկին եւ երազում նրա մասին: «Նրա արեւին մատաղ, ասում էր տատիկս, ա՛խ, կը դա՞յն օրը որ այս մեղաւոր աչքերս նրան տեսնեն ու կարօտս առնեմ. ասլան է, ասլան»: Եւ տատս ամէն անգամ նոր ծնւած երեխի պօրտը կարելիս, խնդրում էր ծնողներից, որ նորածնի անունը Անդրանիկ դնեն: Գիւղացիները ուրախութեամբ հետեւում էին

նրա խորհուրդին, եթէ չէին գերադասում իրենց տղաներին՝ Վրէժ, Ջարդանդ, Կայծակ անունները տալ:

Աշխարհը հէքեաթ էր: Ժամերով մեր պարտէզում կամ Հարդի եզերքին մի ծառի տակ նստած, ես երազում էի Անդրանիկի մասին: Ես սպասում էի նրան, իմ թագաւորազնին: Ես ուզում էի նրա հարսնացուն լինել: Բայց նա չէր գալիս — ես թագաւորի աղջիկ չէի եւ մեզ մօտ վիշապ չը կար, որին նա պէտք է սպաննէր: Դրա համար ես որոշեցի զինուոր լինել: Միթէ դա անկարելի՞ էր: Հայրս մեզ փայտեայ փօրէիկ հրացաններ էր ընծայել, որոնցով մենք սկսեցինք զինուոր խաղալ: Մի օր երկու հարեւան տղաներ մեր պարտէզի մօտից անցնելիս Մի օր երկու հարեւան տղաներ մեր պարտէզի մօտից անցնելիս տեսան, թէ ի՞նչպէս ես, որ մեծն էի, հրամաններ էի արձակում քոյս եւ եղբայրներիս իմ «զինուորներին», եւ սկսեցին ծաղրել ինձ: Վիրաւորւած, յարձակեցի նրանց վերայ, կարմրեալ թշիկ, ինձ հասակակից Սուրէնին տակս առայ եւ «հրացանովս» տուր թէ կը տաս: Երեւի նա իմ անսպասելի յարձակումից չփոթւած էր, յետոյ ես տեսայ, որ նա աւելի ուժեղ էր քան ես: Նրա ընկերը, Երւանդը աշխատում էր «հրացանը» ձեռքիցս խլել. բայց չը յաջողեց. ես ուժեղ էի, բարկացած, վիրաւորւած... եւ ես մեր պարտէզումն էի: Տղաները նահանջեցին ամօթահար: Հետեւեալ օրը նրանք նորից կանգնած էին մեր պարտէզի պատի մօտ, այս անգամ որպէս բարեկամներ: Մեր «հրացանները» մեծ տպաւորութիւն էին թողնում նրանց վերայ: Նրանք փայտեւ էին բերել իրենց հետ եւ մենք սկսեցինք զինուորական մարզանքներ կատարել, այնպէս ինչպէս մենք տեսնում էինք մեծերի մօտ: Մենք ոչ մի առաջնորդ չէինք ընտրում, բոլորս Անդրանիկի զինուորներն էինք եւ շուտով նրա մօտ պէտք է գնայինք: Մեծամտութիւն չը լինի իմ կողմից, եթէ ասեմ, որ ընկերներս ամէն ինչում հնազանդւում էին ինձ:

Օրը օրի վերայ մեր խումբը մեծացաւ, մենք ուրիշ խաղեր չունէինք այլեւս: Ամէնքից շատ սիրում էինք «Ռոսի աբա» խաղալ: Այդ խաղին մենք նւիրում էինք այնպիսի խանդաւառութեամբ, ինչպիսին վայել էր Անդրանիկի կամաւորներին: Գետնի վերայ մի ուղիղ գիծ էինք քաշում: Գծի մի կողմում կանգնում էին Ռուսները Հայերի հետ, միւս կողմում «Թուրքերը» եւ «Քիւրդերը»: Ես միշտ հայ էի: Մենք նստում էինք գետնին, մեր երկրում եւ մեզ քնած էինք ձեւացնում: Յանկարծ, իբր թէ մթութեան մէջ, կամացուկ, վախենալով մեզ զարթնեցնել, «Թշնամին» անցնում էր սահմանը, ընկնում էր մեր վերայ եւ ուղում էր մեզ գերի վերցնել: Բայց մենք զարթնում էինք եւ ուռաներով պատերազմը սկսում էր: Երկու խումբն էլ, «Թուրքերը» ինչպէս եւ «Հայերը» կուռում էին հերոսաբար, բայց մեծ մասամբ «Հայերն» էին յաղթութիւնը տանողը: Դա շատ պարզ էր: Ոչ ոք չէր ուղում թուրք եւ քիւրդ լինել. մենք ստիպւում էինք թոյլերին տալ այդ ժողովուրդների դերը: Ինչպիսի՜ կրքով էինք մենք «Թուրքերին» գերի վերցնում. ճանկոտած, արիւնլայ երեսներով, թափթփւած մազերով, վայրենացած տուն էինք դալիս եւ մայրս մեզ միշտ խիստ պատժի էր ենթարկում: Նա մեր սուրբ կռիւների համար ոչ մի հասկացողութիւն չունէր: Յետագայում ես պահում էի մեր պարտէզում մաքուր դուլպաներ եւ շորեր, եւ երբ մեր խաղը վերջանում էր, լւանում էի խնամքով երեսս եւ ձեռքերս առւի մէջ, սարքում եւ այդպէս համարձակում տուն մտնել: Միայն հիւսերս, որ հաստ ու երկար կախած էին մէջքիս չէի կարողանում կարգաւորել: Նրանք մօրս եւ տատիւս հպարտութիւնն էին, իսկ ես ատում էի նրանց: Քանի՜ անգամ այդ երկար, խիտ մազերը իմ արտասունքների պատճառն են եղել: Գլխուս թափթփւած լինելու

պատճառով փոքրիկ քոյրս Սիրանոյշը ինձ «բռնեջ» էր անւանում եւ վիրաւորում:

Բայց շուտով մեր խաղերը արգելեցին: Մեր գիւղի հոտաղները իրենց անասունները արածեցնելիս, նոյնպէս հայի եւ թուրքի սահման են խաղում հարեւան գիւղի հոտաղների հետ: «Կուլի» ժամանակ մի օր այնքան են տաքանում, որ աղեղ են զցում միմեանց: «Թուրքերի» աղեղը կաշում է Թորիկ անուշով մի տղի քունքին եւ նա վայրկենապէս մեռնում է: Մի սոսկալի վայնասուն ընկաւ գիւղը: Թորիկի ծնողները սայլով տուն բերեցին տղի արիւնլայ դիակը: Հայրս, որպէս շրջանի դատաւոր — այն ժամանակ ամբողջ դատաւորութիւնը դաշնակցութեան ձեռքն էր — հրամայեց Թորիկին եկեղեցի չը դնել, այլ այնպէս, ինչպէս որ նրան գտել էին, եկեղեցու ամբարում պահել, մինչեւ գործի պարզելը: Քննութիւնը «Թուրքերին» մեղաւոր գտաւ, հայրս տուգանք նշանակեց եւ Թորիկի հայրը քարտաշ Գիգոն ստացաւ տուրքը որպէս արունքի գին: Երկու գիւղում էլ խիստ կերպով արգելեցին «պատերազմական» խաղերը, բայց դա միայն մի առ ժամանակ, քանի մեռածի յիշատակը թարմ էր: Հետզհետէ մարդիկ մոռացան նրան եւ մենք վերսկսեցինք մեր խաղերը, բայց առանց աղեղ նետելու:

Մի արեւոտ օր էր. Սիրանոյշը խաղում էր ծառերի շուրջում իր տիկնիկների հետ, եղբայրներս տատիկիս հետ գիւղում էին: Հրացանս ուսիս, թռչկոտում էի դեռ ու դեն, ինձ ղինւոր երեւակայելով եւ երգում էի բարձր.

«Մենք պէտք է կուենք եւ ոչ լաց լինենք
Ազգի կորուստը ղէնքով յետ խլենք»...

Հենց էն վայրկեանին երբ ես պատրաստուում էի կրակել աներեւոյթ թշնամու վերայ, իրիցկինը անցաւ մօտիցս: Մի պահ նա նայեց ինձ ծաղրանքով, յետոյ ծիծաղեց անախորժ, զգւելի ծիծաղով. «Աղջի, մազդ կտրւի, էդ ի՞նչ ես անում, չե՞ս ամաչում: Քրոջդ նայիր, տես ինչ լաւ է խաղում տիկնիկներին հետ. դու ուզո՞ւմ ես զինուոր լինել. աղջիկը ի՞նչ, զինուորը ի՞նչ. աղջի, դժուար է ես, ի՞նչ ես»:

Դժուար ! Այդ խօսքը յաճախ էի լսել, առանց նրան հասկանալու: Յաճախ Միրանոյշին ինձ օրինակ էին դրել որպէս իսկական աղջկայ. բայց չէի ըմբռնում: Հիմայ էլ չը գիտէի, թէ ինձ համար ինչո՞ւ էր ամօթ, Անդրանիկի զինուորը լինել, բայց «Դզողլան» բառը վիրաւորում էր ինձ: Այդ կնոջ բերնում նա մի տարօրինակ թոյն ունէր: Մի բթամիտ աւանդութիւն էր խօսում այդ բերանով, ես յանկարծ զգացի այդ աւանդութեան ծանրութիւնը ուսերիս վերայ: «Աղջիկը ի՞նչ, զինուորը ի՞նչ»: Ինչո՞ւ չէ. ինչո՞ւ չէ:

Տուն վազեցի եւ մտայ մահճակալիս տակ որ մենակ մտածել կարողանամ: Ոչ ոք չը պէտք է տեսնէր ինձ եւ իմ անզօր հեկեկոցս լսէր:

«Դզողլան»: Ես այնքան դժբախտ էի աղջիկ լինելու համար, այնքան մենակ: Անդրանիկը յանկարծ այնքան հեռու էր, անհասնելի:

Իմ երազներ, իմ լուսեղէն երազներ, ինչո՞ւ էք այդպէս հեռու, այդպէս հեռու:

XI.

Դուրսը ձիւն էր գալիս: Խոշոր փաթիլները աստղիկների նման խաղալով եւ պարելով ցած էին գլորւում, ծածկում սար ու ձոր սպիտակ սաւանով: Ոչ մի սեւ կէտ, ոչ մի շարժում

չորս կողմը. ձիւն, ձիւն ամէն տեղ: Հայոց աշխարհը կախարդական քուն էր մտել կարծես եւ միայն երդիքներից դուրս եկող սեւ ծուխը երկար սիւներով դէպի երկինք էր բարձրանում, եւ վկայում որ խրճիթներում եւ գոմերում մարդիկ ու կենդանիներ են նստած ու նրանք արթուն են: Կամաց կամաց սպիտակ դաշտերը կապտեցին: Սենեակում մթնեց: Եկեղեցու զանգակները մի անգամ էլ կանչեցին...

Նորից ինքնաեռի շուրջն ենք բոլորւած. նորից տատիկիս խորշում ձեռքերը քաշում են թաղբահի շարերը: Նորից նա հէքեաթ է պատմում եւ նորից մեր քնելուց առաջ խաչակնքում է նա երեսս եւ դուրս գնում ուղիղ եւ բարակ ինչպէս մի ջահէլ աղջիկ... Եւ յանկարծ մէկը խփում է վայրենօրէն մեր դուռը, այնքան ուժեղ է խփում, որ լուսամուտների ապակիները համարեա ցած են թափւում: Անկողնիցս վեր եմ թռչում, բայց հետեւեալ րոպէին սարսափած ճշում եւ վերմակը պինդ պինդ գլխուս քաշում: Քոյրերս եւ եղբայրներս էլ արթնացան: Մենք բարձր խօսակցութիւն ենք լսում, յետոյ ծանր քայլեր եւ աղմուկ դռան յետեւը: Մենք հիմայ բոլորս լեղապատառ բղաւում ենք: Բարեբախտաբար դուռը բացւում է եւ չեմքի վերայ երեւում է մօրս գունատ կերպարանքը: Նա էլ շտապ վեր է թռել անկողնից. մազերը թափթփւած են, շորերը անփոյթ հազւեալ: «Սա. սա, երեսխներ, չը վախենաք. ողւս ժամատարմներ են. նրանք զէնք են խուզարկում եւ ձեր հօրը փնտռում, իսկ հայրիկը տանը չէ, դուք եւ ես չը գիտենք նրա ուր լինելը, լսո՞ւմ էք, հայդուկներ էլ երբեք չեն գալիս մեր տունը. ոչ մի ծպտուն չը հանէք»: Հարեւան սենեակում ծանր քայլերը մօտենում են. մենք լսում ենք թղթի խշռոց, հայրիկիս թղթերին են նայում: Տառս ներս է մտնում երեք ժամատարմների եւ նրանց սպայի հետ: Տատիկիս դէմքը խիստ է եւ սառն,

դլուխը հպարտ, ճակատը բաց, բայց ձեռքերը դողդողում են : կոպիտ ժանտարմնները վերցնում են իրերը, ամէն ինչ մէկ մէկ գննում, խառնում են պահարանների մէջ, նայում մահճակալների տակ : Մեզ հրամայում են դուրս գալ անկողիներից, նրանք քանդում են մեր դռակները, ծակում սւիչներով բարձեքը, թափթփում մեր հագուստները, ճերմակեղէնը : Ոչ ոք չի խօսում, միայն տատիկս տեսնելով մեր դռնատու եւ վախեցած դէմքերը, յանկարծ բղաւում է . «Աստուած խնայէ մեզ, էս ի՞նչ դրուժիւն է . ես ի՞ր ենք թէ աւա՞ղակ . անիծւի ձեր թագաւորը, թաղթը գլխին փլչի, արեւը մարի, քօքը կտրւի, հա՛» : «Ի՞նչ ես ասում Բաբուշկա», հարցնում է ժանտարմների գլխաւորը, նա եւ իր մարդիկ միայն ուռսերէն են խօսում եւ տատիկիս լեզուն չեն հասկանում : «Հողը գլխիդ, ի՞նչ գիտեմ ի՞նչ ես ասում», պատասխանում է տատա ատելութեամբ : «Ի՞նչ, ի՞նչ Բաբուշկա» : «Ախ, մայրիկը իր աղօթքն է ասում», միջամտում է մայրս դողացող ձայնով եւ նայում է տատիս աղաչանքով : Սա լռում է : «Ինձ համար էլ աղօթիր, Բաբուշկա», ասում է ժանտարմների սպան եւ թողնում է սենեակը . ժանտարմները հետեւում են նրան եւ ոչ ոք չի կարող խանգարել տատիկիս նրանց յետեւից, չուած ձեռքերով «գրող չափել» եւ շնչալ . «Գետինը մտնէք, անօրէններ» : Յետոյ դառնալով մայրիկիս ասում է . «Խեղճ երեխեքը, սատանից են վախենում իրիկունները, սրանցից էլ լա՛ւ սատանայ . մնա՛ այստեղ, հարս, այդ անիծւածները բաւական դիտեցին մագերէ, պառկի քնի, ես նրանց ճանապարհ կը գցեմ» . եւ շտապ շտապ դուրս է գալիս սենեակից : Մայրս աշխատում է երկար, որ մեր իրերը մի քիչ կարգի բերէ : Մենք դողում ենք յատակի վերայ, ոտաբորիկ : Յետոյ նա լուռ մարում է մեծ լամպը, վառում գիշերայ կանթեղը, ամէնքիս համբուրում եւ

դուրս գնում : Բայց մենք այլեւս չենք կարողանում քնել . մենք լսում ենք աղմուկ, վաղվոց : Յետոյ մէկը տնքում է երկար, ցաւազին : «Ռուբենին են ծեծում» շնչում է Սիրանոյշը եւ արտասուքները խեղդում են նրան :

«Երբ ես մեծանամ, ասում եմ ես յանկարծ, չեմ թոյլ տայ որ նրանք գիշերը մեր տունը մտնեն եւ մեր բարի Ռուբենին ծեծեն» :

«Դու այդ չես կարող, նրանք հրացան ունեն, թագաւորից են գալիս, յետոյ դու աղջիկ ես» առարկում է Սիրանոյշը :

«Վնաս չունի, պատասխանում եմ ես, ես էլ իսկական հրացան կը գնեմ եւ բոլորին լուսամուտից մէկ մէկ կը սպաննեմ . թագաւորին էլ կը սպաննեմ, դու կը տեսնես» բղաւում եմ ես բարկացած : Իմ եղբայրներս Արիկը եւ Վահրամը դեռ փոքր են եւ շատ բան չեն հասկանում անց ու դարձից : Այդ րոպէին մենք լսում ենք շան հաջոց, ձիերի վաղճ . դռները ամուր խփւում են : Արդեօք նրանք գնացի՞ն : Մայրս կամաց ներս է մտնում, յոգնած, բայց պայծառ դէմքով . «Նրանք գնացին, նրանք գնացին երեխաներ, հիմայ մենք կարող ենք հանգիստ քնել» : Մօրս բարի խոշոր աչքերը փայլում են տենդոտ, նա ժպտում է մեզ, ձեռքով հրաժեշտ տալիս, ուզում է դուրս դնալ :

«Մայրիկ, ինչո՞ւ են նրանք մեզ մօտ գէնքեր փնտռում, ի՞նչ են ուզում հայրիկից» :

«Լուիր, քո բանը չէ» եւ մայրս վճռական քայլերով թողնում է սենեակը : Գունը դժւարութեամբ է վերադառնում մեզ մօտ : Մենք դեռ երկար խօսում ենք : Ես գիտեմ, թէ նրանք ինչո՞ւ են փնտռում հայրիկիս : Նա յեղափոխական է, նա սիրում է Հայաստանը . նա կուռնում է թուրքի Սուլթանի դէմ, բայց Ռուսաց թագաւորը չի ուզում այդ : Ինչո՞ւ : Միթէ մենք

ռուսներին դէ՞մ ենք: Հայրս թագաւորի թշնամի՞ն է: Գլուխս տենդօրէն աշխատում է. այո, հայրիկս թշնամի է Ռուսաց թագաւորին, որովհետեւ Յարը բռնաւոր է. նրա ժանտարմները ծեծում են եւ սպաննում: Սիրանոյշը եւ եղբայրներս վաղուց քնած են: Ամբողջ տունը խաղաղ է. ես քաշում եմ վերմակը գլխիս. ես համարեա խեղդւում եմ:

Միտս տխուր է. մի սքանչելի երկիր, բարձր սարեր, ուր միայն արծիւներն են թռչում... եւ տղրուկներ... Խրիմեան Հայրիկը եւ նրա արտասունքները: Անդրանիկը եւ Սաւունը: Կարօտի մի տաք ալիք լեցնում է հոգիս...

Հայրիկ ջան, սիրելի հայրիկ: Ո՞ւր ես: Արդեօք նրանք քեզ կը գտնեն:

Կամաց կամաց սկսում է լուսանալ:

XII.

Եսպոնն ռսին դցել ա ծովը
Մանջուրէն եկաւ, Պօրտ Արթուրն առաւ:
Ժողովրդական երգ:

Օրերը անցնում են. մի սեւ լուր կայծակի արագութեամբ ճեղքում է օդը, մտնում խրճիթների մէջ, թափում ծխացող օջախների մօտ, ապշուժիւն եւ վախ տարածելով ամէն տեղ: Ռուսաստանը պատերազմի մէջ է. մի կռապաշտ ժողովուրդ, ծուռ աչքերով, դեղին մորթով, կռւում է Ռուսաց կայսրի դէմ եւ չար լեզուների ասելով յաղթում: Ռուսաց զէնքը կտրիճ մինչեւ հիմայ, կտրցրել է իր ոյժը: Մարդիկ չեն հասկանում դա, չեն հաւատում: Աշխարհը լայնանում է նրանց համար, մտքերը թռչում են սարերից էն կողմը, հեռու երկինքների տակ, ուր ինչ, ինչ անծանօթ չը տեսնաւ ժողովուրդներ կան:

Մինչ այն, Ռուսաստանը, Թուրքիան, Պարսկաստանը, Եւրոպան էին աշխարհը: Հիմայ Պօրտ Արթուր: Մի օտար անուն, բայց ո՞րքան զարհուրանք կայ նրա մէջ. այնտեղ ճաքոնները, դեղին մարդիկ, ռուսին ջուրն են դցել: Անյաղթ ռուսին: Ուրախանա՞լ թէ տխրել:

Գիւղացին տխուր է. պատերազմը նրանցից շատերի դաւակներն է խլում. հարկերը ծանրանում են նրա ուսերին. օր չի անցնում, որ ժանտարմները այս կամ այն աղքատին, որը հարկերը չի կարողանում վճարել, չը ծեծեն: Ծեծով ի՞նչ կը լինի: Ծեծւում են մարդիկ, որոնց դոմում մի կով անգամ չը կայ, որոնք բացի մի քանի չուլերից եւ կաւէ ամաններից ոչինչ չունեն այս աշխարհում:

Ծեծում են եւ ուրիշներին, որոնք մէկ կամ երկու կով ունին դոմում: Ծեծում են եւ խլում նրանցից անասունները: Ինչպէս երէկ խեղճ Գալուստի կովը: Որքան լաց եղաւ Գալուստի կինը իր հինգ երեխաների հետ, որքան աղաչեց, պապատեց: Ի դո՞ւր:

Քաղաքումն էլ կեանքը սղում է. գիւղացին աւելի քիչ բան կարող է գնել այնտեղ քան յառաջ: Աղքատութիւնը ներս է սողում ամէն տեղ, կորացնում մէջքերը, աչքերի փայլը մարեցնում:

Ռուսները յաղթւում են, անյաղթ ռուսները: Ծուռ աչքերով մարդիկ նրանցից քաջ եւ խելացի են: Չար հէքեաթ չէ՞ միթէ: Անյաղթ ռուսները: Որտեղի՞ց են դալիս դեղին ժողովուրդները, նրանք ի՞նչ են ուզում: Երեկոներին մեր տունը լեցւում է գիւղացիներով: Նրանք նստում են թաղթին, աթոռների վերայ, յատակին, մի քանիսը կանգնում դռան մօտ, լուռ չիբուխները ծխում: Մայրս՝ երեխաներին քնացնելուց յետոյ,

բերում է լրագիրը, ցած ձայնով կարդում: Ռուսաց զորքերը նահանջում են. ի՞նչ ամօթ:

«Էն մեր սուրբ Հալեուրի, մեր Հայրիկի անէծքն է, որ կատարում է, թէ չէ կռապաշտ ճաբոնը ո՞վ, ռուսաց թագաւորը ո՞վ» ասում են դիւղացիք, բարի Աստուածը չէր կարող նրա արցունքները կուլ տալ եւ սլափեց «Ռուսին» Հայոց վերաւորանքների համար»:

«Գուցէ ցարը դգում է Հայրիկի անէծքը իր գլխին, դրա համար է նրա օրհնութիւնը ուղում»:

«Օրհնութիւն է ուղում, բայց շարունակում է մեզ նեղացնել»:

«Յարին չի կարելի հաւատալ, այսօր այսպէս է, վաղը այնպէս»:

«Եւ աղ ու հաց մոռացող»:

«Բաւական չէ որ մեզ օր ու արեւ չի տալիս, արդեւում է մեզ օգնել մեր եղբայրներին սահմանի էն կողմը: Հալածում է «Ընկերութեան» մարդկանց, ձերբակալում»:

«Իմ ատելութիւնը «Ռուսի» դէմ սկսեց այն օրից, երբ Միհրանը, որին ես այնքան դոհողութիւններով դպրոց էի տւել, լաց լինելով տուն եկաւ եւ ասեց. «Ղաղախները դուրս արեցին մեզ, Հայոց դպրոց էլ չը պէտք է լինի, դռները փակեցին»:

«Ահա մի դար է, ասում է Հայրիկս, մենք կապել ենք մեր բախտը ռուսի հետ, երազելով, որ ռուս ցարերի ձեռքի տակ մենք աւելի ազատ եւ ապահով կ'ապրինք քան սուլթանների երկրում: Ստրկութիւնից, բնաջնջումից ազատուելու համար մենք պարզեցինք մեր ձեռքերը Տաճկաստան յառաջացող ռուս դինուորին, նրան ճանապարհներ ցոյց տւինք, չէ՞ որ երկիրը Հայի երկիրն է եւ մենք ճանաչում ենք մեր լեռների ծակ ու

ծուղակները: Ռուսի հետ հաւասար կուեցին հայերը ողբերգաւորաւ իրենց դահիճներին՝ թուրքերի դէմ. հայ գեներալները Լադարեւ, Բերութով, Լոռիս-Մելիքով եւ քանի՞ ուրիշները վերցրին անառիկ բերդերը, աւելի եւս բարձրացրին Ռուսաց սրի հռչակը, հայ քահանաները խաչով, խաչվառով առաջնորդեցին ռուսին՝ հաւատալով, որ նա խաչակիր է, քրիստոնէական երի պաշտպան: Եւ ահա այդ ռուսը դաւաճանում է հային: Էլ ի՞նչ տարբերութիւն Ռուսաց ցարի եւ կարմիր Սուլթանի Արդուլ-Համիդի մէջ: Սահմանի էն կողմում, Հայոց հինաւորեց երկրում, սուլթանը անխնայ կոտորել է տալիս հայերին, նրանց իսպառ բնաջնջելու համար, իսկ է՞ստեղ: Ի՞նչ տարբերութիւն ուրեմն քրիստոնէական եւ ահաւատի մէջ»:

«Թուրքը սիրտ ու խիղճ չունի, նա ստրուկ պահեց մեզ, չարչարեց: Նա մեր երկրի մարախն է, որը ուտում է մեզ, ոչնչացնում: Այնքան դարեր նրա բռնացքի տակ կոտորեցինք, բայց էլի կարողացանք պահել մեր ազգային տիպը, մեր լեզուն, մեր կրօնը: Հիմայ քրիստոնէական էրկրում պէտք է ոչնչանանք, ձուլման ենթարկւենք, ամաչենք մեր հայ լինելուց, մեծ փառք համարենք որ կուլ ենք դալիս «ռսի» ազգահաստատում: Թուրքը սպանում է մեր մարմինը, ռուսը մեր հոգին. ո՞չ. տարբերութիւն չը կայ քրիստոնէական եւ մահմեդականի մէջ: Յարն ու սուլթանը իրար ձեռք են տւել մեզ ոչնչացնելու համար: Երկու կրակի մէջ ենք մնացել»:

Լսում են մարդիկ, իրենք էլ խօսում, խորը հառաչում, ծխում իրենց ծխամորճները:

«Բախտի բան է, ասում են նրանք, մի լաւ օր չը տեսանք».

երեւի անիծւած ենք. տեսնես Աստուած մեր ո՞ր մեղքերի համար է մեզ պատժում» :

«Ի՞նչ անէ՞ծք, ի՞նչ մեղք. եթէ այդպէս լինէր, աշխարհում էլ մարդ չէր մնայ, ասում է հայրս. տեսէք մեր Հայրիկին, նրանից էլ արդա՞ր մարդ, բայց ինչո՞ւ է այսօր ծերութեան հասկում տանջւում մեզ հետ» : Ու հայրս պատմում է Խրիմեան Հայրիկի կեանքից. «Թող ամաչեն մեզ դաւանափոխ անողները, անցեալ դարում երբ Վանում եւ Տարօնում սով է ընկնում, Հայրիկը Վարադայ վանքի առաջնորդն էր. խակոյն օգնութիւն է կաղմակերպում քաղցածների համար, դրամ է հաւաքում Պոլսոյ եւ ուրիշ քաղաքների հարուստ հայերից եւ անխտիր բաժանում բոլոր աղքատներին, լինէին նրանք հայ, թուրք թէ քուրտ : Մահեղականները զարմացել էին : Մի օր մի քանի երախտապարտ քիւրտեր գալիս են Հայրիկի մօտ եւ խնդրում նրան, որ իրենց մկրտի, իրենց էլ Հայրիկի լոյս հաւատի դարձնի : Հայրիկը մի պահ մտածում է եւ յետոյ ասում. «Որդիք, Աստուած ձեզ հետ, քաղցն է ստիպում ձեզ այդ քայլը անել. քրիստոնեայ դարձէք երբ կուշտ էք եւ ինձ պէտք չունէք» :

«Է՛հ, էն մեր Հայրիկն է, նրա նմանը կա՞յ աշխարհում» կանչում են մարդիկ հիացած :

«Լա՛ւ. էլ ինչո՞ւ է պատժում նրան Աստուածը : Ո՛չ, Աստծու պատիժ չէ այս եւ ոչ էլ մեր ճակատագիրը. մենք ենք մեղաւոր մեր դժբախտութիւնների համար, պէտք է դիմադրել չարութեան, պէտք է կուել բռնաւորների դէմ : Հասկացա՞ք : Այնտեղ սահմանի էն կողմում մեր տղերքը կուում են քաջութար սուլթանի դէմ. պէտք է այստեղ էլ կուենք» :

«Կուենք. կեցցէ Դաշնակցութիւնը» :

Ձայները հետզհետէ ցածանում են. սենեակը անհետանում աչքերիցս. ես քնում եմ :

XIII.

Կուում էր Ռուսաց ցարը ճարոնի դէմ հեռաւոր Մանջուրիայում, անթիւ անհամար զոհ էր տալիս եւ պարտւում ամօթահար : Սասունը դղրդում էր Սնդրանիկի զնդակներից, արիւն էր հոսում այնտեղ եւ մեր տանից անցնում էին շարքերով Հայ-գուկները ու գնում նրան օգնութեան : Հայրս միշտ եւ ու գեռի մէջ էր, նա անհետանում էր շարաթներով եւ նրա ո՛ւր լինելը ոչ ոք չը գիտէր : Ոստիկանները փնտռում էին նրան, հիմայ նրանք յաճախ, շատ յաճախ էին գալիս մեր տունը : Մենք դուրս էինք վախից եւ զղանքից : Նրանք քանի գնում վատանում էին. հայհոյում էին, հարւածում մարդկանց, հրում էին մօրս եւ տատիկիս մեր աչքերի առաջ, երբ նրանք փորձում էին որ եւ է մէկին պաշտպանել, եւ միշտ ծեծում էին խեղճ Ռուբենին : «Թուրքերի զաւտիենների նման, քիւրտերի կէսը լինեն կարծես» չչնչում էր Մարանը սարսափած : Մենք ոչ մի դիրք չունէինք այլեւս պահարաններում, ոչ մի նկար պատերին, բացի Թադաւորի մեծ գունաւոր պատկերից : Բոլորը մայրս Թադել էր մեր մարագում : Նա յաճախ պատւիրում էր մեզ որ կտուր բարձրանանք, լրտեսենք. եւ երբ ժանտարմնեւորին տեսնենք, շտապով ցած իջնենք եւ իրեն իմաց տանք : Բայց նրանք միշտ գիշերով էին գալիս, կարծես ամաչում էին լոյսից :

Մի երեկոյ ոստիկանների սպան երկար բղաւեց եւ աղմկեց : Տատս խակոյն ձուածեղ պատրաստեց, օղի դրեց սեղանին, տանը ինչ լաւ ուտելու բաներ կային՝ հաւաքեց, դրեց նրա առաջ, եւ խնդրեց նրան վերադառնալ հանել եւ ուտել : Սպան ազահ, ազահ ուտում էր, իսկ մենք երեխաներս չը համարձակելով անկողին մտնել, լուռ կանգնած նայում էինք : Նա մի տգեղ մարդ էր, չեչոտ երեսով, սուր փոքրիկ աչքերով եւ կէս թա-

փած թիւով։ Այս թափած քիթը ամենասուկային էր նրա դէմքի վերայ։ Նա խօսում էր կոտորուած հայերէն։ Յանկարծ վեր կացաւ, մօտեցաւ ինձ, գրկեց, վերեւ բարձրացրեց եւ նորից նստելով՝ ինձ ամուր սխմած դրեց ծնկներին։ Ձարմանքից եւ վախից ես ոչ մի ծայտուն չը հանեցի։ Նա փաղաքշում էր ինձ։ «Հը՛, փոքրիկ, չե՞ս ուզում ինձ հետ ուտել, դեհ խմիր եղնիկ»։ Եւ նա օղիի բաժակը մօտեցրեց շրթունքներին։ Ես մերժեցի զզւանքով։ «Լաւ չէ՞, հը՛, իսկ սրան ի՞նչ ես ասում», եւ գրպանից քաղցրեղէն հանելով ձեռքիս մէջ դրեց։ Դա արդէն չափազանց էր. ես չէի կարող մերժել գոյնզգոյն թղթերով եւ նկարներով կոնֆետները։ Ես կակղեցի եւ սկսեցի ախորժակով ուտել նրանց։ Սպան մի պահ նայում էր զարճացած. յանկարծ կռացաւ ականջիս, շնչեց. «Եթէ դու ինձ ասես հայրիկիդ տեղը եւ ցոյց տաս գրքերի եւ հրացանների պահեստանոցը, քեզ աւելի շատ կոնֆետ կը տամ»։ Անգիտակցաբար մօրս նայեցի. նա մեռելի գոյն ստացած, ջղայնօրէն կրծում էր շրթունքները։ «Ես, ես չը գիտեմ հօրս տեղը» բղաւեցի ես եւ լաց եղայ։ «Դե՛հ մի լաց լինի, յիմար, ես քեզ ոչինչ չեմ անի. դու խօս գիտես, որ ես քո «հօրեղբայրն» եմ, հօրդ շատ լաւ եմ ճանաչում եւ միայն կ'ուզեմ իմանալ նրա ո՞ւր լինելը»։ Նորից մօրս նայեցի անճար։ «Ես չը գիտեմ» բղաւեցի ես ինձնից դուրս եկած։ Յանկարծ նա կատաղութեամբ կզմտեց ոտքս, քաշեց ականջս եւ գոռաց. «Սատանի՛ պտուղ. ցեղիդ նման խորամանկ, հիմայ ինձ կ'ասես թէ հայրդ ո՛ւր է թափառում»։ Վախից, վիրաւորանքից եւ ցաւից ես կորցրի գլուխս եւ բոլորի համար անսպասելի, կռացայ եւ ամբողջ ուժով կծեցի ինձ տանջողի ձեռքը։ Չը նայած հարւածներին՝ ես նրա ձեռքը բաց չէի թողնում, մինչեւ տառտ, որ շնչասպառ ներս էր վազել հարեւան սենեակից, ուր նա պատուում էր ոստիկան-

ներին, յարձակւեց վրաս եւ բռնօրէն կորզեց ինձ նրա ծնկից։ Սպան կատաղել էր, նա բղաւում էր, որ մեզ բոլորիս շանսատակ կ'անի եւ նորից բռնեց ինձ ու ապտակելով պահանջում էր, որ ես անպայման ասեմ հօրս ո՛ւր լինելը։ Ես խփում էի նրան ոտքերով, մի կերպ աղատել էի ուզում նրանից, գոռում դռնում էի, եւ միւս երեխաները ձայնակցում էին ինձ։ Մայրս եւ տատս համոզում էին անխղճին, որ նա ինձ բաց թողնի, ոչինչ չէր օգնում։ Կատարելապէս հարբած եւ գաղաղած՝ նա իմ պատասխանն էր պահանջում։ Յանկարծ ես հանդարտեցի, մտածեցի մի քանի վայրկեան եւ համարեա յաղթական, ուղիղ սպայի հարբած աչքերի մէջ նայելով ասեցի. «Ես հայր չունեմ, ոչ մի հայր երբեք չեմ տեսել, երբեք մէկին այդ անունով չեմ ճանաչել»։ Ապշած նա նայեց ինձ մի րոպէ եւ յետոյ որոտաց. «Անխճած երկիր, որ այսպիսի սրիկաներ է ծնում», ոտքով ինձ սլատին շարտեց, թքեց յատակին եւ դուրս թռաւ, դուռը յետեւից խփելով։ Մենք դեռ երկար լսում էինք նրան վայրադօրէն դեռ ու դեն վաղելիս։ Մայրս դրել էր գլուխս ծնկներին։ Ես ցաւ էի զգում, բայց չէի լաց լինում։ Ես այնքան դժբախտ էի։ Վերջապէս ներս մտաւ տատիկս, յարձակւեց ինձ վրայ, համբուրեց աչքերս, ինձ թեւերի վերայ վերցրեց, սեղմեց կուրծքին. «Ո՛րքան ծանր ես, բալիկ ջան, արեւիդ մատաղ, բերանիդ մեռնեմ» եւ լացեց ու ծիծաղեց միաժամանակ։

* * *

Ես հիւանդ եմ. դուրս ցաւում է, մարմինս կարծես ջախջախւած է։ Մարանը, մեր հացթուխը, «չափում է վախս», աղօթում որ անցնի։ «Թո՛ղ բալամ, թո՛ղ, լեղիդ ճաքել է, թո՛ղ չափեմ, եթէ ոչ ամբողջ կեանքումդ ուրախ օր չես տեսնի. թող վախդ բռնեմ, որ հեռանայ քեզանից», ասում է նա, վերց-

նում է իր դօտին եւ ձեռքի թղով չափում է նրան: Մի կտոր աւելորդ է մնում, թիզը չի տեղաւորւում նրա վերայ եւ Մարանը այդ մնացորդից մի ամուր հանդոյց է կապում: «Հիմայ բռնեցինք վախը», ասում է նա եւ անհասկանալի խօսքեր մըմնջում: Նա ենթադրում է որ ինձ նոյնպէս «չար աչք է» դիպել, վերցնում է մի ասեղ, աղ եւ հաց եւ ասեղը անընդհատ բերանին մօտեցնելով, աղօթում է.

Չար աչքը չար փշին,
Չար փուշը չար կրակին.
Չար աչքը դռնից ներս եկաւ,
Աչքը խաւրի, արեւը մարի,
Ձեռքը անդամալոյծ լինի.
Բիբարը լեղւին ցանենք,
Թող էլ չը դայ մեր դուռը:

Աղօթքի ժամանակ նա շարունակ յօրանջում է, աչքերը լեցւում են արտասուներով. «Տես, ո՞րքան ուժեղ է չար աչքը, ի՞նչ դժւար է դուրս գալիս», ասում է նա, խրում է ասեղը բարձիս, հացը եւ աղը տալիս է շներին ուտելու: Մայրս ժպտում է յոռետես: Նա երեւի չի հաւատում Մարանի կախարդանքներին: Սա վիրաւորւած պատմում է. — «Ես էլ մի օր վախեցել եմ, էն մեծ սպանութեան ժամանակ: Անօրէնները սպաննեցին աչքերիս առաջ մօրս եւ հօրս»: «Ո՞վ, Մարան, ո՞վ սպաննեց նրանց»: «Թուրքերը, բալիկ, նրանց սուլթան Աբդուլ-Համիդը, գրողը տանի նրան, այդպէս էր հրամայել: Ամբողջ Մուշը, իմ վաթանը աւերեցին: Եղբայրս եւ ես փոքր էինք այն ժամանակ, մտանք թոնիրի մէջ: Երբ կոտորածը վերջացաւ, դուրս եկանք թոնիրից, մեծ դժւարութիւններով քաշեցինք մեր ծնողների դիակները տնից դուրս եւ

թողինք փողոցում: Մաքրեցինք խրճիթը եւ մի անկիւնում կծկւեցինք: Ահից դուրս չէինք գալիս: Գաղցը մեզ տանջում էր: Մի երեկոյ մէկը ճանկոտ էր մեր դուռը: Մենք ոռնոց էինք լսում: Գայլն էր: Մեր խրճիթը գետնափոր էր: Գայլը կտուր բարձրացաւ, ուզում էր երգիքից ներս ընկնել: Գայլերը կերել էին բոլոր դիակները: Յուրա ձմեռ էր, նրանք քաղցած էին, մեր հոտն առել եկել էին: Ա՛խ, ի՞նչպէս էինք վախենում: Անկիւնում կծկւած ձայն ու ծպտու՜ն չէինք հանում: Գիշերը ա՛յնպէս երկար էր:

«Բարեբախտաբար հողը սառած էր եւ գայլը չէր կարող իր թաթերով լայնացնել երգիքի ծակը: Յետոյ բարի մարդիկ դտան մեզ կիսամեռ, խնամեցին մեզ: Նրանց հետ էլ փախանք դարնան բացւելուն, եկանք ձեզ մօտ Ռուսահայաստան: Բարի Տատիկդ ինձ իր տանը ընդունեց եւ իր աղջկայ նման պահեց: Բայց դեռ այսօր սարսափով եմ յիշում այն սոսկալի գիշերը: Մուլթ գիշերներին դեռ տեսնում եմ ծնողներիս դիակները եւ դայլերի արիւնածարաւ աչքերը»:

«Մարան, թուրքերը ձեզ ինչո՞ւ էին կոտորում»:

«Ես ինչ գիտեմ, բալիկ. մեր ճակատին էդ է գրւած: Պէտք է համբերենք, գուցէ մի օր Աստուած ողորմի եւ ազատէ մեզ»: «Մարա՛ն, ասում է խստօրէն մայրս, երեխային ուրախ բաներ պատմիր, ի՞նչ ես հին դարմանները էրնում»:

«Ա՛խ, քոյրիկ ջան, ուրախ օրեր տեսե՞լ եմ, որ նրանցից պատմեմ», ու Մարանը հեռանում է ինձանից:

Նորէն գլուխս տենդօրէն աշխատում է. բայց շատ բան անլուծելի է մնում, անհասկանալի: Ինչո՞ւ է մեր դժբախտութիւնը մեր ճակատին գրւած: Տատիկս ասում է. «մենք դժբախտ ժողովուրդ ենք», ինչո՞ւ: Ինչո՞ւ Աստուած, լոյսի Աստուածը, որը բարի է, մեզ տանջւելու համար է ստեղծել:

Ի՞նչ ենք արել նրան: Հայրիկս ասում է, որ բոլոր ժողովուրդները արեւի տակ տեղ պէտք է ունենան, պէտք է աղատ եւ խաղաղ ապրեն իրենց հայրենիքում. ինչո՞ւ հայերը չեն կարող այդ: Գուցէ մենք վատ ենք: Ո՛չ, մենք վատ չենք: Մարանը վատ չէ: Հայոց Հայրիկի խոշոր աչքերը լիք բարու-թեամբ եւ կարեկցութեամբ առաջն են: Մենք վատ չենք, մենք վատ չենք, բարի Աստուածը չի կարող պատժել մեզ, նա չը պէտք է անի այդ — եւ ես անմխիթար լաց եմ լինում:

Տաքութեանս մէջ մի անճոռնի, զգւելի դէմք, մանր սեւ չեչերով պատած, առանց քիթի, պսպղուն, ծակող աչքերով, գալիս կռանում է դէմքիս, ես զգում եմ նրա հաստ շրթունքների տաքութիւնը, շունչս կտրւում է եւ ես ճչալով վեր եմ թռնում անկողնիցս: Այդ սոսկալի դէմքի մէջ է աշխարհի ամբողջ չարութիւնը: Ես այնքան եմ ատում նրան, որ սիրտս ցաւում է զգացմունքիս խորութիւնից: Աշխարհը բոլորովին փոխւում է ինձ համար: Տատիկիս հէքեաթները դեւերը եւ չարքերը հիմայ սուլթանն է սահմանի էն կողմը, եւ ոստիկանները մեզ մօտ: Սուլթանին ես չեմ տեսել, նա հեռու է, բայց ոստիկանները: Տատիկիս ատելութիւնը դէպի «սոխերը» — այդպէս է անւանում նա ոստիկաններին — փոխադրւում է ինձ: Ես հասկանում եմ հիմայ, թէ ինչո՞ւ տատիկս երբեք չի նայում թագաւորի պատկերին: Նա ատում է նրան:

Ես մտածում եմ. սուլթանը եւ ցարը Հայոց երկրի վիշապներն են: Նրանք նստել են մեր երկրի աղբիւրին եւ ամէն օր ոստիկաններ են ուղարկում մեզ մօտ, որոնք ծեծում են մարդկանց, հրում, Սիբիրի սառնամանիքները աքսորում, որ այնտեղ ցրտից մեռնին: Սուլթանը սպաննում է մարդկանց եւ գայլերը ուտում են նրանց դիակները: Երկու կրակի

մէջ ենք եւ այրւում ենք: Երկու վիշապներ խեղդում են մեզ:

Արդեօք մէկը չէ՞ կարող գալ եւ մեզ աղատել այդ սոսկալի հրէշներից: Անդրանի՞կը. բայց նա այնքան հեռու է: Հայդուկները: Ո՞ր է հայրս:

Տատս եւ մայրս հերթով նստում են մօտս, ձեռքս ձեռքերի մէջ: Որովհետեւ ես վախենում եմ, մայրիկս ինձ իր մօտ է քնացնում եւ իր ձեռքը, ամբողջ գիշերը գլխիս վերայ է: Յերեկը ես նրան հանգիստ չեմ տալիս իմ հարցումներով: Եւ մայրս պատմում է ինձ Հայերի պատմութիւնը կարճ, պարզ խօսքերով ինչպէս մի հէքեաթ: Բայց ի՞նչ սոսկալի պատմութիւն է Հայոց պատմութիւնը: Միշտ երկու կրակի մէջ, միշտ տղրուկներից ծծւած, վիշապների թունաւոր շնչից աւերակ եւ արիւնլայ:

Ես հասկանում եմ. ես շատ բան եմ հասկանում եւ հեռանում եմ իմ հասակակիցներից: Մայրս խօսում է ինձ հետ ինչպէս մի հաւասարի հետ: Ես մտերմանում եմ նրա հետ. պատկառում նրանից. զարմանում եմ թէ ո՞րքան բաներ գիտէ նա: Նրա սլարդութիւնը, նրա խօսքերի կարճութիւնը թափանցում են ուղեղիս մէջ: Ինչ որ ես դիտով չեմ հասկանում, դժուար եմ սրտով:

Ես մօրս եւ տատիս հաւասար եմ սիրում:

XIV.

Այդ ժամանակներն էր որ մեր գիւղը մի տարօրինակ հիւր էր գալիս, խորը տպաւորութիւն թողնելով բոլորի վերայ, իր վերայ քաշելով իմ ամբողջ ուշադրութիւնը: Նորաչէնցի Մաքոն էր, հասակն առած մի կին, կատաղած աչքերով, գունատ դէմքով, զգգւած մազերով, կիսամերկ, ոտաբորիկ: Իր ասելով

Ամենափրկիչը նրա եղբայրն էր, իրեն պահպանող սուրբը։ Նա գիւղ էր մտնում վազելով, բարձր խօսելով, զնում էր ուղիղ եկեղեցու բակը եւ սկսում դանդերը քաշել։ Ամէն անգամ դա մի ահագանդ էր մեր գիւղի համար։ Մարդիկ դուրս էին թափւում տներից, լեղապատառ վազում դաշտերից, հաւաքւում էին Մաքոյի շուրջը եւ հեւալով սպասում էին գլխիկոր ու լուս։ Երբ բաւական ժողովուրդ էր հաւաքւում, Մաքոն դադարեցնում էր զանգը, Ժպտում ցնորւած եւ ամէն մի խօսք մուրճով խփելով ասում էր. «Մշու սուլթան սուրբ Կարապետը, սուրբ աղբերս Ամենափրկիչը գիշերն եկան, խաբար բերին. կարկուտ կու գայ, սո՛վ կ'ընկնի, կռիւ կ'ենի, արուն կը թափւի, շա՛տ արուն, ա՛խ. հողը գլխներիդ, չոքէք, չոքէք, սրբերին կանչէք, մատաղ տէք, Աստծուն յիշէք, յիշէք»։ Ասում էին, որ նրա գուշակութիւնները երբեք սուտ չէին դուրս եկել, դրա համար կանայք սարսափահար լաց էին լինում, երեխաները ճշում, խսկ տղամարդիկ յուսահատ խաչ էին հանում։ Ամբողջ գիւղը բացի իմ ծնողներից եւ Յովհաննէս վարժապետից հաւատում էր, որ սուրբերը խօսում էին Մաքոյի բերանով, որ նա մի տեսակ մարգարէուհ է, գիւղացիք վախենում էին նրա անէծքից եւ ամէն ինչ գործ ածում նրա սէրը շահելու համար։ Հայրս համոզում էր նրանց, որ Մաքոյին չը հաւատան, որ նա խելագարի մէկն է, հիւանդ է. ի զո՛ւր։ Գիւղացիք յարգում էին հօրս նրա ուսման համար, բայց դատապարտում էին նրան, որովհետեւ նա եկեղեցի չէր զնում եւ երեսը խաչ չէր հանում, նրան գիւղացիք «Փարմասօն» էին ասում։ Բայց հայրս ստիպւած եղաւ բոլորովին լուս. եւ այլեւս չը խառնեց գիւղի կրօնական գործերին։

կարկուտի վախից: Ամէն օր իր աղօթքներում նա երկնքից
լաւ եղանակ է խնդրում, աղաչում, պաղատում Աստծուն, որ
իր արտը, իր աշխատանքը խնայի: Քանի օր էր, որ անձրեւ
չէր եկել եւ մարդիկ անձրեւ էին պաղատում: Գիւղի մանուկ-
ները մի ցախաւելի շորեր հագցրած Նուրի էին խաղացնում.
Նուրին ձեռքերին չրժում էին տանից տուն եւ երգում.

Բոլոր տներում լինելուց յետոյ, երբ բաւական մատաղացու իւղ եւ հաւկիթ էր հաւաքւել աղքատներին բաժանելու համար, Նուրիին ջուրը դցեցին, բոլորը շորերով դետում լողացան անձրեւ կախարդելու համար։ Ի դո՛ւր։ Անձրեւը չեկաւ։ Ահա այդ տօթ օրին, երբ ամենը անձրեւ էին ազաղակում, յայտնեց Մաքոն եւ նորից մի խելագար ճառ արտասանեց։ Պատահմամբ հայրս անցնում էր եկեղեցու մօտից։ Նա կանգնեց, մի վայրկեան նայեց ժողովրդին, Մաքոյին, եւ յանկարծ շտապ, բայց հաստատ քայլերով մօտեցաւ խելագարին, բռնեց նրա ձեռքից եւ մի կողմ շարեւիտ ասեց. «Կորիր խելառ, այլ եւս չերեւաս աչքերիս. ի՞նչ ես վախեցնում անմեղ մարդկանց քո յիմար խօսքերով»։ Մաքոն կատաղեց, յարձակեց հօրս վերայ եւ նրա մօրուքից բռնելով ճշաց. «Սատանա՛յ է, սատանայ. կործանւի սանդարապետը» եւ նա հե-

կեկաց ու հոհաց: Հայրս հրեց նրան եւ յուղած դարձաւ ժողովրդին. «ամօթ է, գնացէք ձեր գործին. ի՞նչ էք կանգնել մի խելագար կնոջ ցնորքները լսում»: Մարդիկ լուռ էին, չփոթւած: Յանկարծ Մաքոն ձեռքերը երկինք բարձրացրեց եւ գոռաց. «Թող կարկուտ դայ, տունը քանդւի, աշխարհը քանդւի, սատանայ է»: Եւ մազերը փետելով, փախաւ գնաց:

Սպիտակ ամպերը, որ առաւօտից վախեցնում էին գիւղացիներին, մթնեցին, քամին բարձրացաւ, օդը սառչեց: Կարկուտի ամպեր էին: Շնչասպառ մարդիկ եկեղեցի վաղեցին, դանդերը ահազանդեցին: Տէրաէրը դուրս հանեց Ամենափրկիչը եւ ժողովուրդը յետեւից դցած անցաւ յորդառատ անձրեւի տակ դաշտից դաշտ. բայց անձրեւը կարկուտի փոխեց, երկինքը անողորմ էր, Ամենափրկիչը չօգնեց: Կարկուտը ոչնչացրեց մի տարւայ աշխատանքը, յոյսերը, ապրուստը: Գիւղը թշնամացաւ հօրս հետ: Ասում էին, որ մեր արտերը ամենից չափ էին վնասւել: Հայրս տխուր ժպտում էր: Նա լուռ էր:

* * *

Բայց գիւղը չուտով մոռացաւ կարկուտը: Դէպքերը արագ արագ կուտակւում էին մէկը միւսի վերայ: Անդրանիկը՝ երկար եւ հերոսական կռիւներից յետոյ, թողել էր Սասունը եւ գնացել անյայտ ուղղութեամբ: Նրա հեռանալուց յետոյ տաճիկ կառավարութիւնը հաղարնեւով կոտորել էր տւել Սասունցիներին: Զարհուրելի բաներ էին պատմում: Յարը եւ սուլթանը բարեկամացել էին: Օլթիի մօտ, սահմանը անցնելիս խմբապետ Թումանը գերի էր ընկել իր զինուորների հետ եւ ոչխարի նման մորթւել կողակների եւ թուրք սահմանապահների ձեռքով, որոնք եղբայրօրէն բաժանել էին հայդուկներից թալանած իրերը: Շշուկով խօսում էին, որ կողակները

թուրքերից վայրագ եւ անխիղճ էին դառնել: Պատմում էին, որ երբ Թումանը իր խմբի տէրտէրին խաչով եւ աւետարանով ուղարկել էր կողակների մօտ, որ նրանց բացատրէ, թէ խումբը գնում է Տաճկաստանի դէմ եւ ոչ մի թշնամութիւն չունի ուսանների հետ, կողակները խլել էին խաչը քահանայի ձեռքից եւ նրան թուրք զինուորների աչքերի յառաջ դանակներով մորթել: Ռուսացման քաղաքականութիւնը շարունակւում էր նոյն թափով. Հայոց եկեղեցական կալւածքները դեռ դաւաւած էին, ժողովուրդը մոլորւած էր սահմանի երկու կողմերում եւ սուգի մէջ էր: Բայց ուսւ թաղաւորը պարտւում էր, հա, պարտւում ճաբոնից. քաղաք քաղաքի յետեւից զիջւում նրան: Ամբողջ երկրում դեփոհութիւն էր տիրում, սկսւում էին բանուորական գործադուլները: Մի սոսկալի փոթորիկ էր պայթում Ռուսաստանի վերայ: 1905 թ. յունւարի 9ին ցարը հրացանների կրակով ընդունեց Պետերբուրգի բանուորների խաղաղ ցոյցը: Նրա այդ վարմունքը ազդանշան դառաւ ուսական առաջին յեղափոխութեան: Ճնշւած ժողովուրդները ըմբոստացան իրենց դահիճների դէմ: Ռուս ժողովրդի դարերով հաւաքւած ատելութիւնը եւ զայրոյթը չլթայազերծ եղաւ. մարդիկ սլլեւս չէին կարող դապւել: Նրանց նորից հլու հպտակ անելու համար կառավարութիւնը ամէն տեսակ միջոցի դիմեց, որոնք յայտնի են աշխարհին: Բայց Կովկասում նա սատանայական միտքը յղացաւ ազգը ազգի դէմ հանելու եւ ազգայնական մութ ատելութեան մէջ խեղդել յեղափոխութիւնը: Հողը դարերով պարարտ էր: Դա մի փորձւած մեթոդ էր, որ բոլոր մեծ պետութիւնները գործածում են մարդկային պատմութեան սկզբներից: Այդ մեթոդը լաւ պտուղներ էր տալու ազգերով հարուստ Կովկասում: Փետրուար ամսին մոլեռանդ, խաւարամիտ թաթարները յար-

ձախակցին Բագուում անմեղ Հայերի վերայ եւ կոտորեցին նրանց ոռւս ոստիկանութեան աչքերի առաջ, որը այդ օրերին յանկարծ «անճար» էր, խաղաղութիւնը վերականգնելու համար: Նոյնը կրկնեց Երեւանում եւ Ելիսաւետօպօլում: Վրացիները չեզոք մնացին եւ չարախնդօրէն դիտում էին տեսարանը: Յետադայում քննութիւնները ցոյց տւին, որ Թաթարներին ինքը ոռւս ոստիկանութիւնն էր զինել: Երբ Հայերը տեսան, որ Ռուսաստանը նրանց չի օգնում, որ նոյնպէս Կովկասում մի «Հայկական հարց» էր ծագում, զէնք վերցրին եւ պաշտպանեցին որքան որ կարող էին: Դաշնակցութիւնը եղաւ նախաձեռնողը: Արիւնալի կռիւներ տեղի ունեցան, որոնք տեւեցին ամբողջ երկու տարի: Անդրկովկասը խեղդւում էր արիւնի մէջ: Ռուս յեղափոխութիւնը մոռացեց ազգայնական կրքերի շնորհիւ, ցարիզմը հասաւ իր նպատակին: Եւ ահա կառավարութիւնը պատժող արշաւախումբեր ուղարկեց գիւղերը եւ քաղաքները, որոնք աւելի մեծ դժբախտութիւն առաջ բերին քան արդէն եղել էր: Կողակները ծեծեցին, թալանեցին, բռնաբարեցին Թաթարների նման եւ այդ ամէնը յանուն «կարգ ու կանոնի»:

Մեր գիւղին շատ կից, Արփաչայի միւս ափում գտնւում էին երեք Թաթարական գիւղեր: Հայերի եւ Թաթարների յարաբերութիւնները մինչ այն խաղաղ էին, կարելի է ասել եղբայրական էին: Թաթարները յաճախ մեր ջրաղացն էին գալիս, միւս եւ ուրիշ մթերքներ վաճառքի բերում: Նրանք հօրս մօտ էլ էին անցնում, երբ կառավարութեանը որ եւ է խնդրագիր տալ էին ուզում, եւ հայրս առանց վարձատրութեան գրում էր նրանց խնդիրները ոռւսերէն լեզուով: Մենք մի արտ ունէինք, որ Արփաչայի եզերքին, ուղիղ Թաթար գիւղի՝ Թուրքի Ղարաքիլիսայի մօտն էր գտնւում. ամառը հօրս հետ մենք

յաճախ այնտեղ զբօսանքի էինք գնում: Դա մի տօն էր ամբողջ ընտանիքի համար: Վերցնում էինք մեզ հետ ինքնաեռը եւ ուտելու պաշարը. կանանչի վերայ սեղանի ծածկոց էինք փռում, ինքնաեռը ուրախ երգում էր, Արփաչայի ջուրը ձայնակցում էր նրան: Թուրքի Ղարաքիլիսայում մենք մի լաւ ծանօթ ունէինք, Աբաս աղան, որը պաշտպանում էր մեր արտը իր ազգակիցներից, որպէս զի նրանք հունձքի ժամանակ՝ իրենց վատ սովորութեան համեմատ՝ մեր ցորենը չը գողանային: Աբաս աղան մի բարեձեւ գեղեցիկ տղամարդ էր, կողակի կապոյտ հագուստով, դօտում մի մեծ արձաթի խանչալ: Հենց որ նա մեզ իր տանից նկատում էր, իսկոյն գալիս էր մեզ մօտ իր երեք կնիկների հետ: Հրաշալի պղնձէ ամանները գլուխներին դրած նրանք բերում էին թարմ մածուն, եփած հաւկիթ, պանիր, ինչ որ տանը գտնւում էր եւ պատում էին մեզ: Կանայք չէին ուզում նստել տղամարդկանց հետ. մի կողմ էին քաշւում եւ մենք միանում էինք նրանց: Աբաս աղայի երկու կանայք իրենից աւելի տարիքով էին, մէկը միականի էր եւ տղեղ, եւ միեւնոյն ժամանակ նրա հօրաքոյրն էր: Բայց փոքր կինը, Փաթման, մի թարմ գեղեցիկ արարած էր: Նա փոսիկներ ունէր այտերի վերայ, լաւ երգել եւ սրտանց ծիծաղել դիտէր: Մենք չէինք հասկանում նրա լեզուն, բայց սիրում էինք նրան եւ ամէն անգամ նրա ներկայութիւնը մեզ համար տօն էր: Մենք յաճախ նրան մեզ հիւր էինք հրաւիրում, բայց նա միշտ ցոյց էր տալիս տղեղին եւ ծիծաղելի շարժումներով հասկացնում էր մեզ, թէ այդ միւսը թոյլ չէ տալիս նրան գալ մեզ մօտ:

Եւ ահա այդ յարաբերութիւնները պէտք է կտրւէին. երկու գիւղերը սկսեցին վախենալ միմեանցից: Ամէն մէկը՝ զինւում

էր եւ գիշերները յարձակումի սպասում: Նոյն իսկ Մահմատը, մի կէս խելադար երիտասարդ, եւ Ալաբկեարը՝ կարմիր մօրուքով, երկուսն էլ մուրացկաններ, որոնք ամէն օր մեր գիւղն էին դալիս, անհետացան: Մահմատի համար մենք նոյն իսկ քնքոյշ զգացմունքներ ունէինք: Նա հասարակ մուրացկան չէր, նա մի լաւ գերասան էր: Երբ մենք ասում էինք նրան. «ցոյց տուր, ի՞նչպէս են ռուսները», նա իսկոյն ձեռքի փայտը ուսին էր դնում, դէմքին խիստ արտայայտութիւն տալիս եւ գինւորական մի քայլերդ սուլելով ուղղաձիգ եւ աշխոյժ անցնում էր մեր առաջից: Նա նոյն իսկ ռուսերէն մի քանի խօսքեր գիտէր: Դա մեզ շատ էր զուարճացնում, մանաւանդ երբ նա սկսում էր «կրակել» իր փայտով: Մենք նրան միշտ առատօրէն հաց եւ ալիւր էինք տալիս եւ երբեք չէինք մտածում, որ նա թաթար է:

Գիւղը ընկճւել էր, աւելի եւս աղքատացել. նա կծկւեց, լռեց: Լռեցին աղջիկների երգերը, դէմքերը խտացան, ժպիտները մեռան:

Ու էն ձմեռ հարսանիքները անչուք էին. կարկուտը կոտրել էր գիւղացու մէջքը, անհամար դորժագուլներ յատճառով յառաջ եկած ապրանքների սղութիւնը աւելի եւս խեղճացրեց բոլորին: Ու դարմանալի՞ էր, որ ոչ ոք առանձնապէս չը դարացաւ, երբ Տեփոն մեր գիւղի ծաղիկ Նադալին հարուստ բաշլուղի համար հեռաւոր տեղերից եկած մի որբեւայրու տւեց: Նադալն էլ չը բողոքեց. հայի համեստ աղջիկը պէտք է հնազանդւի ծնողներին: Եւ յետոյ, Նադալի սիրտը վաղուց կոտրւած էր. Ղարաբաղցի Կարօն տարել էր իր հետ նրա սէրը, աշխուժութիւնն եւ բազդաւոր լինելու կամքը: Պսակեցին Նադալին մի որբեւայրու հետ, ամուսնու պատճառով առանց

կրաժշտութեան ու երգի տարան նրան, այնպէս էր օրէնքը. եւ նա որ թնդացնում էր օդը իր աշխոյժ եւ անուշ ձայնով, լռեց հնազանդ: Տարան Նադալին մեր գիւղից եւ աշխարհը աւելի եւս մթնեց ինձ համար: Օտար, անհասկանալի աշխարհ:

Զմեռը անցաւ վախի եւ թշուառութեան մէջ: Գարունը եկաւ: Մի օր հայրս վերադարձաւ քաղաքից. իր մօտ կանչեց Թեմանին եւ բոլոր Ընկերութեան մարդկանց եւ մինչեւ կէս գիշեր ժողովի նստեց նրանց հետ: Թէ ի՞նչ խօսւեց եւ ի՞նչ պատմեց այդ ժողովում, չը գիտեմ. միայն առաւօտը՝ դեռ լոյսը չը բացւած՝ նա եկաւ մեզ մօտ, բարձրացրեց մեր քնաթաթախ երեսները եւ կարօտով համբուրեց. «Երեխաներ, խելօք կացէք, հնազանդէք մայրիկին. ես շուտով կը գամ». եւ դառնալով մօրս՝ «Ուրեմն հիմայ դու իմ աջ ձեռքն ես լինելու. ինչ որ ես էի անելու դու պէտք է կատարես, ես տղերքին ամէն ինչ ասել եմ, նրանք քեզ կը պաշտպանեն»: Յետոյ անցաւ տատիս մօտ. «Ա՛խ, բալա ջան, ուրիշ մարդ չը կար, դո՞ւ պէտք է անէիր այդ դործը. ախր մէկ ու ճար ես, երեխի տէր»: «Մայրիկ ջան, ուրիշն էլ ինձ նման մէկն է եւ քեզ նման մայր ունի. հաշիւը նոյնն է, այսօր ես, վաղը նա, սիրտդ լայն պահիր, կնոջս եւ երեխաներիս նայիր: Լուսիկը ջահէլ է, բայց խելօք է եւ քաջ, ես նրան աւելի շատ եմ հաւատում, քան ինձ»: Տատս լացեց. «Գնա՛, բալա ջան, կամքդ ինձ համար սուրբ լինի. հարսի եւ երեխաների մասին մի մտածի, ինչ որ գալու է կը դայ, Աստուած քեզ պահապան»: «Տեսա՞ր, մերիկ ջան, ես գիտէի, որ դու քաջ ես» եւ հայրս դուրս եկաւ, նստեց ձի, մտրակեց նրան եւ առանց յետ նայելու հեռացաւ: Տատս լալիս էր անճար. «Լոյսս քօռանա, բալա ջան, ոտքերիդ տակի հողը լինեմ»: Մայրս լուռ էր եւ գունատ:

Մի օր, կիրակնամուտին, տատս խնդրեց մօրիցս որ զարդարւի եւ եկեղեցի գնայ: Մայրս զարդէր սիրում, նոյն իսկ մատանի չէր գնում մատը եւ տատս շատ անգամ նեղանում էր նրա վերայ այդ պատճառով: «Օղուլ, ջահէլ ես, դեռ սիրուն ես, ինչո՞ւ չը զարդարես. աշխարհի օրէնք է, կինը առանց զարդի նոյն է ինչ հացը առանց աղի. տեսնողն էլ կը մտածի, թէ պատի տակից ես դուրս եկել, կամ բռնաց ես: Ոսկիներդ կապիր, օղերը անցրու ականջներդ, մարգարիտները շարիր վիզդ, որ տեսնողը հմայւի, կանգնի սէյրան անի, ասի. Երանի քո տիրոջը»: Մայրս որ ամէն բանում հնազանդւում էր տատիս, բացեց զարդերի արկղը եւ սառած մնաց. արկղը դատարկ էր: «Լուսս քօռանա, ասաց տատս, տեսա՞ր, էնքան ուշք չը տարար որ գողացնել տեսիր. դե՛հ, հիմայ գնա, գողին գտի»: Եւ իրապէս հեշտ բան չէր գողին գտնելը. հօրս պատճառով չէինք կարող ոստիկանութեան դիմել, իսկ սրա նրա վրայ կարծիք տանելը չէր օգնում: Շատ դես ու դեն ընկանք, հարցրեցինք, ոչինչ չօգնեց: Նոյն իսկ մենք, Սիրանուշը, Արիկը, Վահրամը եւ ես փնտռում էինք մեծերի հետ. մեր երկրի սովորութեամբ թքում էինք ձեռքերիս մէջ, խփում էինք միւս ձեռքով թուքի վերայ եւ կանչում:

Սատանայ, սատանայ
Պոչիդ տակը բանմ կայ,
Դտի. կէսը ընձի, կէսը քեզի:

Որ ուղղութեամբ որ թուքը թռնէր, այնտեղ պէտք էր որոնել կորած իրերը:

Կարծիքը ընկաւ մեր հոտաղ Դանէլի վերայ, որը Ռուբէնի

հիւանդութեան պատճառով մի քանի շաբաթ մեզ մօտ էր եղել: Դանէլը ուրացաւ եւ նրա հայրը նոյն իսկ երգեց որդու համար: Տատիկս ուղեց գրքացի գնալ, ամէն օր համոզում էր մօրս որ նա քաղաք գնար, ուր մի նոր գրքաց էր եկել, որը «Սողոմոն» ունէր:

Պատմում էին նրա մասին, որ նա ամէն ինչ գիտէ եւ արդէն շատերին է օգնել: Մայրս, որպէս հօրս լաւ աշակերտուհին՝ մերթում էր, նա չէր հաւատում գրքացներին: Բայց վերջ ի վերջոյ տեղի տեց տատիկիս թախանձանքներին եւ ինձ հետը վերցնելով քաղաք գնաց: Մեր կառքը կանգնեց մի ցածիկ, պարզ տան յառաջ: Երբ ներս մտանք, մի փոքրիկ սենեակ լիքն էր բազմութեամբ, մեծ մասամբ կանանցով: Սենեակի վերելի մասում, թախտի վերայ բազմած էր մի ծերունի, լայն դէմքով, կնճռոտ ճակատով եւ երկար, սպիտակ մօրուքով: Նրա մօտ նստած էր մի տարիքաւոր կին, վշտոտ դէմքով, սեւ հագուստներով. նրա աչքերը կարմրել էին շատ լաց լինելուց եւ նա յուսահատ խփում էր ծնկներին եւ կոտորտում ձեռքերի մատները: Ծերունին իր մօտ կանչեց մի փոքրիկ տղայի եւ նրա աջ ձեռքի բթամատին թանաք քսելով, հրամայեց մէջը նայել: Երեխան կը լինէր մօտ տասը, տասնութէկ տարեկան:

«Ի՞նչ ես տեսնում եղունկիդ մէջ» հարցրեց նրան ծերունին:

«Ոչինչ»:

«Դու լուսին կամ մարդու գլուխ չե՞ս տեսնում. լաւ նայիր»:

Երեխան անընդհատ նայում էր մատին եւ յանկարծ ձշաց.

«Հա, լուսինը եկաւ, հետն էլ մի կտրած գլուխ»:

Դրբացը գոհ ժպտաց. «Լաւ, միշտ նայիր» ու ինքը մի գիրք վերցնելով սկսեց կարդալ, ժամանակ առ ժամանակ բացադառն-

չելով՝ «կարմիր միրուքաւոր արի, սեւ միրուքաւոր արի, ճերմակ միրուքաւոր արի»:

«Ի՞նչ ես տեսնում», հարցրեց նա նորից տղային, որի աչքերը անընդհատ մի կէտի նայելուց արտասուում էին:

«Հիմայ եկան, ասեց տղան ցած ձայնով. մէկը կարմիր միւսը սեւ, երրորդը սպիտակ միրուք ունի»:

«Լաւ, ասա բարի են եկել, սուրճ հրամցրու, թող նստին խմեն»:

Տղան կրկնեց զրբացի պահանջը, անթարթ եղունկին նայելով:

«Նստեցի՞ն»:

«Այո, նստեցին, սուրճ են խմում»:

«Հիմայ հարցրու նրանց, թէ էս խեղճ մօր տղեն, որ Անդրանիկի մօտ զինուոր էր, որտե՞ղ է այժմ»:

Երեսան կրկնեց հարցը եւ յանկարծ մեռելի գոյն ստացած՝ լաց եղաւ:

«Ի՞նչ ես տեսնում»:

«Չեմ ասի»:

«Ասա, մի վախենա»:

«Ես ես... տեսնում եմ Սանդրոյին. բայց նա չի ասըսում, մեռած է. պառկած է մի բարձր սարի լանջին, Արագածի նման բարձր. Սանդրոյի մօտ աղբիւր է հոսում, ինքը արիւնիւլայ է»:

Սեւ հազուստներով կինը անձայն նւաղեց. երբ նրան ուշքի բերեցին, սիրտ կտրատող ձայնով կանչեց. «Վայ, ջէյրան ջան, հողը գլխիս բերեցիր. կարօտով մեռար, բալա ջան. էլ էս արեւը ի՞նչ եմ անում, օրս սեւացաւ, հողի ջան», եւ նա խփում էր ձեռքերով իր երեսին եւ գլխին, փետտում մաղերը: Բոլորս լաց էինք լինում նրա հետ:

«Լացը չի օգնի, քոյրիկ ջան, ասաց զրբացը, հիմայ գիտես

տղիդ ուր լինելը, դնա տուն, սուգը աւելորդ է. դնացէք քոյրիկներ, դնացէք, հերթը ուրիշներինն է»: Երկու կին անցան խեղճ մօր թեւերի տակ եւ լացով դուրս տարան նրան:

Մայրս առաջ անցաւ եւ պատմեց զրբացին իր կորուստի մասին: Գրբացը քննեց բթամատս, հարցրեց թէ հինայ դրե՞լ եմ ձեռքիս. բացասական պատասխան ստանալով, քսեց թանաքը մատիս եւ նոյն ձեւով ինչպէս արել էր տղայի հետ՝ խօսեց ինձ հետ: Երբ որ նա սկսեց կարմիր եւ սեւ միրուքաւորներին կանչել, ես յանկարծ չը կարողացայ դսպել ծիծաղս եւ մօրս նայելով փնթկացի: Նա էլ ծիծաղեց: Ես ինքս էլ չէի կարող բացատրել ծիծաղիս պատճառը, բայց ծերունին բարկացած վեր կացաւ. «դուրս դնացէք. հողինքը վիրաւորւեցին ձեր վարմունքից, այլեւս ոչ մի պատասխան չեն տայ. ասեցի, որ ոչ ոք չը պէտք է ծիծաղի, ով չի հաւատում թող չը դայ»: Մայրս չփոթւած էր: Ծիծաղը դէմքերիս դուրս եկանք: Մայրս հարցրեց ինձ իմ վարմունքի պատճառը. բայց ես ոչինչ չէի կարող պատասխանել: Մի ջղաձգական քրքիջ խեղդում էր ինձ: Դատարկ ձեռքերով վերադարձանք տուն: Տատս շատ վրդովւեց. բայց ի՞նչ կարելի էր անել: Նոյն օրը մօրս մօտ եկաւ Խեչանենց հոտաղը եւ պատմեց, որ դարնանը կովերը արածացնելիս նա Դանէլի մօտ մի ոսկի ժամացոյց է տեսել, երկար ոսկի շղթայով, թանկագին քարերով զարդարած: Մայրս իսկոյն կանչել տւեց Դանէլին եւ իր հօրը. նորէն երկուսն էլ ուրացան: Բայց Սօսին, մի խելացի երիտասարդ, հօրս կողմնակիցներից, ասեց. «Բոյրիկ ջան, թոյլ տուր քո անունով գիւղի հոտաղներին կանչեմ Դանէլի հետ, ես դողը իսկոյն կը բռնեմ, ոչ զրբացի պէտք ունենք, ոչ էլ սատանի»: Մի ժամ յետոյ գիւղի հոտաղները հաւաքւեցին մեր տանը: Սօսին զրպանից դուրս հանեց մի քանի կլորւած թղթեր եւ ասեց.

«այս թղթերը թխում են եւ թոյն ունեն իրանց մէջ. թող ամէն մէկը մի հատ կուլ տայ սրանցից. ուլ որ արդար է թխումը նրան թոյնից կ'ազատի, իսկ գողը անմիջապէս կը մեռնի»։ Բոլոր տղաները վերցրին թղթերը եւ զւարճացած, կուլ տւեցին. միայն Դանէլը տատանւում էր։ «Դանէլ, ինչո՞ւ չես վերցնում»։ Ամբողջ մարմնով դողալով նա կմկմաց. «Ես... ես չեմ ուզում մեռնել, արէք ինչ ուզում էք, ես եմ գողացել... մեղաւոր եմ»։ «Տեսա՞ր, քոյրիկ ջան, գողը այդպէս կը բռնեն» ասեց Սօսին ծիծաղելով եւ մի ապտակ կպցրեց Դանէլին։

Դանէլը ամէն ինչ խոստովանեց. բայց նրա հայրը ծախել էր իրերի կէս մասը։ Նա պէտք է այդ պակասի համար դրամ վճարէր, բայց յուսահատ, նա ընկաւ մօրս ռոքերը աղաչեց, որ ների, աղքատութիւնն է նրան գող շինել, սատանէն է նրան փորձութեան մէջ դրել։ Եւ որովհետեւ մայրս միշտ բարի էր, հրաժարւեց դրամից եւ դատից։

XVI.

Էն օրերին մեր միակ միտթարութիւնը Սարիբեկ պապս էր։ Նա մօրս շատ նման էր. բարձրահասակ, բարակ, խորը կապոյտ աչքերով եւ խարտեաչ մազերով։ Նա միշտ հայկական տարազով էր — սեւ արխալուզ, լայն շաւար, վրայից սեւ մահուդ չուխա, մէջքին ոսկէ գօտի, գլխին աստրախանի գտակ։ Դեռ հեռւից տեսնում էինք նրան եւ ուրախացած բոլորս միասին ընդառաջ վազում։ Մեզ նկատելիս, նա իսկոյն ձիուց ցած էր իջնում, փաթաթում, համբուրում մեզ եւ հերթով իր հրաշալի կարմիր ձիուն — Զոհրաբին նստեցնելով, քաշում էր նրան իր յետեւից եւ աշխոյժ հարց ու փորձով տուն էինք դալիս։ Նրա գոյնգոյն խուրձիկի մէջ ինչե՞ր ասես չը կային մեզ

համար. դաթա, հալւա, տեսակ-տեսակ անուշեղէններ, պատրաստած մեծ մօրս — Արփի խաթունի ձեռքերով։ Բայց իմ ամբողջ ուշադրութիւնը դրաւում էր պապիս ձին։ Այդ ձին դեռ այսօր յիշողութեանս մէջ անբաժան է իմ պապից։ Մարդը եւ կենդանին այնպէս էին ներդաշնակում միմեանց որ ես մէկին առանց միւսին չեմ կարող երեւակայել։ Զոհրաբը մի հպարտ կենդանի, աշխատ, բարձր վզով եւ մեծ, խելացի աչքերով։ Այդ աչքերը այնքա՞ն հասկացող էին։ Զոհրաբը շատ էր կապւած պապիս եւ բացի նրանից ոչ ոքի չէր հնազանդւում։ Երբ պապս բարակ եւ ուղիղ նրա վրայ նստած անցնում էր դիւղի միջով, բոլորի աչքերը հետեւում էին նրանց հիացմունքով եւ դարմանքով։ Հպարտ Զոհրաբը անհամբեր օտարների հանդէպ, թոյլ էր տալիս մեզ ժամերով խաղալ իրա հետ։ Ես բարձրանում էի նրա մսուրը, ցած քաշում կենդանու հպարտ գլուխը եւ փորձում պարանոցի վրայով նրա մէջքին նստել։ Մեծ պապս շատ անգամ զարմանում էր, որ Զոհրաբը երբեք չէր փորձում աղաւտելու. բայց խելացի կենդանին կարծես հասկանում էր, որ երեխաների հետ գործ ունի։ Եւ երբ պապս մեզ նրա մէջքին էր նստեցնում, ձին դանդաղ եւ զգոյշ քայլերով էր շարժւում, կարծես վախենում էր մեզ ցած դրել։

Ամենամեծ երջանկութիւնը ինձ համար նրան ջրելու տանէն էր։ Սանձից ամուր բռնած, ես քաշում էի կենդանուն իմ յետեւից, իջնում բլուրից ներքեւ, հասնում ջրաղացի առուն։ Ես աշխատում էի պապիս նման շաւցնել եւ զւարճացած նայում էի, թէ որպիսի՞ ազահութեամբ Զոհրաբը ջուր էր խմում։ Բայց մի օր նա գլխիս մի խաղ խաղաց։ Երբ հպարտ հպարտ մեր տան դարն էի բարձրանում, յանկարծ նա պոկեց ինձանից եւ թռչկոտելով ու ուրախ ուրախ խրխնջալով վաղեց դէպի դաշտերը։ Սարսափած, իսկոյն հարայ հրոց դրցիցի, մարդիկ

օգնութեան վաղեցիկն, ընկան նրա յետեւից, բայց Զոհրաբը սլանում էր քամու նման եւ շուտով անհետացաւ բլուրի յետեւը: Շնչառապառ վաղեցիկ պապիս մօտ, բայց նա միայն ծիծաղեց: «Մի վախենա, քէֆ է անում, յետ կը գայ» ասեց նա: «Սարօ ջան, ձին քամի է առել պնչները, կը գնայ, կը կորչի, էլ նրան որտեղի՞ց էս գտնելու», միջամտեց տատս: Պապս դուրս եկաւ մեզ հետ, չորս կողմը նայեց: Զոհրաբը չը կար: Պապս շարունակեց գնալ, մի քանի բոպէից յետոյ սկսեց բարձր չլացնել: Զոհրաբը չերեւաց: Պապս սկսեց վաղել. մի արտաչափ անցնելուց յետոյ կանգնեց եւ երգեց հնչուն ու սրտանց: Հեռից լսեց ուրախ խրխնջոց եւ մի վայրկեանում Զոհրաբը կանգնեց նրա առաջ, քրտնած, կրակոտ աչքերով: Գլուխը դէպի պապս թեքեց, սպասեց: «Ուելառ ձիս, էդ ի՞նչ խաղեր ես անում» ասեց պապս, փաղաքշելով կենդանու վրիզը եւ աչքերը: «Իր մօր տիպարն է, իր մայրն էլ խենթ էր, բայց մի օր նրա խենթութիւնը փրկեց կեանքիս երջանկութիւնը, իմ ամենաթանկագին դստձը, ասեց պապս մեղմօրէն: Ես ականջներս սրեցի. «Ե՞րբ պապի ջան». «Ախ, սրանից չատ տարիներ առաջ, երբ մեծանաս, քեզ ամբողջը կը պատմեմ, հիմայ չես հասկանայ»: «Պապիկ, հիմայ պատմիր», պահանջեցի ես. այնքան ատում էի մեծերից յաճախ կրկնած նախադասութիւնը. «երբ մեծանաս»: «Ոչ սիրելիս» ասեց պապս վճռական եւ տուն գնաց: Տատիկս էր, որ մի լուսնեակ երեկոյ, մեր պարտէզում, մեզ հետ քարի վերայ նստած, պատմեց մեզ պապիս եւ Զոհրաբի մօր մասին: Եւ նրա պատմածը հէքիաթի նման էր:

«Հարուստ էր պապիդ ընտանիքը, սկսեց տատս, բայց Չարիաստ Ներսէսը իր սիրուն քրոջը Արփիին, որի վերայ պապդ աչք ունէր, չէր ուզում նրան կնութեան տալ: Ոչ մի

լուրջ պատճառ չունէր մերժելու, ինքը աղքատ էր եւ դրա համար էլ մեծ պատիւ էր, որ Սարիբեկը ուզում էր իր քրոջը. բայց հակառակում էր, պարզապէս կամակորուրթիւնից: Որպէս զի քոյրը ծածուկ յարաբերութիւն չանի պապիդ հետ, օրերով փակում էր նրան տանը եւ նոյն խակ չէր թողնում որ աղբիւրից ջուր բերէ: Իսկ պապդ հալւում, մաչւում էր սիրուց: Մի օր էլ, ամօթը մի տեղ նետած, դալիս կանգնում է իր մօր առաջ եւ ասում. «Մերիկ ջան, ճար արա, վառայ, անցայ ներսի կրակից. կամ Արփին իմ կիներն է լինելու, կամ գլուխս կ'առնեմ, կը կորչեմ, կը գնամ սար ու ձոր, չոլ ու դուրան, էլ ինձ չես տեսնի»: Մայրը շատ էր սիրում պապիդ, է՛հ, ո՞ր մայրը չէ սիրում իր որդուն. աղի խօսքերը վրդովեցնում են նրան, մի պահ միտք է անում ու կանչում. «Բալամ, կորչելու ի՞նչ կարիք կայ, քեզ նման ջիւանը ուրիշ ճամբայ չունի՞. աղջիկը կամքով քեզ չեն տալիս, վերցրու զօռով, կարօտդ առ. ես քեզ կ'օգնեմ ինչով որ կարող եմ, իմ էլ աչքս կպել է աղջկան»: Որոհուրդ են անում մայր եւ որդի, պայմանաւորում: Ու մի օր, արեւամուտին, Սարիբեկ պապիդ մայրը գնում է Չարիաստ Ներսէսի տան մօտերը, որը գերեզմանոցին կից էր գտնւում եւ սկսում է բարձր խօսել. «Ամա՛ն, հորթերս չը կան. մէկն էլ չի երեւում որ ինձ օգնի, աչքերս լաւ չեն տեսնում»: Արփին լսում է այդ խօսքերը, գլուխը դռնից դուրս է հանում. «Ի՞նչ կայ, Նանի ջան, ի՞նչ ես փնտռում»: «Ա՛խ, արեւիդ մեռնեմ, հորթերս փախել են, ասեցին էս կողմերն են եկել, վախենամ էս ձորն են ընկել, ու մէկը չը կայ որ ինձ հետ փնտռի, գտնեմ»: Հա՛յ, աղջիկը կարո՞ղ է մի ծեր կնոջ չօգնել: Արփին իսկոյն դուրս է դալիս տանից եւ սկսում է գերեզմանոցում հորթերը փնտռել. երբ մօտենում են Արիաչայի ձորին, պապդ որ կազմ ու պատրաստ

քարափի յետեւը սպասում էր, իսկոյն վրայ է պրծնում, դրկում ապշած աղջկան, գցում ձիու վերայ եւ ինքն էլ թռչում թամբին, Արփիի երկար շէկ հիւսերը ձեռքին է փաթաթում եւ սաստում՝ «որ ծպտուն հանես, ծամերդ կը պոկեմ»։ Եւ դառնալով մօրը՝ «մնաս բարով, Նանի ջան» ասում եւ մտրակում է ձին, էն է որ տեսար։ Իսկ մայրը յետեւից խաչ է հանում, օրհնում է նրանց ճանապարհը։ Այն ժամանակ Ռուսները կռիւ մէջ էին Թուրքերի հետ եւ Ղօշաւանքը դեռ Թուրքերի երկիր էր։ Հազիւ էր մի քանի րոպէ անցել, երբ Չարփաստ Ներսէսը գլխի է ընկում, գիւղը իրար է անցնում եւ մի քանի մարդկանց հետը վերցնելով, հարայ հրոցով, դէնք ու զրահով ընկնում է փախստականների յետեւից։ Բայց Զոհրաբի մայրը, արագալուզ եւ հաւատարիմ, գնդակների տարափի տակ — Ներսօն վճռել էր սպաննել պապիդ — լողալով ճեղքում է Արփաչայը անանցանելի եւ ամենավտանգաւոր տեղից, եւ դուրս է հանում ձիաւորին իր թանկագին որսի հետ գետի միւս ափը։ Այն ժամանակ Արփաչայը սահմանն էր։ Հիմայ պապդ ուսի հողի վերայ էր։ Այնտեղ մի գիւղում պապդ պսակւեց Արփիի հետ։ Եւ երբ մի տարուց յետոյ մայրդ ծնւեց, նա վերադարձաւ հայրենի տունը։ Ներսէսը էլ ոչինչ չէր կարող անել նրան։ Երեխան հաշտեցրեց թշնամիներին։ Բայց Չարփաստ Ներսօն ներքուստ երբեք չը հաշտւեց պապիդ հետ։ Քանդեց իր տունը, որպէս զի նրա հետ բարեկամութիւն եւ հարեւանութիւն չանի եւ գնաց հաստատուեց գիւղից դուրս, դաշտերի մէջ։ Այնտեղ էլ ապրում է մենակ եւ բոլորից հեռու։ Խնաւորութիւնը այդպէս է»։

Իմ առաջ պատկերանում է Արփի մամիւս անոյշը դէմքը։ Ես էլ կը փախցնէի նրան։ Եւ պապս ու մամս աւելի փարելի, աւելի սիրելի են դառնում ինձ։

Մի շատ մութ երեկոյ, երբ բոլորս պատրաստում էինք ջնելու, հայրս տուն եկաւ բեռնաւորւած կառքերով։ Մէկի մէջ նստած էր մի մարդ, որի դէմքը մենք հազիւ էինք տեսնում մթութեան մէջ։ Անսահման ուրախութիւն։ Տատիկս ընկաւ հօրս կրծքին։ «Եկա՞ր, բալա ջան, եկածդ ճամբեքին մատաղ, առո՞ղջ ես, եկա՛ր վերջապէս»։

«Հա՛յրիկ, սիրելի հայրիկ» բղաւցինք մենք երեխաներս, իրար խառնելով մեր ձայները։ Հայրս մեզ կարօտով կրծքին սեղմեց, ժպտաց երջանկօրէն։ Յետոյ մօտեցաւ մօրս։ «Իմ սիրելի Լուսիկ», ասաց նա յուղւած եւ թափահարեց մօրս ձեռքը։ Մարդիկ եկան եւ լցւեցին սենեակը։ Հայրս ուրախ ուրախ հարց ու փորձ էր անում։

«Վարժապետ ջան, աչքերս ճամբուդ մնացին, մայրդ եւ կիինդ քաջաբար համբերեցին, բայց դժւար էր. մեզ ի՞նչ ես բերել»։ «Շատ բան» ասեց հայրս եւ փակեց բոլոր դռները, հրամայեց Ռուբենին եւ Թեմանին դռան առաջ պահապան կանգնել, Մացոյին եւ մի քանի գիւղացիներին ուղարկեց գիւղը եւ ճանապարհների վերայ։ Նրանք պէտք է իրեն իմաց տային, եթէ մի կասկածաւոր բան նկատէին։

«Վատակ չէ, ասեց նա լրջութեամբ, մենք բոլորս կորած ենք, եթէ ոստիկանութիւնը այս գէնքերի հոտը առնի, ամբողջ զոհաբերութիւններս ջուրը կ'ընկնին. ուրեմն զգոյշ եղէ՛ք»։ Եւ դառնալով հաւաքւածներին ասեց. «Գնացէ՛ք հանգստացէ՛ք. ուշ գիշեր է, առաւօտը ես ամէն ինչ կը պատմեմ ձեզ»։

Մարդիկ հեռացան։

«Երեխաներ, դուք էլ գնացէ՛ք ջնելու, թողէ՛ք հօրդ հանդիստ մի կտոր հաց ուտի՛ւ, ասեց տատս. խեղճ Միհրան ջան, որքան ես լղարել. թշնամուդ աչքը կուրանայ, քեանի՛ անդամ

վատ լուրեր բերեցին քեզնից: Աչքերիս լոյսը մարւեց շատ լաց լինելուց, Աստծու զահլէն տարայ իմ աղօթքներով»:

Հայրս յուզւած, ոչինչ չէր խօսում:

Գիշերը այս անգամ կարճ էր: Եւ առաւօտեան արեւը տաք էր ու աշխարհը լուսաւոր: Սարերը ծիծաղում էին:

Յերեկը գիւղացիք հաւաքւեցին մեր տանը: Հայրս բացեց սնդուկները, ուր հրացաններ եւ փամփուշտներ էին պահւած: Անծանօթը՝ Սերգօն եւ հայրս գրում էին ամէնքի անունները եւ մի հրացան վերցնելով փամփուշտների հետ միասին, տալիս էին նրանց: Ամէն անգամ Սերգօն ժպտում էր եւ ասում. «Հը, հրացանը ծալքի տակը չը պահես, բանեցնես, հա՛»: «Բա՛, ծալքի՞ համար եմ առնում, գլխիդ ղուրբան, Աստուած մեզ փորձանքից ազատի, բայց մենք չենք թոյլ տայ որ թուրքերը մեզ եզի նման մորթեն. հազիւ ղէնք է ընկել ձեռքերս. բայց վճարե՞լը...» զւարթ պատասխանում էին գիւղացիք: «Միք վախենայ, կտրեց նրանց խօսքերը հայրս, այս օրերս ձեզ համար մի ժողովրդական բանկ կը բանամ, դուք փոխ դրամ կը վերցնէք եւ կը վճարէք 'Ղնկերութեանը, ձեր պարտքերը»: Եւ հայրս ինչ որ երկար բացատրում էր նրանց, բայց այս անգամ ես ոչինչ չը հասկացայ: Գիւղացիք սեղմեցին հրացանները կրծքերին եւ տուն դնացին: Մօտակայ գիւղերի բնակիչներն էլ եկան եւ մինչեւ երեկոյ ղէնք բաժանեցին. դատարկ սնդուկները թաղեցին մարազում դարմանի եւ խոտի տակ:

Երեկոյեան հայրս պատմեց ժողովականներին իր արկածները: Շատ բան մոռացել եմ արդէն, շատ բան էլ չեմ հասկացել. ինչ որ մնացել է գլխիս մէջ այսպէս եմ բովանդակում.

«Շատ» դժւարութիւններով, սկսեց հայրս, կարողացայ այս ղէնքերը Րոստովից Վլատիկակասի վրայով այստեղ բերել: Երկաթուղով Բագւի վրայով չէի կարող զնալ Թաթարների

պատճառով: Կուսակցութիւնը մի հասցէ էր տւել Վլատիկա-կաս, բայց երբ այնտեղ զնացի, լսեցի որ մի երեկոյ յառաջ խուզարկութիւն է տեղի ունեցել, երկու ընկերներ բանտարկւել էին: Լսեցի, որ քաղաքը լիքն է լրտեսներով եւ ես պէտք է աճապարեմ հեռանալ այնտեղից: Բայց կառքեր չը գտայ, որոնք կարող էին ինձ մինչեւ Թիֆլիս բերել. իսկ պոստով էլ չէի կարող զնալ ծանր բեռիս պատճառով: Պէտք էր շուտափոյթ գործել: Եւ ահա մի խելացի միտք ծագեց գլուխս: Գնացի քաղաքի ամենալաւ հիւրանոցը, որի տէրը հայ էր եւ մառդերս քաշելով ասեցի. «Եթէ դու ինձ չօգնես սնդուկները քեզ մօտ բերելու եւ պահելու մինչեւ ես կառքեր գտնեմ, կը սպաննեմ քեզ առանց աչքս թերթելու, իսկ եթէ ինձ ոստիկանութեանը մատնես, «Ղնկերութիւնը» քեզնից իմ վրէժը կը հանէ»: Դե՛հ, նա գիտէր, որ մեր գնդակները երբեք չեն խնայում դաւաճաններին, չոքեց իմ առաջ եւ աղաչեց, պաղատեց, որ իրան խնայեմ, հեռանամ, երեխաների տէր է: Ես էլ երեխայի եւ կնոջ տէր եմ, պատասխանեցի ես: «Հիւրանոցս լիքն է ուսւ սպաներով, եթէ մէկը կասկածի՞»: «Լաւ, պատասխանեցի ես, էդ սպաները ի՞նչ են անում»: «Ռուս սպան ի՞նչ պէտք է անի, վարժապետ ջան, երբ պարապ է. բացի հարբելուց եւ կարտ խաղալուց ուրիշ գործ ունի՞»: «Լաւ, նրանց հարբած ժամանակ տեղափոխի՛ր սնդուկները նրանց սենեակները, պահիր զանազան անկիւններում, ոստիկանները երբեք չեն մտածի ուսւ սպաների մօտ ղէնքեր փնտռել, իսկ այդ հարբեցողների խելք եւ միտքը ուրիշ տեղ է, երբեք չեն նայելու թէ սենեակում ի՞նչ կայ: Նրանց ծառաներին կը կաշառենք եւ ուսական օրհնւած օղին այստեղ էլ մեզ կ'օգնի: Միայն մենք պէտք է շատ զգոյշ եւ խորամանկ լինենք»:

Ծրագիրս համարձակ էր, բայց ես ամէն ինչ աչքի առաջ

ունէի. չէ՞ որ անվեհերին թէ եղ ու մեղը եւ թէ չղթաներ են սպասում: Ճարը կտրւած համաձայնեց հիւրանոցի տէրը. ինչպէս որ մտածել էի այնպէս էլ եղաւ: Սպաները ամբողջ դիշերը հիւրանոցի դահլիճում թուղթ խաղացին եւ խմեցին, նրանց բացակայութեան ժամանակ ներս տարանք սնդուկները եւ լաւ պահեցինք: Բեռիցս ազատւած, ընկայ քաղաքը եւ մի օրից յետոյ կառքեր ճարեցի: Հետեւեալ երեկոյ, երբ սպաները, ցերեկը քնելուց յետոյ, էլի քեֆ էին անում, նրանց ծառաների օգնութեամբ դուրս հանեցինք զէնքերը եւ բարձեցինք կառքերի վերայ: Գնալուս, հիւրանոցի տէրը ուրախութիւնից համբուրեց ձեռքերս, որ փորձանքից այդքան էժան ազատեց: Առանց միջադէպի Թիֆլիս հասայ, գնացի «Բիւրօն» եւ ընկերներ ստացայ ինձ օգնելու: Ամէն ինչ լաւ էր գնում, բայց երկաթուղու կայարանում մի վրացի բեռնակիր կասկածեց իմ սնդուկի վերայ եւ մատնեց ինձ: Բարեբախտաբար միւս սնդուկները ընկերներս արդէն տեղաւորել էին գնացքի զանազան վազոններում եւ այնպէս էին անում, որպէս թէ ինձ չէին ճանաչում: Այդպէս այդ սնդուկները ազատւած էին: Ոստիկանը նայեց էպօլետներին, գլխարկին կոկարդին. լեցւեց յարգանքով: Դուք գիտէք, թէ ինչ դեր են խաղում փայլուն էպօլետները եւ կոկարդը Ռուսաստանում: Ես նրան անձնագիրս ցոյց տուցի. նա կարդաց. «Ռուսաց դպրոցի տեսուչ»: «Այս սնդուկը իմը չէ, ասեցի ես, նա մի ծանօթ տիկնոջ է պատկանում, որը ամէն ըոպէ կարող է գալ. սպասեցէք մինչեւ նա գայ»: Եւ սնդուկը ոստիկանին «պահ» տալով, կառք նստեցի եւ նետեցի «Բիւրօն»: Սնդուկից ձեռք քաշէի եւ ինձ փրկէի, թէ մինչեւ վերջը ընկնէի: Բարեբախտաբար Սեւ քարեցի Սաքօն, որը փորձւած է այդպիսի բաների մէջ, այնտեղ էր. «Սաքօ ջան, գլխիդ մեռնիմ, ճար արա»: Նա ժամա-

նակ չը կորցրեց, այնտեղ եղած օրիորդներից մէկին հետս տուց, եկանք կայարան: Օրիորդը լաւ հաղնւած, բարձրագլուխ եւ հպարտ մօտեցաւ ոստիկանին. «Հը՛, ի՞նչ կայ, գնացքը հիմայ գնալու է, ի՞նչ իրաւունքով էք պահում իրերս. բայց քանի որ կասկածում էք, ժամանակները վատ են, բացէք նայեցէք» եւ նա սկսեց իր ընդհանրական մէջ բանալի փնտռել: Ոստիկանը չփութւած օրիորդի հրամայական տոնից լուռ սպասում էր: «Ա՛խ, բանալինե՞րս. արդեօք որտե՞ղ եմ պահել նրանց, ասեց աղջիկը յուսահատ, ինձ դառնալով, էս ի՞նչ դժբախտութիւն է, չորս հինգ օր Պետերբուրգից ճանապարհ կտրել, եւ հիմայ, երբ մի քանի ժամ է միայն ինձ բաժանում հարազատներիցս, մի լոկ, անտեղի եւ վիրաւորական կասկածի համար, գնացքը կորցնել եւ այստեղ մնալ»: Օրիորդի աչքերը լեցւեցին արտասուներով, նա այնպիսի անկեղծ տանջանք էր ցոյց տալիս, որ նոյն իսկ ես զգացեցի: «Յարգելի օրիորդ, նեղութիւն մի՞ք քաշի» ասեց ոստիկանը եւ շարած վերցրեց սնդուկը եւ իր ձեռքով դրեց գնացքին: «Միայն թէ շատ մեծ եւ շատ ծանր է ձեր սնդուկը, օրիորդ»: «Այո, ծանր է, գրքերով լիքը» եւ օրիորդը մի տասը ռուբլի սեղմեց ոստիկանի ձեռքը եւ թուաւ գնացքը: Ես էլ, կաշառքը չը նկատելու տալով, իմ կողմից տասը ռուբլի տւեցի ոստիկանին եւ միացայ ընկերուհուս: Գնացքը շարժւեց. մենք ազատ էինք: Թէ ի՞նչ ապրեցինք մենք այդ մի քանի վայրկեաններին, կարող էք երեւակայել. տղերքը, որոնք լուսամուտներից տեսել եւ լսել էին ամէն բան, յոյսերը կտրել էին արդէն թէ մեզինց եւ թէ իրենցից: Եթէ սնդուկը ոստիկանը բանար, անպայման կը խուզարկէր ամբողջ գնացքը եւ մենք բոլորս կը կորչէինք: Բայց յարգանքը դէպի էպօլետները, լաւ հազուատները եւ դրամը, այս անգամ էլ օգնեցին մեզ:

Օրիորդը մեզ հետ մինչեւ մեր քաղաքը եկաւ: Բաժանւելիս համբուրեցի երախտապարտ նրա փոքրիկ ձեռքերը: Մեր քաղաքում բոլոր բեռնակիրները եւ կառապանները մեր «Ընկերութեան» մարդիկ են: Գնացքը կայարան հասնելուն պէս, սրան նրան աչքով արեցի եւ ոստիկանների քթերի տակ սնդուկները կառքերին դրեցինք եւ տղերանց հետ դնացինք մեր ընկերներից մէկի պանդոկը, ուր քէֆ արեցինք մինչեւ իրիկուն. եւ երբ մթնեց ու փողոցները դատարկեցին, Սերգոյի հետ եկանք այստեղ, իսկ միւսները Թիֆլիս վերադարձան: Հիմայ, սիրելի հայրենակիցներ, ես այսքան դժւարութիւններով եւ կեանքս վտանգելով ձեզ այս գէնքերը ճարեցի: Ընկեր Սերգօն, մի շաբաթ այստեղ կը մնայ, ձեզ գէնք բանեցնել կը սովորեցնի. առաջին անգամ դարերի ստրկութիւնից յետոյ, երբ մեր թշնամիները մեզ զինուոր լինելը եւ գէնք կրելը արգելելով, ուզում էին մեր գլուխներին կնկայ լաշակ կապել, ահա մենք նորից տղամարդ ենք, գէնք ունենք մեր ձեռքերը: Եւ դա չնորհիւ մեր քաջ յեղափոխական դաշնակցութեան, որը հին Հայոց խիզախութիւնը կեանքի է կանչում: Կեցցէ՛ կուսակցութիւնը, կեցցէ Հայաստանը, կեցցէ՛»: «Կեցցէ, կեցցէ, ապրի Հայաստանը»:

Հայրս եւ ընկեր Սերգօն գիւղացիներին գէնք բանեցնել էին սովորեցնում: Բոլորը դոհ էին. «Թող Թուրքերը հիմայ դան. հաւի նման չենք մորթի. մենք մեր միւս եղբայրների նման, որոնք ապրում են սուլթանի լծի տակ, անճար չենք. արիւնի տեղ արիւն կը թափենք»: Հայրս համաձայնութեան նշան էր անում: Նա օրերով խօսում էր, քարոզում, համոզում: Ճիշտ է, բոլորը գէնքեր դնեցին, բայց միայն գիւղի մի մասն էր նրա հետ: Գիւղացիք բաժանւած էին թալֆաների եւ կուսակցութիւնների, որոնք կուռւմ էին իրար դէմ, իրար սպառնում: Վարժապետ Յովհաննէսը, տէրտէրը եւ տիրացուն ոչ մի կու-

սակցութեան չէին պատկանում, բայց լարում էին գիւղի Հնչակեաններին հօրս դէմ: Ամէն անգամ ժողովներին այդ Հնչակեանները աղմուկ էին բարձրացնում, հայհոյում, սպառնում էին հօրս մատնել եւ ամէն անգամ դործը ծեծով էր վերջանում: Ի՞նչն էր բաժանում Դաշնակցականներին Հնչակեաններից, ոչ ոք գիտէր. սովորութիւն էր: Գիւղի երիտասարդութիւնը ամբողջապէս հօրս կողմն էր. դաշնակցականները աւելի եռանդուն էին, թարմ, սրտի մօտ: Մարդիկ վախենում էին դաշնակցութիւնից, բայց սիրում էին նրան, հաւատում էին հայի վերածնունդին: Հայրս պաշտօնած էր երիտասարդութիւնից, էն օրերին գիւղի ջահէլները կրակի բոցերից կ'անցնէին նրա համար:

Գիւղի աղքատները քաղաքակառնութիւնով չէին զբաղւում. նրանք ձայն չունէին եւ ոչ ոք չէր յարգում նրանց: Հայրս երեկոյթներ էր սարքում սազով, սաղանդարով, թատրոն էր խաղացնել տալիս, երգեցիկ խումբ էր կազմել երիտասարդներից:

«Մենք հնչակեան եղբայր

Դուք դաշնակցական

Մենք երգուքս էլ կու լանք

Վիշտը հոցկական:

Արիք, եղբարք, միանանք

Բաւ համարենք մեր տանջանք

Ի սէր ճնշւած հայ ազգին

Գործ դնենք ճիգ ու ջանք»:

Այսպէս էին երգում աշուղները եւ երիտասարդները ողբաւորւած: Բայց պատահեց մի օր, որ երգի ամենէն թունդ բո-
ւէին հնչակեան Ալեքսանը բարձրացրեց ձեռքի դաւադանը եւ

ամբողջ ոյժով խփեց դաշնակցական Սեդրակի գլխին. սա վերադարձրեց հարւածը: Շուտով մի ահագին փոթորիկ բարձրացաւ դահլիճում, դաւաղանները թռչում էին օդի մէջ եւ միայն մեծ դժարութիւններով յաջողեց բաժանել հակառակորդներին եւ արիւնհանդութիւնը կանխել:

Հայրս մի փոքրիկ վաշտ էր կազմակերպել. նրա պարտականութիւնն էր հսկել կարգ ու կանոնի վերայ, ապահովել զիւղը, գէնքի վարժեցնել եւ կուսակցութեան համար պրոպագանդ անել: Վաշտի առաջնորդ Թեմանը, մի ջղուտ, ուժեղ տղամարդ, ահ եւ պատկառանք էր ներշնչում ամէնքին, մանաւանդ որ մի օր հարբած ժամանակ կոտրել էր տէրտէրի եւ վարժապետ Յովհաննէսի լուսամուտները եւ սպառնացել մատուցելով, հաւատացնելով, թէ ով որ «Ընկերութեան» դէմ դնայ, իրա, Թեմանի ձեռքով «չան սատակ» կը լինի: Այնքան արեց որ զիւղի մեծ մասը դաշնակցական դառաւ: Նոյն իսկ տիրացու Օվոն հնազանդեց նրան, նա որ տէրտէրի խօսքից դուրս չէր գալիս, այնքան հեռու գնաց, որ մեզ երեսնաներիս իր օդան էր հաւաքում եւ շարքի կանգնեցնելով աղբային երդեր սովորեցնում: Պէտք էր տեսնել թէ ինչպիսի եռանդով տիրացուի ղեկավարութեամբ եւ նրա մեթոդի համաձայն մենք խաղացնում էինք մեր ձայները կոկորդներին մէջ եւ երգում.

«Տուր ձեռքդ, եղբայր, ժամ է շարժելու
Ժամ է ժամ յառաջ ոտքի կանգնելու
Մօտ է վախճանը, հայերուս օրհաս
Լինել չը լինել մեզնից է կախած»:

Տիրացուն յայտնի էր որպէս վախկոտ եւ խառնակիչ մի մարդ, բայց մեզ, իր աշակերտների հետ եւ իր սենեակում նա համարձակ էր, խիղախ եւ բաց ճակատ:

Հայրիկս գիւղացիներին զէնք սովորեցնելուց եւ խմբեր կազմելուց յետոյ մի անգամ էլ ճանապարհւեց: Նա յեղափոխական էր մարմնով եւ հոգւով. ոչ տատիս արտասունքները, ոչ մօրս տխուր, աղաչող աչքերը կարողացան նրան մեզ մօտ պահել: «Իմ կեանքս ամենէն յառաջ ժողովրդիս է պատկանում» ասեց նա, համբուրեց մեզ ու գնաց: «Հայրիկ», ու ես վաղեցի նրա յետեւից, եւ յուսահատ դրկեցի նրա ծնկերը, «մի գնա, հայրիկ ջան, նրանք քեզ կը սպաննեն»: «Խնչ, ես կարծում էի թէ դու իմ քաջ աչիկն ես, դու իմ փոքրիկ զինւորն ես. ամօթ քեզ, ոչ ոք ինձ չի սպաննի. սպասիր, ես քեզ չերժեսի շորեր կը բերեմ, դու կը հագնես եւ իմ զինւորը կը դառնաս, լա՞ւ»: «Ես աղջիկ եմ»: «Վնաս չունի. միեւնոյնն է, դու կարող ես զինւոր խաղալ»: Եւ նա թռաւ ձիու վերայ: Կախարդւած նայեցի նրա յետեւից: Ես կարո՞ղ եմ զինւոր լինել:

XVIII.

Նորից սկսեցին անտանելի, տխուր օրերը: Մայրս գուհատ եւ լուռ, շարունակում էր լրագիրներ եւ գրքեր կարդալ գիւղացիներին, երիտասարդների հետ զէնք բանեցնել: Ռուսաստանը դեռ միշտ յեղափոխութեան մէջ, գիւղացիների ապստամբութիւն, թալան, գնդակահարումներ, բանւորական դործադուլներ, կարիք, սարսափ, աղքատութիւն: Նորից նստում էին մարդիկ մեր դռան առաջ մինչեւ կէս գիշեր եւ նորից խօսում էին անցած, ներկայ եւ գալիք անցքերի մասին: Հայ-թաթարական կոտորածները երկրորդական էին դարձնում Ռուսաստանի եւ նոյն իսկ Տաճկահայաստանի դէպքերը: Անդրանիկի եւ բոլոր հայդուկների քաջութիւնները պատկանում էին անցեալին. նրա ամենէն լաւ զինւորները կուռւմ էին հիմայ

Կոմկասեան լեռներում Թաթարների դէմ, պաշտպանում էին իրենց ցեղակիցների կայքը, գոյքը, պատիւը եւ կեանքը: Ռուս կառավարութիւնը չէր կարող այլեւս մարել այն կրակը, որը ինքն էր վառել: Հայերը զինւում էին ամէն տեղ եւ ոստիկանութիւնը անճար՝ չէր կարողանում խանգարել այդ:

«Բայրախտարում, պատմում էր մէկը, կողակները խուզարկութեան են զնում. հենց որ գիւղացիք հեռւից տեսնում են նրանց, հաւաքում են գիւղում եղած զէնքերը հրապարակի վերայ, դէզով խոտ բերում եւ նրանց ծածկում. յետոյ բաց են թողնում ոչխարներին խոտի վրայ: Կողակները տնից տուն են մտնում, մարագից մարագ, ծակում են սուրիներով անկողինները, բարձերը, պանրի եւ իւղի կարասները, ալիւրի ամբարները, տակն ու վրայ են անում ամէն ինչ, ծեծում են գիւղացիներին, անարգում կանանց եւ ոչ մէկը նրանցից կարծիք չի տանում, որ խոտի դէզի տակ, ո՞րից ոչխարները այնքան ախորժակով ուտում են, զէնքեր կան: Մարդիկ միշտ նոր խոտ էին բերում հրապարակ, գցում էին հնի վրայ եւ ոչխարները չարունակում էին ուտել»:

«Մեր քաղաքում, մի տան մէջ զէնք են բաժանում, ասում է մի երկրորդը. ոստիկանութիւնը հոտ է առնում եւ խուզարկութեան է գալիս: Տղերքը զբաղեցնում են նրանց, մինչեւ միւսները պահում են զէնքերը գորգերի տակ: Կանայք եւ աղջիկներ զուգաժամ զարդարած առօք փառօք բաղմում են նրանց վրայ. տղամարդիկ սաղ ու քեամանչով երգ են ասում, ուրախանում. հարսնիք է: Ոստիկանները ներս են գալիս եւ տեսնում են «հարս ու փեսին». տէրտէրն էլ այնտեղ է: «Հարսնեքաւորները» խնդրում են ոստիկաններին իրենց հետ քէֆ անել: Ոստիկանները ուտում եւ խմում են մինչեւ կէս գիշեր եւ բոլորովին հարբած դատարկ ձեռքերով տուն են վերադառնում»:

«Յեղափոխականներին օգնում են աղջիկները եւ կանայք, ասում է մայրս. իրենց շրջադեպտներին մէջ, վերարկունների դրպաններում նրանք զէնքեր եւ թուղթեր են տեղափոխում: Մայրերը, որոնց որդիները կուլի մէջ են, ամէնքից եռանդուններն են: Բայց ո՞րքան մայրեր պէտք է սեւ կապեն այսօր, ո՞րքան մայրեր չը գիտեն նոյն իսկ, թէ ո՞ւր են ընկել իրենց զաւակները»:

Ամէն առաւօտ մայրս կանգնում էր մեր տան առաջ եւ հրացանով նշան էր բռնում մեր մարագի դռանը եւ ամէն անգամ կայցնում էր նոյն տեղը եւ հիացմունք ու զարմանք յարուցանում գիւղի երիտասարդների մէջ: Մայրս հօրս փոխանորդն էր գիւղում եւ «Ընկերութեան» մարդիկ լսում ու հնազանդւում էին նրան: Մենք, երեխաներս էլ մեծ եռ ու զեռի մէջ էինք: Մենք սոսկումով էինք մտածում Թաթարների մասին, վախեռնում էինք նոյն իսկ մեր սոււերից. կոտորածների ժամանակ տեղի ունեցած դազանութիւնների պատմութիւնները խլում էին մեզնից մեր հանգստութիւնը եւ քունը: Բայց ցերեկը մենք նորից «Ռսի արա» էինք խաղում եւ նորից թաքուն մտածում էի զինւոր լինել: Նստում էի ժամերով մի անկիւնում եւ երազում. ես Զոհրաբի նման մի ձի ունեմ, բայց իմ ձին սպիտակ է եւ տատիկիս հէքեաթների բարի թագաւորագնի հրեղէն ձին: Հրեղէն ձիով մէկին հարկաւոր է նաեւ մի հրեղէն սուր: Զինւած վառ եւ կուռ, ոչ անկիւնում նստած փոքրիկ Հայը, այլ մի մեծ եւ հրաշալի աղջիկ, տատիս հէքեաթների Արեգնաղանի նման, մեծահոգի եւ քաջ թռչում եմ ես Արագածի եւ Արարատի վրայով, զնում եմ, զնում մինչեւ աշխարհի միւս ծայրը, ուր երկրիս թշնամի վիշապներն են նստած եւ սպաննում եմ նրանց: Ես համեստ եմ. երբ մարդիկ ինձ փնտռում են, որ վարձատրեն, ես անհետանում եմ ձիուս հետ, ինչպէս

անում է մի իսկական հերոս. միայն տատիկիս, դուցէ եւ փոքրիկ Վահրամին, որին ես վերջերս առանձնապէս եմ սիրում, պատմում եմ իմ քաջագործութիւններից:

Նոյն նօսրիւմ ես թռչում եմ, թռչում, հասնում Նեմրուծ սարը, ուր խարտեաշ, դանդաղահեր Հայկը սպաննեց Բաբելոնի Բեյին, ուր դեռ կանգնած են սարսափից քար դարձած Բեյի զինւորները. գալիս եմ ճիշտ այն տեղ, ուր Հայկը Բեյի գլուխը մի տախտակի վերայ բեւեռեց եւ բարձր ժայռի վերայ հաստատեւում ցուցադրեց աշխարհին, որպէս զի նա վախենար եւ յարգեր իրեն: Հասնում եմ Նեմրուծին, շուր եմ գալիս այն վայրերը ուր ծնունդ է առել Հայոց պատմութիւնը, Նեմրուծ սարի վրայ եմ կանգնում ես, են սուրբ սարի գագաթին, եւ այնտեղից յարձակում Հայաստանի թշնամիների վրայ եւ բոլորին դուրս վտարում մեր երկրից: Տատիկս ասում էր. «Ամէն մէկը պէտք է մի տեղ ունենայ արեւի տակ». եւ Հայկը մեղ տեւ է այդ տեղը մի վառ արեւի եւ սքանչելի երկնքի տակ, ինչո՞ւ եկան օտար ժողովուրդները եւ խլեցին մեզնից մեր երկիրը...: Ես նրանց դուրս կը վռնտեմ. բոլոր տղուկներին, վիշապներին: Եւ այն ժամանակ մեր երկիրը էլ մութ չի լինի, նա նորից Հայկի երկիրը կը դառնայ, մի լոյս երկիր:

Երազներս ոչ ոքի չեմ պատմում: Չը նայած որ հայրս ինձ հաւատած էր, թէ ես կարող եմ զինւոր լինել, ես վախենում եմ որ մարդիկ ինձնից կը խլեն հրեղէն ձիս եւ հրեղէն թուրս: Ես լաւ եմ համարում լոռել, մինչեւ դայ օրը, մինչեւ դայ օրը...:

* * *

«Կուտուղ» Մացոն չի ուզում գիշերները գիւղը մենակ պահել, իրեն ընկերներ է ուզում: «Ձաճէլները անպէտք են, նրանք միշտ քնում են, խեր չը կայ նրանցից», դանդաղատում է

նա: Նա տղարմարդիկ է ուզում, որոնք կարող են արթուն մնալ: Մացոն յայտնի է որպէս վախկոտ նապաստակ, նրան գիւղի պահապան են նշանակել խղճաւով նրա աղքատ դրութեան վերայ: Գիւղի տանուտէրը, մի հնչակեան, յարմար պահապան չի գտնում: Եւ ահա մայրս է խառնում գործին, կանչում է լայնաթիկունք, բարձրահասակ Թեմանին եւ կարգադրում, որ ամէն գիշեր վաշտի տղաներից հասակաւորները Մացոյի հետ պահապան կանգնին:

Մի գիշեր զարթնեցի մի տարօրինակ աղմուկից. մէկը կատաղորէն խփում էր սենեակի լուսամուտը, ուր քնած էինք մայրս եւ ես. «Քոյրիկ ջան, վեր կաց. փոշտի տակիցը կարմիր գիւլէն, եկաւ»: Ես ճչացի — Թաթարները: Մայրս շտապով ծածկեց բերանս. «Սա... մի զարթնեցի տատիկիդ եւ երեխաներին. հանգիստ»: Ես սուս կացայ: Մայրս շտապ-շտապ հագնեց, ես էլ հետը, յետոյ նա վերցրեց ատրճանակը, որը միշտ նրա բարձի տակ էր եւ ձեռքս ամուր բռնած, կամացուկ տանից դուրս եկաւ: Դուրսը կանգնած էին Մացոն եւ Թեմանը մի քանի ուրիշների հետ, հեռում երեւում էին մարդկանց ստուերներ. լուսնի շողերի տակ այդ ստուերները տարօրինակ կերպարանքներ էին ստանում: «Որտեղի՞ց են գալիս» հարցրեց մայրս զսպած: «Փոշտի տակից, քոյրիկ ջան, ամբողջ Արալըդը պոկել գալիս է», պատասխանեց Մացոն դողացող ձայնով: «Փոշտը» մի բլուր էր Արփաչայի եզերքում, մեր գիւղից ոչ հեռու, որը 1877 թվի պատերազմին կողակների զինւորական պոստն էր եղել, այն ժամանակ երբ Արփաչայը սահման էր Տաճկաստանի եւ Ռուսաստանի մէջ: Մայրս մի պահ լուռ մնաց. «Ով գէնք ունի, թող պատրաստուի, գնանք. նրանց չը պէտք է թողնել գիւղը մտնել. հարկաւոր է մի քիչ պահել

եւ կրակել, կը վախենան, կը վախչեն. թաթարները քաջ են միայն անդէններէ դիմաց» ասաց նա: «Վայ, քոյրիկ ջան, ջահէլ ջանիդ մեռնիմ, ի՞նչ վախ, ինչ բան. բոլոր թուրքի գիւղերը պոկուել գալիս են, ինչո՞ւ պէտք է վախենան մեզանից», կանչեց Մացօն յուսահատ. «Ապա ի՞նչ անենք, ձեռքերս ծալած սպասե՞նք, որ նրանք գան եւ մեզ բոլորիս մորթեն. պէտք է գործել. թաթարներն էլ միայն մարդիկ են»: Եւ մայրս վճռական, շտապ շտապ յառաջ քայլեց: «Լաւ է ասում, եկէք», կանչեց Թեմանը եւ հետեւեց նրան:

Տղամարդիկ վաղեցին նրանց յետեւից: Ես կպած էի մօրս փեշից, սարսափից ոչ մի ծպտուն չէի հանում, բայց նա նոյն իսկ չէր նկատում իմ ներկայութիւնը: Լուսնի լոյսին տակ հասանք գիւղի միւս ծայրը, բայց ամէն ինչ խաղաղ էր: Իրենց կոյր տներէ մէջ քնած էին օրւայ աշխատանքից յոգնած մարդիկ: Այստեղ այնտեղ հաչում էր մի շուն: Մացօն ինչ որ լոյս էր տեսել «փոշտի» կողմերում, գուցէ եւ ամբողջը նրա երեւալայութիւնն էր, եւ իսկոյն ահազանգել Թեմանին եւ ուրիշներին: Երկար մնացինք կանգնած, նայում էինք հեռուն, փնտռում թշնամու ստուերը, աշխատում էինք որսալ մի ձայն: Ոչ ոք: Վերեւում լուսինը իր ճանապարհն էր գնում հանդարտ եւ հաստատ, իսկ ներքեւում Արփաչայը վէտ վէտ խփելով իր ջրերը ափերին հոսում էր մեղմիկ յառաջ:

Լուռ էին տղամարդիկ. մայրս գնաց նրանց հետ մինչեւ «Փոշտը», չրջեց գիւղի չորս կողմը, եւ հանգստացած ցանկացաւ բոլորին «բարի գիշեր» եւ տուն վերադարձանք:

Ես այլեւս չէի կարող քնել: Լուսաբաց էր: Եւ ես տեսայ, թէ ինչպէս մայրս ամբողջ մարմնով դողալով, լուռ արտասուում էր:

XIX.

Նոյեմը տնքում էր դոմում, ցաւագին բառաչում: «Ցաւեւրով է բռնւած, հորթ է բերելու», ասում էր Ռուբէնը: Միմեանց սեղմած, կանգնած էինք մենք նրա մօտ եւ ամէն մի տնքոյ հետը ապրում: Խելառ Նունուֆարը, մի երիտասարդ կով, չարժում էր անհանգիստ գլուխը, ոտքերը սալերին տրոփում: Նա կորցրել էր իր հորթը մի քանի օր յառաջ եւ վշտից չէր կարողանում հանգստանալ: Նա չէր ուտում, պոռում էր աղեկտուր, թոյլ չէր տալիս իրեն կթելու:

Երէկ, երբ Մարանը նրան կթել էր ուզում, այնպիսի մի աքացի տւեց նրան, որ խեղճի քիթը համարեա կտրուեց: Ռուբենը դարման է լցրել նրա հորթի կաշւի մէջ, կարել, աղ ցանել վրեն եւ դրել Նունուֆարի առաջը. բայց խելացի կենդանին լիզում է աղը, հոտոտում կաշին եւ չի խաբւում. մայրը գիտէ, որ իր հորթը մեռած է, անշունչ: Երբ նա լիզում է աղը, փոքրիկ Վահրամը կարծում է, թէ Նունուֆարը լաց է լինում: Նոյեմը նայում է մեզ հեղօրէն, բայց քանի գնում անհանգիստ է դառնում: Ռուբէնը ասում է. «Երեխաներ, խեղճ կովը ամաչում է ձեզնից, դրա համար հորթը չի գալիս. հայււանը, մեղք է, դուրս գնացէք, թող ազատուի», Մենք դուրս ենք գնում, կանգնում ենք շաքում: Նոյեմը յանկարծ սոսկալիօրէն ոռնում է, յետոյ ծանր տնքում: Մենք վախենում ենք: Մի պահ յետոյ Ռուբէնը գալիս է մեզ մօտ արիւնոտ ձեռքերով. «ազատուեց, նոր հորթիկ ծնւեց. եկէք, տեսէք»:

Նոյեմի առաջ պառկած է մի բարակ, տգեղ հորթիկ, երկար ոտքերով: Նա թաց է եւ դողում է: Կենդանին պառկած է թարմ խոտի վերայ եւ լիզում է փոքրիկին. «Լաւնում է նրան», ասում է Ռուբէնը: «Հորթը մրսում է», բղաւում ենք մենք եւ Ռուբէնը մի կտոր է բերում ու ծածկում նրան: Հորթը

չարունակում է դողալ, չի տաքանում: Ռուբէնը վերցնում է նրան եւ տանում պառկեցնում տաք թոնրի կուշտը: Մենք չենք հեռանում նրանից մինչեւ երեկոյ: Երեկոյեան նա արդէն քայլում է: Ի՞նչ շուտ են մեծանում կենդանիները: Եւ մի քանի օրից յետոյ մեզ թոյլ է տրւում հորթիկին պարտէզ տանել, արեւին արածացնել կալերում: Տէրտէրի աղջիկը, Սիմիկը ասում է զարմացած. «Հա՛, ինչ տգեղն է ձեր հորթը. մերը ուժեղ է, սիրուն. ես նրան Սիրունիկ եմ անւանում»: Ես վերաւորւած եմ:

«Մեր հորթն էլ է սիրուն, մերի անունն էլ Սիրունիկ, է»: Սիմիկը ծիծաղում է հեղնօրէն. «այդ չոռոտ, տգեղ հորթը ի՞նչ, Սիրունիկը ի՞նչ»: Ես հորթը դոմ եմ քաշում եւ գրգռւած հարցնում Ռուբէնին. «Մեր հորթը սիրո՞ւն է, հա՞, տգեղ չէ՞»: «Ոչ, նա տգեղ է եւ չոռոտ, հաղիւ կարողանայ ապրել. է՛հ, քեաֆթառ մօրից էդքան անջաղ դուրս դայ». եւ Ռուբէնը ծիծաղում է ինձ նեղացնելու համար: Ես շա՛տ տփուհ եմ: Ես էլ եմ ուզում Սիմիկի հորթի նման մի հորթ ունենալ: Մայրս միտիթարում է ինձ. «Նոյեմը չի կարող տգեղ հորթ ծնել. տե՛ս, ինքը ո՞րքան սիրուն է. լաւ խնամիր հորթին, ջուր տուր, կերակրիր, արեւին ման ածիր եւ կը տեսնես, որ նա մի քանի ժամանակից յետոյ կը լաւանայ, սիրուն կենդանի կը դառնայ»:

Եւ ահա ես ամբողջ օրերով զբաղւում եմ «Սիրունիկով»: Ես նրան սանրում եմ, զբօսանքի եմ տանում, իմ ձեռքով նրան կերակրում: Իմ սիրելի Վահրամը օգնում է ինձ: «Սիրունիկը» փրկում է ինձ տխրութիւնից եւ հօրս համար մտահոգւելուց: Ու կենդանին փոխւում է իմ աչքերի առաջ: Նրա կաշին Նոյեմի կաշու նման կարմիր է դառնում, մարմինը վայելուչ, ինքը չարածճի: Հիմայ նա իրապէս սիրուն է: «Տեսա՞ր բալիկ,

Ես ասեցի որ լաւ խնամքը նրան կը սիրունացնի. գեղեցիկ մօրից երբեք տգեղ զաւակներ չեն կարող ծնւել», ծիծաղում է Մայրիկս: Ռուբէնը ասում է. «Ես իրապէս յոյս չունէի, որ այնպիսի մի չոռոտ հորթ կարող է ապրել. եւ ա՞յսքան նեղութիւն մի հորթի համար», աւելացնում է նա արհամարանքով: Ես շատ հպարտ եմ. Վահրամը նոյնպէս: Սիրանուշը եւ Արիկը ուրախանում են մեղ հետ: Սիրանուշը մի փոքրիկ կատու ունի, որին նա սիրում է, ինչպէս ես սիրում եմ «Սիրունիկին»: Կատուն նոյն իսկ քնում է նրա անկողնում. ամէն երեկոյ մայրիկս ծածուկ մօտենում է քնած Սիրանուշին եւ կատւին դուրս տանում: Կատու՛ւ. ո՛չ. կատուներին ես չեմ սիրում: Մի շուն, մի մեծ շուն ինչպէս Գալոյենց դամփուր, ա՛հ, ինչ լաւն է:

Եղբայրներին եւ քրոջս հետ Սիրունիկին դաշտերը դրօսանքի եմ տանում: Այնտեղ մենք հանդիպում ենք գիւղի երեսաներին, նոյնպէս այնպիսիներին, որոնց հետ Տէրտէրանց Սիմիկի կարծիքով մենք չը պէտք է խաղանք, որովհետեւ նրանք աղքատ են եւ կեղտոտ: Սիմիկը խաղում է միայն տանուտէրի, վարժապետի, տիրացուի եւ ջրաղացպանի երեսաների հետ: Նա հպարտ է եւ չի կարողանում հասկանալ, որ ես այնքան սիրում եմ փոքրիկ Արեգին: Սիմիկը Արեգին նոյն իսկ ծեծեց անցեալ օրը, երբ ես նրա հետ խաղում էի առւի մօտ: «Արեգը գիւղի միւս ծայրից է, թող էնտեղ գնայ» ասում է նա: Ծիչտ է, Արեգը ապրում է գիւղի միւս ծայրում, ես նրան հանդիպեցի Արփաչայում լողանալիս: Նա այնքան սիրուն աչքեր ունի եւ ինձ ամէն ինչում հնազանդւում է: Ես նրան խնդրեցի ինձ մօտ գալ եւ այն օրից նա միշտ ինձ հետ է: Որ նա բորիկ է եւ նրա գլխի չիթը Սիմիկի չիթի նման նոր եւ գեղեցիկ չէ, չի խանդարում ինձ: Եթէ միայն ծնողներս թոյլ տան, ես էլ Արեգի նման բորիկ ման կը դամ:

«Բոբրիկ չի կարելի ման դալ, ամօթ է» ասում է մայրիկս։ Կ'ուզէի իմանալ թէ ինչո՞ւ Արեգի համար ամօթ չէ այդ, իսկ ինձ համար ամօթ է։ Ես յաճախ նստում եմ Արեգի, Սուրենի եւ Երանդի հետ կանանչների մէջ եւ պատմում նրանց ինչ որ ես գիտեմ։ Իսկ ես չա՛տ բան գիտեմ։ Բոլորն էլ ասում են այդ։ Ես այնքան բան գիտեմ, որ նոյն իսկ ճառեր կարող եմ արտասանել ինչպէս հայրիկս. եւ ամենքը լսում են ինձ։ Դա չատ հաճելի է։ Մենք խօսում ենք յաճախ «քաղաքական» նիւթերի վերայ։ Բայց իմ բոլոր ունկնդիրները «գաշնակցականներ» են։ Ոչ, մենք ուրիշ կուսակցութիւններ չենք հանդուրժում։ Մենք բոլորս միացած ենք։ «Եթէ թաթարները դան, ասում է մէկը, կը պահւեմ դռան յետեւը եւ այնքան ճարպկօրէն կը կրակեմ, մինչեւ բոլորը սպանւեն»։

«Ես նրանց սրտերը լուսամուտի ծակից ակիւղով կը ծակեմ» աւելացնում է մի ուրիշը։ Մի քանիսը ուզում են քարերով կռուել, միւսները դանակներով։

Բայց փոքրիկ Անահիտը, որը մի նիհար, թոյլ եւ դունաս երեխայ էր, միշտ լուռ ու հեղ եւ երբեք չէր ուզում մասնակցել մեր պատերազմական խաղերին, յանկարծ հոգոց է քաշում եւ ասում... «Ես նրանց չեմ սպանի. ես հաւատում եմ, որ եթէ ես կանգնեմ Թուրքերի առաջ, նրանց աղ ու հաց առաջարկեմ եւ ասեմ, նստեցէք եղբայրներ, անուշ արէք, նրանք ինձ երբեք չեն սպաննի»։ Մենք ապշած ենք։ Դա բոլորովին նոր բան էր։ Էդ մենք երբեք չենք լսել։ Արդեօք Անահիտը ինքը հաւատո՞ւմ է իր ասածին։ «Անահիտ, նրանք թուրքեր են, անհաւատներ, հայի արիւնին ծառաւ, ինչ էլ որ անես, նրանք քեզ կը սպանեն»։ «Ո՛չ, ո՛չ, նրանք կ'ամաչեն. ինձ նման մի փոքրիկ աղջկայ, որը նրանց հաց եւ աղ է տալիս, սպաննել»։ «Նա

ինքն էլ չի հաւատում իր ասածներին, բղաւում են բոլորը, յիմար, ապուշ. նա միայն ուրիշ տեսակ է ուզում քան մենք»։ Եւ մի քանիսը յարձակւում են Անահիտի վերայ։ Նա անշարժ կանգնած է մնում։ Եւ ոչ ոք չի ծեծում նրան։

Ես մտածում եմ։ Ի՞նչ լաւ կը լինէր, եթէ Անահիտի ասածը ճիշտ լինէր։

«Տատիկ, հարցնում եմ ես երեկոյեան, տատիկ, հնարաւոր բան է այդ». եւ ես պատմում եմ տատիս ցերեկայ դէպքը։ Նա ինձ լսում է ժպտերես եւ ասում է տխուր. «Ա՛խ, բալիկ, ցաւը հենց նրանումն է, որ նրանք Անահիտին չեն լսի. ո՛րքան անմեղներն են արդէն սպաննել թուրքերը, առանց լսի. ո՛րքան անմեղներն են արդէն սպաննել թուրքերը, առանց չեն նա յուժմ, երբ որ եւ է վատ բան եւ կատաղեն նա յուժմ նրանք. աշխարհում այսպէս է։ Մարդիկ պէտք է իրար աչքերի մէջ նայել գիտենային, այն ժամանակ կ'ամաչէին եւ ամօթը դուցէ անդամալոյծ անէր նրանց հարւածող ձեռքերը։ Ուրիշ կերպ ի՞նչպէս կարելի է մարդ սպաննել»։

Ուրեմն ա՞յդպէս, ուրեմն ա՞յդպէս։ Նրանք պէտք է միայն մեր աչքերի մէջ նայեն։ Դա այնքան պարզ է։ Եւ ինչո՞ւ է դա անկարելի։

XX.

Տանջալի՛ց գիշերներ։ Անսահման երկա՛ր գիշերներ, երբ դեռ փոքր ես, վախենում ես եւ միշտ տխրութիւն ու հոգս ես տեսնում չորս կողմը։ Նորից պառկած էի ես մօրս մօտ, լայն բաց արած աչքերով, երբ յանկարծ լուսամուտը կամացուկ խփեցին։ Առանց ճրագը վառելու մայրս հարցրեց. «Ո՞վ է»։

«Բոյրիկ, աչքդ լո՛յս. վարժապետը եկել է, նա առողջ է, բայց դժբախտութիւն է պատահել, նա ուզում է քեզ տեսնել»։ Մօրս չը տեսայ, բայց զգացի նրա դողոցը։ Նա շտապ շտապ հագնւեց եւ դուրս եկաւ։ Մայրս այնքան յուզւած էր, որ ինձ չէր նկատում, չէր լսում, ինչպէս ես ոտաբոբիկ եւ միայն մի շապիկով թեթեւ քայլերով գնում էի նրա յետեւից։ Սարսափից լուռ էի։ Դուրսը կանգնած էր Թեմանը։ Մայրս ոչինչ չը հարցրեց, Թեմանը ցած ձայնով ինչ որ պատմում էր նրան։ Փոխանակ դէպի գիւղը գնալու, նրանք իսկոյն դէպի գերեզմանոց շտապեցին։ Ես մըսում էի, ոտքերս քարերին էին դիպչում եւ ցաւում էին։ Այն գիշեր ես չէի համարձակուում մօրս ձեռքից բռնել։ Մենք եկանք գերեզմանատուն։ Մի քանի ստուերներ, ցած, զսպւած ձայներ։ Լուսին չը կար, շատ մութ էր եւ չէի կարողանում տեսնել թէ ո՞վ էին ստուերները։ Մայրս բարեւեց եւ կանգ առաւ։ Ստուերներից, մէկը մօտեցաւ մեզ. «Լաւ է, որ եկար Լուսիկ ջան. սկզբում չէի ուզում քեզ արթնացնել, բայց չը համբերեցի, այնքան կարօտել եմ քեզ. ի՞նչպէս էս»։

«Հայրիկ ջան, սիրելի հայրիկ», կտրեցի ես նրա խօսքերը եւ փաթաթեցի նրա ոտքերին։

«Բալիկ ջան, դու ա՞յստեղ. ի՞նչ անդգուշութիւն» ու նա գրկեց ինձ դուրգուրանքով, փաթաթեց վերարկուի մէջ։ Ես այնքան երջանիկ էի եւ ամէն ինչ ինձ երազ էր թւում։ «Սիրելի հայրիկ, ես քո դէմքը չեմ տեսնում, սպիտա՞կ ես թէ սեւ»։ Բոլորը ծիծաղեցին։

«Ճերմակ, ճերմակ, ճիշտ բամբակի քուլա, յիմարիկ, էդ ո՞րտեղից եկար» հարցրեց մայրիկս բաղդաւոր։ Այդ րոպէին ուրիշ ստուերներ էլ մօտեցան։ «Բարեւ, տէրտէր ջան, լաւ է որ եկար, ասեց կամացուկ հայրս, եկ, թաղիր էս խեղճ ընկեր-

ներին։ Նրանք աղնիւ եւ քաջ տղաներ էին. իրենց շինած դի-նամիտը անդգուշութեան հետեւանքով տրաքել է եւ սպաննել երկուսին էլ. հաղիւ կարողացանք այրւած մարմինները փրկել»։ Տէրտէրը ոչինչ չը պատասխանեց։ Գերեզմանը փորւած էր։ Մարդիկ վերցրին երկու արկղ գետնի վրայից եւ իջեցրին փոսի մէջ ու հողով ծածկեցին։ Մէկը հեկեկաց. «Ա՛խ, Ակօ ջան, է՞սպէս պէտք է մեռնէիր»։ Տէրտէրը թաղման արարողութիւնը վերջացրեց։ Հայրս դարձաւ նրան. «Տէրտէր ջան, այս հինգ հոգիները, որ գտնուում են այս տեղ, կուսակցութեան մարդիկ են, մեր տղերքից են, նրանք եւ հետներս եկած կառապանները մեռելի նման կը լռեն այս անցքի մասին։ Կուսակցութեան աչքերը բաց են, նրա ականջները սուր, վա՛յ նրան, ով դաւաճանէ մեզ. Թեմանին ես հաւատում եմ ինչպէս ինձ, լաւ է որ գիւղի մօտերը նրա՛ն պատահեցի եւ ոչ ուրիշի. չը նայած քահանայ ես, բայց ժամանակները վատ են, եկ երդւիր ձեռքիդ խաչի վրայ, որ այս գաղտնիքը քեզնից ոչ ոք չը պէտք է իմանայ»։ «Էդ ինչե՛ր ես ասում վարժապետ ջան, ես քահանայ եմ եւ իմ պարտականութիւնն է լռել»։ «Թող այդպէս լինի, տէրտէր ջան, բայց դու երդւիր»։ «Իսկ այդ աղջիկը. երեխան գաղտնիք կը պահե՞»։ «Կը պահէ, տէրտէր ջան, նա իմ աղջկին է, իսկ եթէ չը պահեց, լեզուն կը կտրեմ։ Լսիր ուրեմն, տղերքը այս գիշեր այս գերեզմանի վրայ մի մեծ քար կը գցեն, եւ ոչ ոքի մտքով չի անցնի, թէ նրա տակ նոր մեռելներ են թաղւած։ Գերեզմանը նման կը լինի շատերի գերեզմաններին, ոչ տապանադիր եւ ոչ խաչ կ'ունենայ նա։ Մեր դիւղացիք էլ խօմ միայն մեռելոցին են դալիս այստեղ, իսկ այդ ժամանակը դեռ հեռու է։ Մենք պէտք է այս գործը այնքան ժամանակ գաղտնի պահենք, մինչեւ ոստիկանութիւնը մոռա-նայ ամէն ինչ. ուրեմն երդւիր»։ Տէրտէրը երդւեց խաչի վրայ

եւ վիրաւորւած, սառնօրէն «բարի գիշեր» մաղթեց ու տուն դնաց:

«Տղերք ջան, ասեց հայրս միւսներին, ի հարկէ մենք չենք կարող երկար ժամանակ դադարի պահել այս գերեզմանը: Ես ուզեցի միայն տէրտէրին եւ նրա բարեկամներին, որոնք կուսակցութեան դէմ են, զգուշացնել: Թող գիտնան թէ ո՞ւմ հետ գործ ունեն: Գիւղը մեզ չի մատնի: Տղերք ջան, շատ կ'ուզէի պատուել ձեզ, բայց պէտք է զգոյշ լինենք, քարը գերեզմանի վրայ գցելուց յետոյ, նստէք կառքերը եւ հեռացէք, Թեմանը ամէն ինչում կ'օգնի ձեզ»: Եւ հայրս ծնրադրեց գերեզմանի վրայ, համբուրեց թարմ հողը, յետոյ վեր կացաւ ասելով. «Բարի գիշեր, տղերք ջան, բարի ճանապարհ»: Նա բռնեց մօրս ձեռքը եւ ինձ ամուր կրծքին սեղմած ծանր քայլերով վերադարձանք տուն: Կէս քուն, կէս արթուն ես մնացի հօրս թեւերի մէջ: Ես չէի ուզում հեռանալ նրանից եւ մի ականջով լսում էի այն, ինչ որ հացի ժամանակ նա շշուկով պատմում էր մօրս:

«Կուսակցութեան ինձ շատ աշխատանք էր տւել, դրա համար այսքան ուշացայ: Երեք օր յառաջ եկայ մեր քաղաքը, յաջողութեամբ գէնքերը եւ թղթերը բիւրոյին յանձնեցի ու ուզում էի կառք նստել եւ տուն գալ: Երբ անցնում էի Միքայէլեան փողոցով, յանկարծ պայթիւն լսեցի. ամբողջ փողոցը դղրդաց, մարդիկ սարսափահար տներից եւ խանութներից դուրս փախչեցին, շատերը վազեցին դէպի այն կողմը, որտեղից պայթիւնի ձայն էր եկել: Ես էլ վազեցի, ճանապարհին պատահեցի մի ընկերոջ. «Անպայման մեր դինամիտի արհեստանոցն է պայթել» ասեց նա: Երբ մօտեցանք պայթիւնի տեղը բանը բանից անցել էր. երկու տուն բոցերի մէջ էին, ռումբերը դեռ շարունակում էին պայթել, կանանց եւ երեխաների

լացն ու կոծը աշխարհ էր բռնել: Մնում էր միջոցներ ձեռք առնել, որ նախ քան ոստիկանութեան գալը, ինչ որ դեռ կարելի էր ազատել՝ ազատէինք: Մեր տղաներից մի քանիսը, մահը աչքերին առած, չը նայած բոցերին եւ պայթումներին՝ մտան տների մէջ եւ դուրս բերեցին մեր ընկերների դիակները: Միւսները անցան փողոցի երկու ծայրերը, որպէս զի ոստիկանների դալուն՝ նրանց այնքան զբաղեցնեն, մինչեւ տղերքը ամէն ինչ պահեն, պարտկեն: Ես էլ կանգնեցի փողոցի ծայրում: Քիչ անցած եկաւ ոստիկանապետը շրջապատւած մի խումբ ոստիկաններով: Բայց դու գիտես, թէ ո՞րքան վախկոտ են այդ մարդիկ այս օրերին: Մեր քաջ ահաբեկիչները գնդակները այնքան են ազդել նրանց վրայ, որ նրանք նոյն իսկ վախենում են խուզարկութիւն կատարել: Անորոշ կանգնեցին անկիւնը, առանց համարձակելու մօտենալ այլևոք տներին: Ես բարեւեցի ոստիկանապետին եւ իբր թէ բանից տեղեկութիւն չունեմ էսօրէտներս շտկելով, մանրամասնութիւններ հարցրեցի պատահածի մասին: «Ես ինքս էլ չը գիտեմ գործի եղելութիւնը, ասեց նա ուսերը թափահարելով, էդ անպիտան հայ սրիկաների գործերը կը լինեն, գնդակահարել է պէտք նրանց»: Միամիտ դէմքով, հանցի գրպանիցս ծխատուփս եւ առաջարկեցի նրան ծխել: Մինչ այս, մինչ այն, նրան շարունակ նոր հարցերով զբաղեցրի, իսկ մեր տղերքը դիակները դրել էին արկղների մէջ եւ չը գիտէին ի՞նչ անել: Փողոցը երկու կողմից շրջապատւած էր, ոչ կառք կարող էր անցնել, ոչ էլ մարդ: Յանկարծ մի կին մօտենում է նրանց եւ ասում. թող դիակները բերեն դիմացի տունը եւ կարպետի դազգեահի տակը պահեն. եւ իրապէս դիմացի դռան մէջ մի պառաւ է կանգնած լինում եւ արտասուները աչքերին ձեռքով է անում: Տղերքը իսկոյն պառկեցնում են արկղները դազգեահի տակ,

Թեյի կծիկներով ծածկում, ծածկոց քաշում վրան: Պառաւր նստում է կարպետի դիմաց, ոտքերը դնում արկղների վրայ եւ կարպետ գործում: Դիտմամբ դուռը եւ լուսամուտները բաց են թողնում, որ դրսից անցնողը տեսնի ներսում կատարածը: Ոստիկանները եկան, ամէն տեղ խուզարկեցին, սրա նրա վերայ կասկածեցին, երկու, երեք անմեղ մարդկանց ձերբակալեցին, բայց ոչինչ չը գտան. ամէն ինչ ծածկւած, պահւած էր, միայն տուներն էին շարունակւում այրել: Նրանք պտոյտ արին ամբողջ փողոցը, մտան եւ պառաւի տունը, որը հանգիստ նստած իր գործն էր շարունակում, նրա տունն էլ տակն ու վրայ արեցին, բայց դադգեա՛հի տակը, ուր դիակներն էին պահւած, չը նայեցին: Երեք օր նրանք փողոցը շրջապատւած պահեցին եւ երեք օր խեղճ պառաւը վախից եւ վշտից դողալով, ոտքերը միշտ դիակների վերայ պահած գործեց ու գործեց: Ոստիկանութիւնը նրա վերայ ոչ մի կասկած չը տարաւ. է՛նքան պառաւ եւ ջահէլ կանայք կան Հայաստանում, որոնք կարպետ են գործում: Այսօր նրանք յոյսը կտրած հեռացան: Իսկ բիւրոյում արդէն վճռել էին որ մեռածներին եւ վերցնեմ եւ քաղաքից հեռու, մեր գիւղում թաղեմ: Երբ ամէն ինչ հանգստացաւ, այս գիշեր հինգ հաւատարիմ ընկերներով մտանք պառաւի տունը, վերցրեցինք դիակները եւ եկանք»:

«Աստուած հայ յեղափոխականների հետ է, ասեց մայրիկս, իսկ խեղճ պառաւը»:

«Պառաւը, Լուսիկ, էն խեղճ պառաւը... հօրս ձայնը դուրաց, պառաւը Լուսիկ ջան, ա՛խ, այն պառաւը մեռնողներից մէկի մայրն էր»:

«Մա՛յրը, Միհրան»:

«Այո, մայրը. իր միակ որդին էր...»:

Երբ աչքերս բացեցի, առաւօտ էր: Ես պառկած էի իմ ան-

կողնում: Սենեակում ոչ ոք չը կար: «Մայրիկ, մայրիկ», կանչեցի ես:

«Ի՞նչ է բալիկս»: Հայրս էր. կռացաւ, համբուրեց աչքերս:

«Բալիկ ջան, այս գիշերից դու ոչինչ չը գիտես, լսեցի՞ր. ոչինչ չես տեսել, ոչինչ լսել. բոլորը երազ էր. դու իմ անուշ բալիկն ես, չէ՞»:

«Հայրիկ ջան, ոչինչ չեմ տեսել, ոչինչ լսել. ամէնը մի վատ երազ էր»:

«Երդւիր»:

«Քո արեւը ինձ վկայ, Հայրիկ ջան»:

Հայրս ասեց. «Ա՛խ, բալիկ ջան, ինչո՞ւ դու աղջիկ ծնւեցիր: Եթէ դու տղայ լինէի՛ր»: ...

XXI.

«Ինչո՞ւ դու աղջիկ ծնւեցիր. եթէ դու տղայ լինէի՛ր»:
Այս խօսքերով հայրս բացեց սրտումս մի հին վէրք, որը դեռ միշտ մխում էր: Հին երազներս նորից արթնացան: Ամբողջ հոգով ըմբոստացայ իմ աղջիկ լինելու դէմ: Մայրս շատ անգամ ասել էր ինձ, որ աղջիկներն էլ քաջ են, շատ քաջ, բայց երբեք չեն կարող տղաների նման լինել: «Աստուած նրանց թոյլ է ստեղծել, բայց տղաներն էլ չեն կարող անել այն ինչ որ աղջիկներն են անում, կը մեծանաս, կը հասկանաս», ասում է նա: Ես ասում եմ այդ նախադասութիւնը: Ի՞նչ կարիք կայ մեծանալու, երբ ես հիմայ էլ ամէն ինչ գիտեմ: Միթէ չե՞մ տեսնում այն տարբերութիւնը որ անում է տղամարդի եւ կնոջ մէջ: «Աղջիկը օտարի ճրագ է, իր ընտանիքին նա չի լուսաւորում», «մարդը գլուխն է, կինը ոտքերը», ասում է մեր գիւղացին: Որքան դժբախտ է մարդը, երբ նրա կինը աղջիկ եւ ոչ տղայ է ծնում: «Օջախս մարում է, ցեղս փճա-

նում, Աստուած ինձ իմ մեղքերի համար միայն աղջիկ է տալիս» ասում է նա: Երբ մէկին մի տղայ է ծնւում, իսկոյն գալիս են բոլոր բարեկամները եւ աղջականները հօր մօտ եւ շնորհաւորում են նրան. «աչքդ լոյս, հիմայ ժառանգ ունիս»: Աղջկայ համար ոչ ոք չի շնորհաւորում ծնողներին: Խեղճ Վարդին, մի սիրելի կին, արհամարեա՞ծ է բոլորից, որովհետեւ նա իր մարդուն միայն աղջիկներ է ծնում: Երբ նրա վերջին աղջիկը ծնւեց, նա այնքան դժբախտ էր, որ ամբողջ ժամանակ լաց էր լինում եւ էջր ուզում երեսային տեսնել: «Եւ միայն մայրական գուլթը, որը աշխարհում ամէն բանից բարձր է, ստիպեց Վարդին սիրել երեսային» ասում է տատիկս: Իսկ մեր տա՞նը: Միթէ Արիկը եւ Վահրամը չէ՞ն հօրս ժառանգորդները, միա՞յն նրանք: Ես գիտեմ, որ հայրս, մայրս եւ տատիկս սիրում են ինձ: Մեր տան հիւրերը եւ հօրս բարեկամները ինձ «Մհարանի փոքրիկ զինւոր» են անւանում, մայրս, երբ նա մենակ է մնում, ինձ է իր անկողնում քնացնում, չէ՞ որ ես նրա մեծ երեխան եմ: Բիճան մեր տանը գալիս, ինձ էր դնում ծնկներին, խաղում ինձ հետ, Անդրանիկի մասին պատմում, բայց եւ այնպէս եղբայրներին ամէն ինչում ջոկում են մեզնից: Նրանց երբեք «չու ու դրող» չեն ասում. անցեալ օրը, երբ ես Արիկին «գրող չափեցի», տատս վշտացաւ եւ յանդիմանեց ինձ. իսկ քանի անգամ է Արիկը նոյնը ասել իմ վերաբերեալ եւ ոչ ոք չի տժգոհում նրանից. «Աղջիկը գարի է, տղան ցորեն» ասում են գիւղացիք: Իսկ գարի հացը լաւ չէ, ոչ ոք չի ուզում նրան ուտել: Ես դգում եմ որ իմ չընկալաւում մի մեծ անարդարութիւն է իշխում: Ախր, ես տղաներից ինչո՞վ եմ պակաս. աղեղ գցելիս իմ քարն էլ վզգալով հոռու տեղ է ընկնում. մենամարտելու ժամանակ ես իմ հասակակից տղաներից յետ չեմ մնում եւ շատ անգամ յաղթում եմ նրանց:

Միթէ անցեալ օրը չէ՞ր, որ Երւանդին գետին գլորեցի եւ նրան այնքան ամուր սեղմած պահեցի, մինչեւ ողորմութիւն խնդրեց: Էլ ինչո՞ւ է հայրս ափսոսում իմ աղջիկ լինելը: Ինչո՞ւ գիւղի կանայք եւ աղջիկները անամօթութիւն են համարում, երբ ես վաղվզում եմ տղաների հետ դաշտերում, ծառեր եմ բարձրանում եւ «հրացանովս» կրակում: Եւ ինչո՞ւ հէքեաթներին եւ իրական կեանքի հերոսները միայն տղամարդիկ են: Միթէ կանայք տմա՞րդ են, վախկոտ: Իսկ մայրիկս, իմ քաջ, լաւ մայրիկս: «Կանայք թոյլ են» ասում է մայրս: «Դո՞ւ էլ, մայրիկ»: «Այո, ես էլ»: Ինչո՞ւ: Եւ ես ասում եմ այդ թուլութիւնը, ասում եմ իմ աղջիկ լինելը:

Ամէն երեկոյ աղօթում եմ Աստծուն. «Բարի Աստուած, ինձ տղայ դարձրու, դու լաւ ես, դու կարող ես անել այդ»: Բայց Աստուած չի լսում իմ խնդիրը:

Մեր գիւղում մի մարդուկ կար, «քոռ» Մոսօ էին ասում նրան, որովհետեւ մի աչքը կոյր էր: Նրա ոտքերը երեսայ ժամանակ ծալել էին մի ծանր հիւանդութիւնից յետոյ եւ նա հաղիւ էր կարողանում երկու փայտերի յենւած, սողալ գետնի վրայով: Մոսօն «կախարդ» էր, գիւղի ն ե տ բացողը, գարի գցողը, եկեղեցու զանազան իրերի մաքրողը: Ես երբեմն Արեգի, Սուրենի եւ Երւանդի հետ գնում էի նրա մօտ, երբ նա եկեղեցու բակում նստած մաքրում էր ծանր մոմակալները. նա շատ լաւ պատմութիւններ գիտէր սուրբերի կեանքից եւ ուշադրութիւն դարձած մենք ժամերով լսում էինք նրան: Ահա նրա մօտ գնացի ես մի օր, երբ տեսայ թէ տղայ դառնալու համար արած բոլոր աղօթքներս անօգուտ անցան: «Մոսօ, կանգնեցի ես նրա առաջ, Մոսօ, ինձ համար էլ ն ե տ բաց, ես ուզում եմ ուխտի դնալ»: «Ինչո՞ւ, ի՞նչ մուրադ ունիս», հարցրեց նա կէս զարձացած, կէս դարմացած: «Եթէ դու ինձ

խոստանաս, ոչ ոքի չասել, կը պատմեմ քեզ»։ «Ամենափրկիչը
ինձ վկայ, ոչ ոքի չեմ ասի»։ Մօտեցայ ականջին եւ շնչացի
խորհրդաւոր. «Ես այլեւս չեմ ուզում աղջիկ լինել. ես ուզում
եմ տղայ դառնալ. բարի Աստուծոյ ինձ չի օգնում։ Գուցէ մի
Սուրբ օգնէ ինձ, երբ ոտաբոքիկ ու ծոմ պահելով նրա մօտ
գնամ»։ Մոսօն սրտանց ծիծաղեց։ «Ինչո՞ւ ես ծիծաղում,
Մոսօ», ու աչքերս լեցւեցին արտասուներով։ «Ի՞նչպէս չը
ծիծաղեմ. այսպէս բան ես կեանքումս դեռ չեմ լսել։ Աղջի,
դու ինչո՞ւ ես ուզում տղայ դառնալ» եւ Մոսօն շարունակում
էր ծիծաղել։ «Մի ծիծաղիր, յիմար Մոսօ, դու չես հասկա-
նում, ես քեզ չեմ ասի, թէ ինչո՞ւ եմ ես ուզում տղայ դառ-
նալ։ Միայն ասա, ո՞ր Սուրբը կարող է օգնել ինձ։ Կամ մի
թխում գրիր, մի բան արա։ Եթէ տղայ չը դառնամ, կը
մեռնեմ»։

«Աղջիկ, ոչ մի սուրբ չի կարող օգնել քեզ։ Ես քեզ խրատ
կը տամ, թէ դու ի՞նչ միջոցով տղայ կը դառնաս, միայն վար-
ձատրութիւն եմ պահանջում»։

«Ես քեզ ամէն ինչ կը տամ Մոսօ, ամէնը, ինչ որ կարող
եմ։ Ես քո մոմակալները կը մաքրեմ ամէն օր, քո չորերը կը
լւամ, քեզ ուտելու լաւ բաներ կը բերեմ։ Ամէն ինչ կը տամ
քեզ, միայն ասա, Մոսօ, մի ծածկիր»։

«Լաւ. ես այդ բոլորը չեմ ուզում քեզինից. ես ուզում եմ
միայն քո կարմիր, լիքը թշերը համբուրել, շատ անգամ հա՞»։

Ես տատանեցի. Մոսօն ծուռ բերան ունէր, փթած ատամ-
ներ, ջրոտ չրթունքներ։ Եւ նա անտանելի հոտում էր։ Բայց
ոչ մի տատանում։ Միթէ տղայ դառնալու համար ես պատ-
րաստ չե՞մ ամէն ինչ անել։ «Լաւ, Մոսօ, ասեցի ես, համբու-
րիր ինձ, միայն ցոյց տուր տղայ դառնալու միջոցը»։ Մոսօն
ժպտաց խորամանկօրէն. «Դրանից էլ հե՛շտ բան. հենց որ

Աստծու գօտին (ծիածանը) դուրս գայ, վազիր եւ անցիր տա-
կիցը, անմիջապէս տղայ կը դառնաս»։

«Ծի՞շտ է, Մոսօ»։ «Ի հարկէ ճիշտ է. հարցրու ում որ
ուզես, միթէ այդ մասին դեռ չե՞ս լսել։ Արեւս վկայ, այդպէս
է»։ Եւ Մոսօն բռնում է գլուխս ու իր փթած բերանով համ-
բուրում է դէմքս, երկա՛ր, երկա՛ր։ Գարշում եմ, բայց խե-
ւօք կանգնած եմ։ «Անխելքը հսպէս սիրուն երես ունի եւ տղայ
է ուզում դառնալ. յիմա՛ր է, ի՞նչ է»։ Մոսօն զզւելի է։ Ես
ատում եմ նրան։ Դուրս եմ պոկւում նրանից եւ փախչում
սրտատրոփ, երեսս անընդհատ սրբելով։ Միտս խառնւում է։
Բայց ես հիմայ տղայ դառնալու միջոցը գիտեմ։ Եւ երբ ես
տղայ դառնամ, ոչ ոք չի կարող ինձ արգելել, որ հրեղէն ձիուս
նստած, հրեղէն սուրս ձեռքիս մ ու թ ա շ խ ա ր հ ը լ ո յ ա
ա շ խ ա ր հ ի վ ե ր ա ծ ե մ ։ Լ ո յ ա ա շ խ ա ր հ ի , չ ա յ կ ի
ա շ խ ա ր հ ի , չ ա յ ա ս տ ա ն ի ։

Եւ նա երեւաց մի արեւոտ օր յորդառատ անձրեւից յետոյ։
Իր եօթը գոյներով նա կամար կապեց Արազածի սպիտակ դա-
ղաթին։ Աշխարհը պայծառացաւ։ Նա ծիծաղում էր։ Ոչ ոքի
մի խօսք չասեցի։ Կամաց դաշտ դուրս եկայ եւ շնչակտուր
վազեցի ծիածանի ուղղութեամբ, դէպի ճերմակ Արազածը։
Վազում էի ու վազում. եւ ինչ տարօրինակութիւն, քանի վա-
ղում էի, ծիածանը այնքան հեռանում էր ինձանից։ Շունչ
առայ, դանդաղեցրի վազքս, բայց շարունակեցի ճամբաս։
Ծիածանը այլեւս չը կար։ Նա երեւի Արազածի յետեւն է, մտա-
ծեցի ես. պէտք է սարը բարձրանամ, պէտք է գտնեմ նրան։
Ես կը գտնեմ նրան, եթէ նա նոյն իսկ աշխարհի միւս ծայրում
լինի։ Արեւը անխնայօրէն այրում էր. յոգնածութիւնից ոտ-
քերս չէին ուզում հնազանդւել ինձ, քաղցը եւ ծարաւը տան-

ընամ էին ինձ, բայց ես գնում էի ու գնում. ոչ փոսի էի նայում, ոչ քարի, ոչ էլ ձորի:

Յանկարծ միջեց: Հայաստանում մութը մէկէն է պատում: Սարսափեցի: Ձորս կողմս ցորենի դաշտեր, հեռում սարերի սիլուէթները: Ոչ մարդ, ոչ կենդանի: Արեւի վերջին լոյսը մարեց հեռում եւ Արագածի վարդադոյն գլուխը կապտեց, սեւացաւ: Տարօրինակ ձայներ չեմ, որ լսում են չորս կողմս: Գիշերը կամաց մօտենում էր: Եւ Արագածը ա՛յնքան հեռու էր: Մէկը ծաղրում էր ինձ մթութեան մէջ. «Սեւառ աղջիկ, աշխարհը այսպէս եկել է, այսպէս էլ կը գնայ: Աղջիկը աղջիկ կը մնայ, իսկ տղան տղայ: Աշխարհը ծեր է, չա՛տ ծեր: Մոռացիր փափագը, տուն վերադարձիր»: Ընկայ գետնի վերայ, սեղմեցի երեսս հողին: Ես գիշերից չէի վախենում. մենակութիւնը չէր ճնշում ինձ: Ես կասկածում էի ու դժբախտ էի: Մի խորը, անտանելի կարօտ սեղմում էր սիրտս: Երբ առաւօտը դայ, ես կը շարունակեմ ճամբաս: Ես չը պէտք է դիջեմ: Ես պէտք է բարձրանամ Արագածը, պէտք է գտնեմ Աստծու գօտին, Մոսօն իր արեւով երգեց: Եւ տատիկս, երբ ես նրան հարցրի, թէ Աստծու գօտու տակից անցնող աղջիկը կարո՞ղ է տղայ դառնալ, հաստատեց այդ:

Քունս տանում էր: Դանդաղ փակեցին կուպերս: Ամառայ գիշերը փաղաքշում էր ինձ, աստղերը ինձ հէքեաթ էին պատմում: Քնեցի:

Արեւը արթնացրեց ինձ: Ձորս կողմս Հայոց սիրուն լեռների կարաւանն էր, որ Կովկասից գալով հասնում է աշխարհի էն ծայրը: Հայոց սարե՛րը հէքեաթներով եւ առասպելներով լեցուն: Ու ես փոքրիկ Հայր, լուսաւորած արշալոյսով, առաւօտայ ցօղը դէմքիս եւ մագերիս, քայլեցի դէպի Արագածը, դէպի Հայոց լեռները, ուր ցեղիս հոգին է ապրում հի՛ն, չատ

հի՛ն դարերից: Քայլեցի դէպի լեռները հրաշք ապրելու համար: Մի հրաշք պէտք է կատարէր: Նա կը կատարւի: Անծանօթ, աշխատող մարդիկ եկան դաշտ դարմացան, հարց ու փորձ արեցին: Ես նրանց խօսմ չեմ պատմելու ճամբիս նպատակը: Եւ լուռ ուղում եմ հեռանալ, միշտ դէպի առաջ դէպի սարերը երբ յանկարծ մի ձիաւոր երեւաց: Ձեռքը աչքին դրած, որ արեւի լոյսը իրան չը կուրացնի, հայրս կանչում էր. «Աղբրտի՛ք, մի փոքրիկ աղջիկ ձեր ճանապարհին չը տեսա՞ք, մի փոքրիկ աղջիկ, երկա՛ր հիւսերով»: Ես փորձում եմ պահել: «Չասէ՛ք, բղաւում եմ ես մարդկանց, ձիաւորը հայրիկս է»: Անծանօթները ծիծաղում են, ձեռքով են անում հօրս. «Ուղածդ աղջիկը այստեղ է»: Հայրս մտրակում է ձին. եւ ահա կանգնեց իմ առաջ: «Հա՛յ, բալիկ ջան»: «Հա՛յրիկ»: Նա ինձ ձիուն բարձրացրեց, ինձ իր առաջը թամբին նստեցրեց, ամուր կուրծքին սեղմեց, շնորհակալութիւն յայտնեց մարդկանց եւ ձին յետեւ սլացաւ. «Հայրիկ, դէպի Արագած, դէպի սարերը, հայրիկ» բղաւեցի ես յուսահատ եւ փորձեցի նրա դրկից ազատւելու: Անուժութիւնից բարձրաձայն լաց եղայ: Ձգում էի, որ նրա ուժեղ, ինձ սեղմող ձեռքերը, նրա ձիու արագ ոտքերը տրորում, մեռցնում էին երազս: «Ի՞նչ է պատահել, բալիկս, պատմիր, ո՞ւր էիր գնում, միթէ կարելի՞ է այդպիսի բաներ անել: Ամբողջ օրը եւ ամբողջ գիշերը փնտռեցինք քեզ: Տատդ եւ մայրդ յուսահատւած են: Մենք կարծում էինք թաթարներն են քեզ տարել, կամ աղքատները կամ ո՞վ գիտէ ի՞նչ է պատահել», խօսեց հայրս բարկացկոտ: «Ես ոչինչ չեմ պատմի»: «Դու կը պատմես», հրամայեց եւ համոզեց հայրս: «Ես չեմ կարող պատմել»: Ինչպէս մի սիրահար իր սիրուհուն կորցնելով յետոյ, չի խօսում նրա մասին, ես էլ չէի ուղում խօսել իմ նուիրական, հիմայ մեռնող երազից:

Բայց հայրս սպառնում էր, ստիպում, իսկ ես սիրում էի հօրս: Արտասուանքից խեղդվելով, պատմեցի նրան Մոսոյից, իմ երազից, իմ հաւատից: «Ի՞նչ աւանակն է քո Մոսոն: Դա մեր ժողովրդի սնապաշտութիւնն է, լսո՛ւմ ես Հայ, աղջիկը միայն հէքեաթներէ մէջ է տղայ դառնում»: ու հայրս երկար ինչ որ բացատրում էր ինձ, որը ես բոլորովին չէի ուզում լսել: Յետոյ հարցրեց. «Ինչո՞ւ ես ուզում տղայ դառնալ»: «Որ գինւոր լինիմ, իսկ ահա ն գինւոր, հրեղէն ձի եւ հրեղէն սուր վերցնեմ եւ ազատեմ Հայաստանը վիշապներից: Բայց դու էդ չես հասկանայ, հայրիկ»: Հայրս ասեց մե՛ղմ. «Ինչո՞ւ անպայման գինւոր լինել. ո՞վ է խանգարում քեզ գինւոր խաղալ»: Եւ յանկարծ ես ամէն ինչ հասկացայ. «Ոչ թէ խաղալ, հայրիկ, կուեւ եմ ուզում»: Ու ես անմխիթար հեկեկացի:

«Տես, բալիկ, լրջացաւ հայրս, մօրդ օրինակ վերցրու: Նա էլ քեզ նման խելա՛ւ, փոքրիկ աղջիկ էր: Իսկ հիմա՛յ: Տես ինչե՛ր է կատարում նա. առաջինը — նա ձեզ բոլորիդ ընծայեց ինձ եւ լաւ մայր է: Երկրորդ — նա իմ աջ ձեռքն է, ի՞նչ եմ ես առանց նրան: Ամէն բանում օգնում է նա ինձ: Եւ նա քաջ է, աւելի քաջ քան շատ տղամարդիկ: Ի միջի այլոց դու ճանաչում ես «խտալացու օրիորդի» նկարը եւ երգում ես «Մեր հայրենիքը»: Միթէ նա քեզ դուր չի՞ գալիս»: «Նա, լաւ աղջիկ է, բայց նա միայն դրօշակ գործեց ու իր եղբօրը կոխ ուղարկեց: Ինքը տանը նստեց: Ինչո՞ւ նա չը գոհւեց իր հայրենիքին»: «Ա՛յրպէս: Դու ուզում ես ի՞նքդ գոհւել: Ժամանակները փոխւում են: Սպասիր, ես կը պատմեմ քեզ մի հայ աղջկանից, Մարոյից: Դու դեռ փոքր ես, շատ բան չես հասկանայ, բայց միտքդ պահիր, երբ մեծանաս, կ'ըմբռնես»:

Եւ հայրս պատմեց ինձ Մարոյի պատմութիւնը: «Մարօն այնքան խորն էր սիրում իր հայրենիքը, որ թողեց ծնողներին,

աղգականներին, բարեկամներին, փափուկ կեանքը ու դէպի ժողովուրդ, դէպի «երկիր» գնաց: Գնաց «երկիր», ուր մարդիկ թուրքի լծի տակ դեռ միշտ տառապում են, ուր միայն արցունք եւ ցաւ կայ, ուր Անդրանիկը եւ իր քաջերը տարինւրով կուեցին Սուլթանի դէմ: Այդ աղջիկը իր ճամբին մի սիրուն տղայի պատահեց, Արէս անունով մի քաջ տղայի, որը նոյնպէս տուն ու տեղ թողած, սար ու ձոր էր անցել, որ իր աղբին օգնութեան հասնի: Մարօն եւ Արէսը սիրեցին միմեանց եւ նշանեցին: Բայց մի օր Արէսը պէտք է կոխ գնար, խանասորի կոխը: Մարօն չէր կարող նրա հետ գնալ, նա աղջիկ էր, նա «խտալացու» օրիորդի նման մի դրօշակ գործեց, վրեն դրեց «Մահ կամ ազատութիւն» եւ ընծայեց Արէսին ու իր ընկերներին: Բայց աղջիկը տեսաւ, որ Արէսը շատ է մտածում իր մասին. Մարօն վախեցաւ, որ իր սիրած տղեն լաւ չի կուխ, միւս քաջերից յետ կը մնայ, իրեն կը խնայի սիրածի պատճառով: Եւ գիտե՛ս, ի՞նչ արեց Մարօն: Նա որոշեց մեռնել: «Երբ ես մեռնիմ, մտածեց նա, Արէսը այլեւս չի մտածի իմ մասին, նա ուրախ եւ քաջաբար կը կուխ»: Վերջին գիշերը, բաժա՛նումից առաջ, երբ Արէսը քնած էր, Մարօն նստած հարեւան սենեակում հետեւեալ նամակը գրեց. «Ես մեռնում եմ սիրելիս, որովհետեւ ուզում եմ, որ դու իմ մասին չը մտածես, յոյսդ ինձանից կտրես, որպէս զի աւելի լաւ աշխատես մեր անբախտ երկրի համար. վախենում եմ կուխ ժամանակ քեզ խնայես իմ պատճառով, դրա համար մեռնում եմ, որ դու առանց ափսոսանքի եւ վախի գոհւիս քո աղբին»: Եւ Մարօն իր ատրճանակով սպաննեց իրեն:

Արէսը կոխ գնաց, խանասորի կոխը, եւ կուեց յուսա՛հատ: Շատ երգերում փառաբանում է այդ: Գիշեր էր: Քիւրտերը քնած էին իրենց վրաններում: Քնած էր նոյնպէս

նրանց արիննարբու բէկը, որը տանջել, կողոպտել եւ սպաննել էր անթիւ հայերի: Արէսի հրամանատարութեամբ զինուորները զգուշութեամբ սողալով մօտեցան վրաններին եւ կռիւը սկսեց: Հրացանները որոտացին. լաց, աղմուկ, շիւան: Կանայք դուրս փախան երեխաներին գրկած: «Ամէն գնով խնայեցէք կանանց եւ երեխաներին» բղաւեց Արէսը:

Դու գիտես երգից՝

«Աման Աստուած Փիտան եկաւ, ո՞ւր փախչիմ,
Ասաց որդուն կրծքին սեղմած լեղապատառ քրդուհին,
Մի վախենար, հանգիստ եղիր բաջի ջան,
Կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրիժառու քաջ Փիտան»:

Ամբողջ գիշերը մերոնք կուեցին քուրդերի դէմ: Առաւօտուայ աղջամուղջին Արէսը ընկաւ երեսի վրայ: Թշնամու գնդակը ծակել էր նրա սիրտը»:

«Ես չեմ ուզում Մարոյի նման լինել, կանչեցի ես. Արէսի նման պէտք է կուեմ եւ մեռնիմ: Մարօն մեռաւ առանց կուելու: Ես ուզում եմ մեր երկրի վիշապներին սպաննել, ես ուզում եմ որ Հայկի երկիրը լոյս աշխարհ դառնայ»:

«Լաւ. ես քեզ մի ուրիշ աղջկանից պատմեմ: Դու պէտք է միայն սպասես, մինչեւ մեծանաս: Փոքրիկ տղաները նոյնպէս զինուոր չեն գնում: Օրլեանի կոյսը տասնեւեց տարեկան էր: Դու ուրեմն դեռ չա՞տ ժամանակ ունես: Լսիր»:

«Հայրիկ, բղաւեցի ես սքանչացած, ես Յովհաննայի նման կը լինեմ, ես կը փրկեմ Հայաստանը»: «Լսիր, բալիկ: Դու չը լսեցիր մինչեւ վերջը: Յովհաննան մեռաւ կրակի բոցերի

մէջ. Լսիր»:

Ու հայրս պատմեց ինձ նրա մահը: Ես տանջուեմ էի: Ինչո՞ւ է աշխարհը այսքան ստոր: Մի լուսաւոր աղջիկ այրում են որպէս կախարդի: Մի այնքան սիրելի աղջիկ:

Բայց միթէ դա կը վախեցնի՞ ինձ: «Երբ ես Հայաստանը փրկեմ, թող ստոր, զղւելի աշխարհը ինձ էլ այրի» կանչում եմ ես սրտանց:

Մի պահ լուռ եմ: Ապա հայրս ասում է կամաց, բայց հաստատ. «Լաւ. խոստացիր, որ մինչ այն դու իմ լաւ աշիկս կը մնաս: Երբեք չը փորձես տանից փախչելու»:

«Երբեք. ես խոստանում եմ այդ»:

Մենք տուն եկանք: Ուրախութիւն, զարմանք, յանդիմանութիւն: Հայրս լուեց փախուստիս պատճառի մասին: «Գնում էր Արագածը տեսնելու», ասեց նա յոգնած եւ նայեց ինձ:

Հայրիկ: Դու եւ ես:

Այն օրեանից Օրլեանի հրաշալի աղջիկը, մի օտար եւ հեռու ժողովրդի հերոսուհին, իմ իգեալը դառաւ: Աշխարհը լիքն է սուեկներով եւ լոյսով: Բայց լոյսը կը յաղթի: Ես խորապէս հաւատում եմ դրան:

Երբ մեծանամ, երբ մեծանամ, Հայոց երկրի վիշապներ, դուք ինձանից չէք ազատւի...:

XXII.

Հետեւեալ երեկոյ, երբ ամբողջ ընտանիքը ինքնաեռի շուրջն էր բոլորւած, հայրս դառնալով տատիկիս ասեց. «Մայրիկ ջան, առաւօտը Հային դպրոց տար. երեխան մեծացել է եւ պէտք է մի բան սովորի, ի՞նչ է դեռ ու դեռ քարշ գալիս ամբողջ օրը»: Տատիկս զարմացած հօրս նայեց. «Ուրիշ, երե-

խան մատի չափ է, վարժապետն էլ քո թշնամին, ի՞նչպէս ես քէօրպիտ նրա մօտ ուղարկում»:

«Ոչինչ մայրիկ, երեխան քո կարծածի չափ փոքր չէ. ինչ մնում է վարժապետին, յոյս ունիմ որ ինձ կ'աջողւի գիւղի մի քանի հաստազուկներին համոզել եւ դպրոցը կարգի բերել: Բացի դրանից Ռուսաց կառավարութիւնը տեղի է տալիս, մենք նորից Հայոց դպրոցներ ենք ունենալու: Ո՞վ կարող է մեզ այնուհետեւ խանգարել մեր ջահէլ ճեմարանցիներին վարժապետ նշանակել, որոնք ամբողջապէս նոր կեանքի հետ են: Կը տեսնէք»: Տառս դեռ երկար եւ յուզած խօսեց հօրս հետ: Մայրս այս անգամ էլ լուռ էր, ինչպէս եւ միշտ, երբ հայրս եւ տատիկս վիճում էին միմեանց հետ:

Ամբողջ գիշերը չը կարողացայ քնել: Սիրտս տրոփում էր: Դպրոց: Ծեր, կուացած վարժապետը իր սպիտակ մօրուքով եւ փոքրիկ, ծակող աչքերով ինձ դուր չէր գալիս: Գիւղացիք նրան «Փարմասօն» էին անւանում եւ վախենում էին նրանից: Նա տարին միայն մի անգամ էր եկեղեցի գնում, երեսին խաչ չէր հանում եւ միշտ կարգում էր հաստ, հին գրքեր: Յետոյ, ոչ մի աղջիկ մեր գիւղում դպրոց չէր գնում: Հօրաքոյրներս պատմում էին, որ նրանք գրելը եւ կարդալը սովորել էին գիւղի տիրացու Գաբոյի մօտ. նրանք Գաբոյի առաջին եւ վերջին աշակերտուհիներն էին եղել: Ուրեմն ես առաջին դպրոց գնացող աղջիկն էի լինելու մեր գիւղի բոլոր սերունդների մէջ: Իսկական դպրոց: Եւ տղաների հետ: Հպարտ էի ներքուստ, բայց քաշւում էի, վախենում: Առաւօտը մայրիկս մազերս սանրեց, հիւսեց, նոր հագուստ հագցրեց:

«Հայ, դու հիմայ միակ աղջիկն ես լինելու այնքան տղաների մէջ. քեզ այնպէս պահիր, որ ամօթով չը լինես: Քաջ եղիր, լաւ սովորիր» եւ հայրիկս ուրախ ժպտաց: Տատիկս լուռ

բռնեց ձեռքիցս, ինձ հետը քաշեց: Առանց դպրոցի դուռը թակելու տատս ներս մտաւ եւ անցաւ այն սենեակը, որտեղից ձայներ էին լսում: Յովհաննէս վարժապետը նստած էր վառարանի մօտ. նա դարմացած նայեց մեզ եւ վեր բարձրանալով մօտեցաւ տառիս: «Հը՛, Նունի քոյրիկ, ի՞նչ է, խե՛ր է»:
«Ո՛ր է, Յովհաննէս, խե՛ր. սրանից քսան ու վեց տարի յառաջ տղայիս բերեցի քեզ մօտ ուսման: Էն ժամանակ դու եւ ես ճերմակ մազեր չունէինք գլխներին վրայ: Հէ՛յ գիտի աշխարհ, ո՞րքան ջրեր են անցել էն օրից. չնորհակալ եմ քեզանից, որբիս լաւ սովորացրիր, ուղիղ ճամբու դրեցիր: Հիմայ քեզ թողիս եմ բերում: Տղիս գոմի օղայում, խսիրների վրայ դաս տւեցիր, սրան էլ էս լուսաւոր սենեակում գրել կարդալ սովորեցրու: Թող ուսումնական դառնայ, որ աշխարհը լաւ հասկանայ, եւ մեզ պէս կոյր հաւի նման չը մնայ»: «Բարով, հաղար բարի Նունի քոյրիկ, թող գլխիս վրայ տեղ ունի: Երեսուն տարի է վարժապետ եմ, փոքրիկը իմ առաջին աշակերտուհին է»: Եւ ուսուցիչը դիտեց ինձ մի պահ: «Անունդ ի՞նչ է»: «Հայ»: «Հա՞յ. ի՞նչ տարօրինակ բան. մենք բոլորս էլ հայ ենք. ես քո անունն եմ հարցնում» ասեց նա: «Հայկուհի է անունը, Յովհաննէս ջան, բայց Հայ ենք կանչում, ինքն էլ այդպէս է ուղում» բացատրեց տատս: «Ուրեմն Հայկուհի, խելօք եղիր որ տղաները քեզնից օրինակ վերցնեն», եւ դառնալով աշակերտներին նա ասեց, տղաներ, դուք բոլորդ փոքրիկից մեծ էք: Եւ դուք ուժեղ էք: Պաշտպանէք նրան, լաւ վարէք նրա հետ, որ նա դպրոցը սիրի: Նա մեր գիւղի փոքրիկ ծիծեռնակն է, նա նոր ժամանակներ է բերում իր հետ»: Տատիկիս աչքերում արտասուներն էին փայլում. «Հա՛, վարժապետ ջան, էդ մէկը լաւ ասեցիր, առաջին ծիծեռն է. աչքիդ լոյսի նման պահիր նրան. եւ թող Աստուծո՛ւ ձեզ բո-

լորի հետ լինի»։ Ու տառա ուզում էր դուրս գնալ, երբ յանկարծ դիմացի պատին նայեց եւ սառած կանգ առաւ. «Բո տունը չինւի վարժապետ ջան, էդ ի՞նչ է», դաւադանը բարձրացրած նա ցոյց տւեց թագաւորի մեծ պատկերը, «էդ շան նկարը ո՞ր օրւանից է կախւած այստեղ»։ — «Սուս, սուս, Նունի քոյրիկ, մենք նրա հնազանդ ծառաներն ենք, պատերն էլ ականջ ունին»։ «Թող ունենան, վարժապետ, ամբողջ աշխարհը գիտէ, որ նա չնից էլ վատ է. վայրենի դադաններն էլ կ'ամաչեն նրա անունը լսելիս, ա՛յնքան արդար, անմեղ արիւն կայ նրա սեւ հոգու վրայ. չէ՛, չէ՛, քանի որ էդ անօրէնի նկարը դպրոցումն է, չեմ թողնի որ թողս այստեղ գայ. թող ինձ հետ անեն, ինչ որ ուզում են, վերեւը Աստուած կայ։ Ափսո՛ւ էս խեղճ հայ քրիստոնեայ երեխաներին, թո՛ւ, Նալաթ Սատանին» եւ ձեռքիցս քաշելով տառա թեց նկարի ուղղութեամբ։ «Լաւ չես անում Նունիկ, լաւ չես անում, ի՛նչ անխելքութիւն», ասեց վարժապետը։ «Իմ անխելքութիւնը քո խելքից լաւ է, հողը գլուխդ, ձեզպէսները մեր տունը քանդեցին. գնանք բալիկ ջան, քանի ես կենդանի եմ, քո ոտքդ այստեղ չի մտնի», եւ բարկացած տառա դուրս եկաւ դասարանից, դուռը ուժգին խփելով։ Ճամբին ոչ մի խօսք չասեց. ձեռքս ամուր բռնած, նա քայլեց ուղիղ, հպարտ եւ համարձակ։

Հայրս սաստիկ վրդովւեց։ Ես նրան երբեք տատիս հետ այդպէս խօսելիս չէի տեսել. «Դու ինձ ուզում ես Սիբի՞ր քշել տաս, որ ոտքով գլխով կորչեմ. ո՞ւմ առաջ ես այդպէս խօսում, իմ թշնամու առաջ, որը իմ տակը փորում է, այդ դու ինքդ լաւ գիտես։ Երկիրը վխտում է դաւաճաններով եւ մատնիչներով. չէ, մայրիկ, դու խելքդ կորցրած՝ տանը մեզ հանգիստ չես տալիս այդ նկարի համար, հիմայ էլ դպրոցո՞ւմ ես սկսում»։ Տառա ընկճւած էր, չփութւած։ «Լեզուս պա-

պանձէր, բալա ջան, բայց երբ ես էն մարդի պատկերը Հայոց դպրոցում տեսայ, արիւնը գլուխս խփեց. էլ ուրիշ բանի մասին չը մտածեցի։ Ախր, էնքան արիւն թափեց, է՛հ. որ արդար լինէր, ո՞վ նրան չէր սիրի»։ «Լաւ, լաւ, ժպտաց հայրս, նրա չփութութիւնը տեսնելով, դու իմ տաքարիւն մայրիկն ես։ Առաւօտը ես Հային ինքս կը տանիմ վարժապետի մօտ, կը բացատրեմ։ Մի տխրիր, մայրիկ»։

Եւ հայրս ինձ դպրոց տարաւ։ Թէ ինչ խօսեց նա վարժապետի հետ չը գիտեմ, բայց իրար հակասող զգացմունքներ տիրապետեցին ինձ։ Ես հօրս բոլորից շատ էի սիրում աշխարհի մէջ, բայց սիրում էի եւ տատիկիս եւ մի ինչ որ բան ասում էր ինձ, որ տառա իրաւունք ունի։ Նստել այն դասարանում, ուր թագաւորի նկարն էր եւ որը իմ կարծիքով թուրքի Սուլթանի հետ մեր երկրի վիշապն էր, տանջում էր ինձ։ Ուստի ես որոշեցի մտքումս երբեք չը նայել դիմացի պատին եւ աչքերս կէս փակ, գլուխս կախ, լսել վարժապետի ասածները։ Մի որոշում, որը ինձ դժւարութիւններ էր պատճառում, բայց որին ես կամակորութեամբ հետեւում էի։ Ուսուցիչը կարծում էր թէ ես համեստ եւ ամաչկոտ եմ եւ ոչ մի փորձ չէր անում գլուխս բարձրացնել։ Եթէ նա գիտնար ու տեսներ, թէ ինչպէս տուն գալիս ես մտնում էի դահլիճը, ծամածռում դէմքս թագաւորի պատկերի առաջ, նրան բռնունջս ցոյց տալիս, լեզուս դուրս հանում, որպէս վրէժ դպրոցում անցկացրածս ժամերի։

Մի ուրիշ բան էլ տանջում էր ինձ դպրոցում. ես զանազանում էի միւսաներից իմ հազուստներով եւ դպրոցական իրերով։ Ոչ ոք կաշից պաշուսակ ունէր եւ այն էլ թիկունքից կախելու, գրչակալ, ընտին եւ մի շարք մեծ ու փոքր բաներ, որ միայն քաղաքի երեխաներն ունին։ Ես չատ էի ամաչում

«ուրիշ», «հարուստ» լինելուց. իմ մաքուր լաւ հագուստները, կրկնակօշիկներս, որոնք մեր դիւղը առաջին անգամ էր տեսնում, այդ բոլորը ինձ աւելի էին ճնշում, քան է՛նքան մեծ տղաների մէջ մի փոքրիկ աղջիկ լինելս:

Դպրոցը ինձ չէր հետաքրքրում: Վարժապետը ծեր էր, դասերը միապաղաղ, ձանձրալի: Բայց ես լաւ էի սովորում եւ շուտով դասարանում առաջինը դարձայ: Դա էլ մի կատարեալ դժբախտութիւն էր: Այսօր էլ ամօթով եմ յիշում էն օրերը: Ուրախ իմ առաջադիմութեան վրայ, վարժապետը միւսներին «թասիբի» գցելու համար, դիմեց մի միջոցի, որը իր գոհ-կութեամբ Ռաֆֆու Տէր Թողիկի դպրոցը շուքի մէջ էր դնելու: Մեր դասարանում աչքի էր ընկնում Գէորգ անունով մի տղայ, բարձրահասակ, լայն թիկունքով, երկար ոտքերով, մեծ գլխով, կախ ականջներով: Նա արդէն նորածիլ պեխեր ունէր: Նրա հայրը, մի սարի գիւղացի, ուսումնասէր եւ Յովհաննէս վարժապետի գիտութիւնը յարգող, Գէորգին այդ տարիքին մեր գիւղն էր բերել, իր ազգականների մօտ գիշերօթիկ տւել, որ տղեն «մարդ դառնայ»: Գէորգը ամբողջ դասարանի ամենալատ աշակերտն էր: Վարժապետը նրան շարունակ պատժում էր, փայտով նրա գլխին ուժեղ հարւածում բղաւ-լով՝ «գլուխդ դարման է, էշ, սարի արջ ես, հա»: Բայց ոչինչ չէր օգնում: Գէորգի գլուխը կարծես իրապէս յարողով լիքն էր, նա ոչինչ չէր ըմբռնում: Եւ ահա վարժապետը դիմեց հետեւեալ միջոցին. նա ուզեց Գէորգին «թասիբի» գցել եւ ես պէտք է օգնէի նրան այդ գործում: Հենց որ Գէորգը ոչինչ չէր պատասխանում, իր երկար հասակով, գլուխը քարշ գցած, մի ոտքից միւսի վրայ էր կանգնում, վարժապետը դառնալով ինձ ասում էր ժպտերես. «է՛հ, խանում ջան, դու ասա»: Ես իսկոյն պատասխանում էի, եւ հպարտ էի որ այն մեծ տղան

ոչինչ չը գիտէր, իսկ ես գիտէի: «Տեսա՞ր, թէ դասը ինչպէս են պատրաստում. ամօթ քեզ որ փոքրիկ աղջիկը քեզանից լաւ գիտէ. Հայկուհի, գնա նրա մազերը քաշիր»: Ամաչելով, բայց զարճացած ես առաջ էի անցնում եւ Գէորգի մազերը ձեռքս առած քաշում: «Լաւ քաշիր, չը խնայես, հա՛» ասում էր վարժապետը: Մեծ տղան չէր շարժւում տեղից. լուռ եւ գլխիկոր, նա կռնում էր աւելի եւս որ ձեռքս մազերին հասնի: Վարժապետը տաքանում էր եւ հրամայում ինձ Գէորգի ականջներն էլ քաշել: Բայց ամէն անգամ երբ յաղթական ես նստում էի տեղս, ամօթի մի զգացմունք ներս էր սողում սիրտս եւ ճնշում ինձ: Ես չէի համարձակւում նայելու Գէորգի երեսին: Մի օր էլ վարժապետը հրամայեց, որ ես Գէորգի շալակը նստեմ եւ նա ձեռքերի վրայ քայլելով պտտեցնի ինձ դասարանի մէջ: Բարի տղան առանց ծպտուն հանելու, ընկաւ ձեռքերի վերայ, ես բարձրացայ նրա մէջքին եւ սկսեցի խփել ականջներին: Եւ Գէորգը որպէս մի չորքոտանի պտտեցրեց ինձ դասարանում: Աշակերտները հռհռում էին, վարժապետն էլ զլարթ էր: Գէորգի երեսը նրա բաց կարմիր կտաւէ լայն գօտիից էլ կարմիր էր: Երբ դպրոցում դասերը վերջացան եւ ես դաշտերով տուն էի վազում, Գէորգը յանկարծ կարծես գետնից բուսնելով, բռնեց երկու ձեռքերիցս, սեղմեց նրանց այնպէս, որ ես ցաւից ճչացի, յետոյ ինձ թեւերի վերայ բարձրացնելով, նայեց ուղիղ աչքերիս մէջ եւ ասեց համոզիչ. «Ես քեզ մի մատով կը ճղեմ, փոքրիկ, եթէ ուղեմ. այսքան փո՛քր եւ այսքան չար. ամօթ չէ՞»: Ես հնազանդւում եմ վարժապետին, որովհետեւ նա ծեր է, իսկ մեզ ասւած է, որ ծերերին յարգենք. բայց դու այնքան չար ես, որ քեզ հաճոյք է պատճառում ինձ տանջելը: Եթէ ես ուզեմ, ես էլ կարող եմ լաւ սովորել: Բայց ես հաւաս չունիմ, ես ուզում եմ վերադառնալ իմ սա-

րերը. թքել եմ ուսումնի վերայ: Այսօրւանից դու կը հրա-
ժարւիս ինձ տանջելուց, հա՞»: — «Բայց եթէ վարժապետը
հրամայէ»: «Քեզ համար դժւար չէ մերժել, դու հօրդ աղ-
ջիկն ես, դու կարող ես համարձակւել, արա ուրեմն. հա՞»:
«Հա» ասեցի ես ցած: «Լաւ. իսկ հիմայ ինձնից էլ մի վախե-
նայ, աչքերդ այդպէս մեծ մի բանա, դու, փոքրիկ աշիկ»:
Եւ բոլորովին անսպասելի նա համբուրեց ինձ: «Ես կարօտ
ունեմ. իմ սարերն եմ ուղղում գնալ». ու Գէորգը շտապով հե-
ռացաւ:

Ես տուն եկայ. պայուսակս գցեցի յատակին եւ սկսեցի
ոտքերով տրորել նրան, կատաղած բղաւեցի. «Ես չեմ ուզում
դպրոց գնալ. ես ատում եմ նրան, ատում եմ վարժապետին,
բոլորին»: Մայրս եւ տատս չէին կարողանում ինձ հանգստաց-
նել: Ես կատաղած էի, ես զղւած էի ամենից, ես ինքս էլ չը
գիտէի թէ ինչն էր ինձ տանջում: Հայրս եկաւ, ինձ իր մօտ
տարաւ: Ես նրան ամէն ինչ խոստովանեցի. պատմեցի նոյնպէս
թէ անցեալ օրը տէրտէրը կրօնի դասին ինչպէս բռունցքներով
այնքան տւեց Ագայենց Աշոտի երեսին եւ գլխին, որ նրա քիթը
եւ բերանը արիւնեց եւ արիւնը լճացաւ նստարանի տակ:
Հայրս յուզւած էր: Լուռ էր: Տեսայ միայն, թէ ինչպէս նրա
դէմքը եւ վիզը կարմրեցին, ինչպէս նա բարձրացրեց բռունցք-
ները եւ սպառնաց մի անայտնի ուղղութեամբ: Յետոյ ասեց
չփութեամբ. «Գիտե՞ս, ի՞նչ են միջին դարերը, եւ այն էլ
Ասիայում: Ոչ, դու չը գիտես այդ. բայց ես գիտեմ. ու
եւ վերջ կը տամ միջնադարեան կարգերին. նրանք պէտք է
մեռնեն: Երբ ես երեխայ էի, աւելի վատ բաներ ապրեցի
դպրոցում քան դու: Բայց ես չեմ ուզում, որ իմ երեխաները
նոյն հոգեմաշ պայմաններում մեծանան: Հանգստացիր Հայ.

դու աւելի երջանիկ դարում ես ծնւած: Խաղայ եւ թռչկոտիր.
դու այլեւս չես գնայ այդ դպրոցը»:

Ու ես տունը մնացի:

XXIII.

Գառնադին մի կռիւ ստեղծեց հօրս եւ Յովհաննէս վար-
ժապետի մէջ: Գիւղը բաժանեց երկու «թայֆայի»: Յով-
հաննէսի կողմնակիցները ուզում էին թէ նրան եւ թէ դպրոցը
պահել: Հօրս մարդիկ պահանջում էին Հայոց ծխական դպրոց
բանալ եւ ծերացած ուսուցչի տեղ մի երիտասարդի նշանակել
Ներսէսեանի կամ Ճեմարանի չրջանաւարտներից: Ծխական
դպրոցներում բոլոր առարկաները Հայոց լեզուով էին աւանդւե-
լու, ուսանէին լեզուն երկրորդական տեղ էր բռնելու, իսկ
պետական դպրոցներում դրա հակառակն էր: Այնտեղ Հայոց
լեզուն արհամարաւած էր, մեր գիւղում նա դրւած էր տէրտէրի
ձեռքը, որը հաղլւ տարրական կրթութիւն ստացած մի
մարդ էր:

«Թող տէրտէրը միայն կրօնի դասեր տայ, եթէ այդ էլ կա-
րող է, իսկ վարժապետը թող վերջապէս հանգստանայ. մեզ
հարկաւոր են կրթւած եւ մեր ժողովուրդը սիրող ուսուցիչ-
ներ, որոնք տիրապետում են թէ մեր լեզւին եւ թէ մեր պատ-
մութեանը. հին դարերը անցել են, երբ մեքենաբար աւետա-
րանը կարդալ էինք սովորում, առանց բառերը հասկանալու:
Ռուսաց լեզուն պարտաւոր ենք գիտենալ, որպէս պետական
լեզու, բայց ոչ ի հաշիւ մեր սեփականին» քարոզում էր Հայրս
ու անխնայ հարւածում Յովհաննէս վարժապետի ուսասիրու-
թիւնը, նրան մեղադրում էր, որ իր չահի համար փնտրում
է ազգին, թէ ծեր լինելով պէտք է մի կողմ քաշւի եւ նոր
դարի մարդկանց գործելու հնարաւորութիւն տայ: Յովհաննէս
վարժապետը մի ժամանակ հօրս ուսուցիչն էր եղել: Նրա խոր-

հուրդով եւ պահանջով էր, որ տատս հօրս բարձր ուսումի էր տւել: Բայց 1887 թւի Հայոց դպրոցների փակումը Ռուսաց կառավարութեան ձեռքով, երբ հայրս դեռ աշակերտ էր, եւ հալածանքների հետեւանքով զարգացող հայկական շարժումը բաժանել էին ուսուցչին եւ աշակերտին: Յովհաննէսը Ռուսաց լեզւի ուսուցչի «ցենզի» քննութիւն էր տւել եւ կառավարութիւնից պաշտօն ստացել մեր գիւղի պետական դպրոցում, որը բացւել էր Հայոցը փակելուց յետոյ: Հայրս, ինքն էլ յետագայում, հայատեաց Գովիցինի քաղաքականութեան հետեւանքով, ստիպւած պաշտօնավարելու պետական դպրոցներում, նետւել էր յեղափոխական շարժման մէջ իր երիտասարդ ամբողջ ոգեւորութեամբ եւ հաւատով: Յովհաննէսը հաւատարիմ Յարին եւ «սոխերին» շարունակ հալածում էր հօրս, ատում հայ յեղափոխութիւնը եւ որտեղ կարող էր վարկաբեկում նրան: Նախկին ուսուցչի եւ իր աշակերտի մէջ տարած կռիւը այնպիսի սուր եւ անհեղեղ կերպարանք ստացաւ, որ մի երեկոյ երբ հայրս քաղաքից տուն էր գալիս, Յովհաննէսի տղան Աւետիսը մթութեան մէջ դարան մտած, յարձակում է հօրս վրայ եւ ուզում դաշոյնը նրա մէջքը խրել, բայց չի աջողում, դաշոյնը մտնում է ձիւ կողը եւ խեղճ կենդանին ցաւից գալարելով հօրս հետ դետին է գլորւում: Երբ հայրս հանում է ատրճանակը, տմարդը փախչում է. վրայ հասնող մարդիկ խանդարում են հօրս հետապնդել թշնամուն: Նոյն գիշերը Թեմանը իր ընկերներով յարձակում է վարժապետի տան վրայ, կոտորում դռները եւ լուսամուտները ու ներս մտնելով այնքան է ծեծում Աւետիսին, որ սա մի քանի օր հիւանդ պառկած մնաց: Ծեծը աղղեց. շատերը անցան հօրս կողմը: Մի քանիսն էլ միացան նրան, զգած Աւետիսի տմարդարարքից: Գիւղը սլարտաւորւեց վճարել ծխական դպրոցի

ծախքերի կէս մասը, միւս մասը պէտք է վճարէր Հայոց եկեղեցին: Եւ մի օր վերաբացւեց կառավարութեան ձեռքով փակւած Հայոց դպրոցը: Ճեմարանցի Սարգիսը, մի քսան եւ հինգ տարեկան երիտասարդ, կարմիր փողպատով, ժամացոյցի հաստ շղթայով, միշտ խճճւած, երկար մազերով, ակնոցաւոր, լայն եզրերով գլխարկը ճակատին քաշած, գիւղ եկաւ: Բայց Յովհաննէս վարժապետը չը ընկճւեց. նա տէրտէրի գոմի օդայում մի մասնաւոր դպրոց բացեց եւ սկսեց ուսուցանել իր ազգականների երեխաներին: Երբ նրա սաները երգում էին աղաւաղւած ուսուցիչնով «Боже царя храни», դպրոցում երիտասարդ ուսուցիչը մազերը թափահարելով, թնդացնել էր տալիս «Մեր հայրենիքը» կամ «Բամբ որոտանը»:

Նոյն աշունը ես նորից դպրոց մտայ: Հայրս համոզեց գիւղի հարուստներին, որ իրենց աղջիկներին էլ ուսումի տան եւ բացի ինձնից դպրոց եկան մի շարք աղջիկներ: Գիւղացիները այլեւս չէին վախենում, թէ իրենց երեխաներին դպրոցը կը ուսացնէ, դրա համար աշակերտների թիւը բազմացաւ: Սուրենը եւ Նրւանդն էլ եկան: Կամաց կամաց Յովհաննէս վարժապետի ազգականներն էլ դաւաճանեցին նրան: Ճեմարանցին հմայել էր բոլորին, չը նայած որ շատերը, մանաւանդ կանայք ծածուկ ծաղրում էին նրա երկար մազերը: Յովհաննէսը ամօթահար նահանջեց. տէրտէրը նոյնպէս:

Օղը մաքրւեց: Մարդկանց դէմքերը պայծառացան, ուրախութեան ժպիտներ սահեցին նրանց վրայից: Ճեմարանցին թազաւորի պատկերը պատից ցած բերեց: Հիմայ ես կարող էի գլուխս բարձր պահել եւ ուղիղ իմ առաջը նայել:

* * *

Ճեմարանցին ապրում էր դատարանում: Մի պարզ երկաթեայ անկողին դրած վառարանի մօտ, մեր նստարաններին

կից, մի փոքրիկ սեղան, մի հին պահարան, որի գոյնը չէր կարելի որոշել, այնքան աւերումներ էր գործել ժամանակը նրա վրայ — դրանք էին մեր ուսուցչի «սենեակի» կարասիքը: Նրա հագուստներն էլ հին էին, մաշված. լայն կարմիր փողպատը չէր կարողանում ծածկել նրա չապիկի ջրբուսած մասերը, ինչպէս երկար, միշտ կախ ընկած անդամաւարտիքը բաց էր թողնում կօշիկների ծակերը, որոնց միջից դուրս էին նայում նրա բթամատները: Ոչ ոք չը գիտէր թէ ինչով է կերակրւում նա: «Քօռ» Մոսօն էր նրան հաց եւ պանիր գնում գիւղից, բայց թէ ցերեկին կամ երեկոյեան նա որ եւ է ուրիշ բան ուտում էր, գաղտնիք էր մեզ համար: Մի օր, երբ ըստ սովորութեան գիւղի երեխաների, մի քանիսը հետաքրքիր կախում են դասարանի լուսամուտներից, տեսնում են թէ ինչպէս նա նստարանների տակից հաւաքում է աշակերտների նախաճաշի աւելորդ մնացորդները եւ ուտում: Խեղճ մնացորդներ — հացի չոր փշրանքներ, մի քիչ լոռ կամ տկի կանանչ պանիր: Լուրը տարածւեց ամբողջ գիւղը. «Վարժապետը քաղցած է, ստացած թոշակը նրան չի բաւում»: Ծառ ուրախացայ, երբ մայրս ձուլածեղ եւ մի կտոր տապակած հաւից տւեց ինձ ասելով. «Դու չ'ուտես այդ, մոռացիր նստարանիդ մէջ»: Հետեւեալ օրը նստարանս դատարկ էր: Եւ ահա շատերի մօտ սովորութիւն դարձաւ վարժապետին այդ ձեռով ծածուկ կերակրելը: Ոմանք բաց կերպով նրան ընծայ էին բերում: Սկզբում ձեմարանցին բողբոջում էր երկար մազերը թափահարելով, չէր ուզում վերցնել, բայց յետոյ վարժուեց եւ մենք հաճոյքով տեսանք, թէ ինչպէս նրա ոսկրոտ, ներս ընկած այտերը լեցեցին, գունաւորեցին, եւ մարած աչքերը ակնոցների տակից փայլեցին: Բանը նրանումն է, որ մենք բոլորս սիրում էինք նրան: Առաջինը — նա ոչ ոքի չէր ծեծում, երբեմն

քանոնով ձեռքերիս էր տալիս, բայց դա մեզ մօտ ծեծ չէր համարւում: Երկրորդ՝ նա երիտասարդ էր, աշխոյժ, դասերը թարմ, հետաքրքիր: Նա յաճախ խաղում էր մեզ հետ եւ երգում: Ու ա՛յնքան բան գիտէր: Երբ նա Հայոց լեզուն եւ պատմութիւնն էր աւանդում մեզանից մեծ աշակերտներին, մենք էլ ականջ կտրած լսում էինք նրան. այդ դասերը ամբողջ դպրոցի համար տօնական ժամեր էին: Լաւ արտասանող էր. Թումանեանի եւ Աղայեանի սքանչելի եւ պարզ ոտանաւորները երաժշտութեան նման թափանցում էին հոգիներին մէջ, Աղայեանի չա՛տ կտորներ երգում էինք մեր ուսուցչի հետ, տարածում այդ երգերը գիւղի մէջ: Հայոց պատմութիւնը աւանդելիս, ձեմարանցին ապրում էր նրան: Նրա կախարդիչ հմայքի գաղտնիքը հենց դրանումն էր. — նա ապրում էր իր ասածները: Մեր պապերի անցեալը կենդանանում էր նրա բերանում, մենք մասնակցում էինք այդ անցեալին, մեր հոգիները յափշտակւում էին նրանով:

Հայոց պատմութիւն: Երեխայ էի դեռ եւ սովորում էի նրան զրոյցի, հէքեաթի նման, բայց ո՛րքան տխուր էր այդ հէքեաթը, ո՛րքան յուզիչ: Մօրս պատմածքներից ծանօթ էր նա ինձ, բայց հիմայ, երբ հոգուս խորքում, ես բոլորից ծածուկ կրում էի իմ նւիրական երազը — Հայոց աշխարհի վիշապներին սպաննել եւ մեր երկիրը լոյս աշխարհի վերածել, այդ պատմութիւնը սարսուռ էր ազդում ինձ: Ա՛յնքան քիչ լուսեղէն կէտեր ունի Հայոց պատմութիւնը իր մէջ: Միտքս տենդօրէն աշխատում էր: Այն օրից որ Հայկը սպաննեց Բելին եւ հաստատւեց Հայոց լեռներում, նրա երկիրը կռիւներից եւ աւերներից դադար չունեցաւ: Բաբելոն, Ասորեստան, Պարթեւք, Պարսկք, Հռովմայեցիք, Բիւզանդացիք, Արաբներ, Մոնղոլներ եւ Թուրքեր բոլորը դարերի ընթացքում, կարծես

իրար խօսք տւած բղկտում, աւերում են մի երկիր, ուր մի փոքրիկ ժողովուրդը լեռներին կառչած իր կեանքն է ապրում: Յուսահատ նա պայքարում է գիշատիչների դէմ իր սովորութիւնները, իր լեզուն, իր կեանքը եւ ինչքը պաշտպանելու համար: Դա ի՞նչ օրէնք է: Ո՞վ է հնարել այդ օրէնքը, որ ի՞նչ ոյժով մեծերը կոխկրտում են փոքրերին, նրանց ապրելու իրաւունքից զրկում: Ո՞վ է այդ անարդար օրէնսդրեր: Եւ ի՞նչ պէս կարող է բարի Աստուածը, որը լիքն է գութութով ու կարեկցութեամբ, հանդուրժել այդ: «Պէտք է ուժեղ լինել եւ կուէլ» ասում են հայրս եւ ձեմարանցին:

Ուժեղ: Իսկ եթէ քեզնի՛ց ուժեղը կայ. ուրեմն այդ ուժեղը պէտք է թոտունը աւերի, երեսաներիդ գերի տանի, քեզ սպաննի, որովհետեւ նա ուզում է թո երկիրը ունենալ, ագահ է, չի բաւարարւում իր ունեցածով: Մի վիշապի, նոյն իսկ երկուսի, երեքի կարելի է սպաննել, բայց եթէ չա՛տ, չա՛տ վիշապներ են դալիս թո վրայ: ձեմարանցին պատմում է, թէ ինչպէս մոնղոլների իշխան Ալիարսլանը հարիւր հազարաւոր զօրքերով մորեխի նման փուկեց Հայաստանի վրայ եւ չը նայած Անեցիներին քաջ դիմադրութեան՝ յաղթեց: Այդ պատերազմին նոյն իսկ աղջիկներ էին կուռում — այդպէս փոքրիկ Այծեմնիկը որը պարսպի վրայ կանգնած դէնքը ձեռքից ցած չը գցեց, մինչեւ եօթը տեղից վերաւորւած վայր ընկաւ: Անի՛ն: Պապոնցս երկիրը: Քանդեցին, քանդ ու քարափ արեցին հին արձաւան երի շինած պալատները եւ հոյակապ վանքերը, էն գիտո՛ւն վարպետների կառուցւածքները. հողի հաւասարեցրին գիւղերը եւ քաղաքները, գերի տարան հազար-հազարներին որովհետեւ չատ էին, ոչ երեք անգամ, ոչ եօթը անգամ, այլ հարիւր

անգամ չատ: Իսկ ես ուզում եմ ուժեղ լինել: Ուժե՞ղ լինեմ, որ ուրիշների, աւելի թոյլերի վրիւն վիշապ դառնամ: Այդպէ՞ս...

XXIV.

Մի անձրեւոտ մութ գիշեր, մեր դուռը ուժեղ, ուժեղ թափեցին: Ներս մտան ոստիկանները էն գզելի սպայի հետ եւ առանց ժամանակ տալու, որ հայրս հագնւի, հրացանը նրա մէջքին ուղղած դուրս տարան: Տատա ընկաւ ուշաթափ, մայրս վազեց հօրս յետեւից: «Հանգիստ, Լուսիկ ջան, չը վախենաս, քաջ եղիր. միշտ տանս սիրտը մնա՛, պաշտպանիր մօրս եւ երեսաներին»:

«Հա՛յրիկ, հա՛յրիկ ջան...»

Դռները աղմուկով փակւեցին: Դրսում լսեց հեռացող կառքի ձայնը: Մայրս անչարժ կանգնած մնաց, աչքը մթին յառած: Արտասուք չը տեսայ նրա մեռելի գոյն ստացած դէմքին: Վիշապը յաղթեց...

Մենք անմխիթար լաց էինք լինում: Գիշեր էր, մութ եւ մենք մենակ էինք:

* * *

XXV.

«Գիտենք, որ դու միշտ տանջւում ես
հաղար ու մի ցաւերով.

Հայրենիքիդ խոր խոցերը դու համբում
ես դարերով.

Ձեռ լըւանայ այդ խոցերը արտասուքի
ծովերով

Առ չունդուրըդ, ցաւոտ աչուդ, մեղ բան
ասա վըշտալի»:

Յովհաննէսեան:

Մեր տունը դատարկ է, մեր տունը տխուր, անտանելի:
Օրերը երկար, միատեսակ: Յեղափոխութիւնը ճնշւած է, ժողովուրդը նորից չլթաների մէջ, յուսահատւած եւ յոռետես: Վհատութիւն ամէն տեղ: Ոչ ոք չի գալիս մեղ մօտ: Երէկը մի հեռու անցեալ է թւում: Բանտերը լեցւում են. ձեմարանցուն էլ տարան: Դպրոցների փոխարէն ցարը տաժանակիր աշխատանքի տներ է շինում: Անխղճօրէն պատմում են մեծերը սոսկալի անցքերի, ահարեկումների, պատժական արշաւանքների, կախաղանների մասին: Ամբողջ երկիրը մահացու վախի մէջ է: «Յարը չի խնայում իր սեփական ժողովրդին, ինչո՞ւ պէտք է մեղ խնայի. նրա կողակների համար ուսւր, հայր, թուրքը, վրացին միեւնոյն են» ասում են մեր գիւղում: Տատա շարժում է տան մէջ շուքի նման, չի խօսում, աղօթում է, լալիս: Հէքեաթը սառել է նրա շրթունքներին: Եւ զրոյցները մէկը միւսի յետեւից մեռնում են նրա մօտ: Շատ լաց լինելուց նրա աչքերը վատ են տեսնում: Կէս կոյր կռացել է տատա եւ էլ չի ժպտում: Նորից գիւղով կոյր աչուղներ են անցնում, նրանք գալիս են մեր տունը եւ երգում հին ու նոր երգեր:

«Ձախորդ օրերը ձմռայ նման
կու գան ու կ'երթան,
վհատելու չէ, վերջ կ'ունենան
կու գան ու կ'երթան,
Դառն ցաւերը մարդու վերայ
չեն մնայ երկար,
Որպէս կարաւան շարէ շարան
կու գան ու կ'երթան»:

Տատիկիս դէմքը թաց է արտասուներից, նա հոգոց է հանում եւ ասում. «Ախ, աչուղներ, ես էլ ձեզ նման մի կոյր, կարօտը սրտումս, ջուլթակ առնեմ եւ սար ու ձոր ընկնեմ, լամ ու երգեմ, լամ ու երգեմ, գուցէ գտնեմ կորցրածս»: Եւ կոյր աչուղի նման ձեռքի փայտին յենւած, նա դուրս է գալիս տանից, դնում պարտէզ, անցնում դաշտերը, կանգնում մեծ ճանապարհին եւ անշարժ աչքերը նոյն կէտին ուղղած, անսահման կարօտը անուշ դէմքին, կանգնած է մնում եւ սպասում, սպասում:

Ու երբ երեկոն իջնում է, երբ Արագածի պայծառ գազաթը քողերով է ծածկւում, երբ ամէն ինչ լուում է գիւղում, տատիկս միշտ նոյն խնդրանքը ունի մօրիցս — իրեն Աւօ Իսահակեանի «Որսկան աղբերը» երգել:

«Որսկան աղբեր, սարէն կու գաս
Սարի մարալ կը փնտռես,
Ասա, եարաբ դու չը տեսա՞ր
Իմ ջիւանը, իմ բալես»:

Տատիկս նստած է թաղթին եւ քաշում է դանդաղ թաղբեհի հատերը: Բաց լուսամուտներից եւ դռնից ներս է մտնում գի-

չերևայ զովք: Հեռուում լսուում է գորտերի կռկոսը: Մի տեսակ
ցաւալի երազանքի մէջ եմ: Մայրս երգում է դողացող ձայնով:

«Տեսայ քոյրիկ նախշուն բալիդ
Քարն էր դրել բարձի տեղ.
Սիրած եարի համբոյրի տեղ
Կուրծքին դնդակ էր սեղմել»:

Երգը գեղեցիկ է: Իմ երեւակայութեան մէջ տեսնում եմ
մի բարձր, կանանչ սար: Երեկոյ է: Լուսինը շրջում է ամպերի
միջով, նա էլ է մէկին փնտռում: Որսորդը կանգնած է մի մե-
ռելի մօտ: Մեռելը երգի մարալն է, լացող մօր զաւակը:

Մի մեռած վայրի որս: Ոչ մայրն է նրա մօտ, ոչ նշանածը:
Միայն սեւ ագռաւներն են հաւաքւում նրա գլխին: Նրանք
կոռում են եւ սրում կտուցները դիակը պատառ պատառ անե-
լու համար: Ես վախենում եմ: Ինչո՞ւ է մայրիկս էս տխուր
երգը երգում: Նա չը պէտք է այդ երգի, նա չը պէտք է այդ
երգի:

Եւ մայրս ինձ իր մօտ է տանում. ես հիմայ միշտ նրա մօտ
եմ: Իրար փաթաթւած, պառկած ենք: Ձեռք ձեռքի: Գիշերը
յաճախ դարձնում եմ նրա անուշ ձայնից. նա օրօր է ասում
նոր ծնւած փոքրիկ քրոջս, որը չի ուզում քնել եւ լաց է լինում:

Մթութեան մէջ, աչքերս լայն բաց արած լսում եմ մօրս
երգերը եւ մտածում: Ես մտածում եմ հօրս մասին, որը չը
կայ ու չը կայ: Ձեմ համբերում. ցաւագին շնչում եմ.

«Մայրիկ»:

«Ի՞նչ է բալիկ»:

«Տխուր երգեր մի երգիր»...

«Ձեմ երգի, բալիկ»:

«Մայրիկ, դու գիշերը ծածուկ լաց ես լինում. մի լա»:

«Ձեմ լայ»:

«Մայրիկ, հայրիկս կը վերադառնա՞յ»:

«Այո, նա կը վերադառնայ, ի հարկ է նա կը վերա-
դառնայ»:

«Մայրիկ, աշխարհը ինչո՞ւ է այսքան չար»:

«Քնիր, մի խօսիր»:

«Մայրիկ ջան, աշխարհը չար է, Վիշապը հօրս տարաւ,
եւ վախենում եմ աշխարհից»:

«Քնի՛ր, քնի՛ր»:

Եւ մօրս փոքրիկ ձեռքը փայտայում է գլուխս:

«Մայրիկ, մենք այնպէս մենակ ենք»:

«Ոչ, փոքրիկս, մենք մենակ չենք. ամէն տեղ ա՛յնքան
բարի մարդիկ. լուր, մի արթնացնի տատիկիդ եւ երեխանե-
րին»:

Ցերեկը ամէն տեղ հօրս եմ փնտռում: Եւ կարօտել եմ նրա
ձայնին, նրա դէմքին:

Գարուն է. դաշտերը կանանչել են, օդի մէջ զնդում է
թռչունների երգը: Ո՛րքան սիրուն է աշխարհը եւ ո՛րքան
անմխիթար. ես այլ եւս չեմ խաղում: Դժւարանում եմ նոյն իսկ
խօսել: Ստէպ ստէպ մի այլանդակ, հեգնող, չեչոտ դէմք է
ցցւում իմ առաջ. «Հը՛հ, հօրդ բանտ տարայ, տեսա՞ր, դու
նրան էլ չես տեսնի»:

Ես նրան այլ եւս չեմ տեսնի, ես նրան չեմ տեսնի:

Եւ սիրտս կտրւում է անսահման վշտից: Կուկունեանի
մասին եմ մտածում, Հայոց երկրի առաջին Ֆիտայի մասին:
Նրան էլ ուս թաղաւորը, Վիշապը, հեռու, հեռու Սիրիւ
աքսորեց: Այնտեղ կանանչ չը կայ, միշտ՝ ձմեռ է այնտեղ,
միայն սալտակ արջերն են դբօսնում ձեան վերայ: Ծանր

չղթաներով կապած, աքսորեալը չէր կարող փախչել: Ամէն կողմը սառած ծով: Ես դառնօրէն լաց եմ լինում, երբ մտածում եմ, որ հայրս նոյն տեղն է տարւած, ուր աքսորւած էր Կուկունեանը: Որքան տխուր է լինելու նա, որքան է մըսելու: Ոչ, ես չեմ կարող խաղալ: Ինձ միայն մի բան է մնում. հօրս բախտը նրա հետ բաժանել, նրա հետ տանջւել: Անխղճօրէն կապում եմ ձեռքերս եւ ոտքերս, մօտեցնում եմ երկու աթոռ միմեանց, սողում նրանց մէջ եւ երեւակայում, թէ ես էլ բանտում եմ, Սիբիրում: Ժամերով նստած եմ այդպէս լուռ եւ տխուր: Ամէն անգամ երբ տատս տեսնում է ինձ այդ վիճակում, բարկացած ազատում է ինձ կապանքներից եւ բղաւում. «Հողը գլխիս, էդ ի՞նչ 'ուրա, ես բանեցնում, ագռա՞ւ ես թէ բու: Ուզո՞ւմ ես որ աւելի եւս դժբախտանանք»: Նա ինձ սենեակից դուրս է վռնտում, երեսին խաչ հանելով եւ ասելով. «Տէր, դու չա՛րը խափանես, բարին կատիցս առանց ինձ տեսնելու: Ես նստած էի անկիւնում, դադարում է ինձ խանդարեւոց: Մի սեւ քօղ ծածկում է վերջնականապէս նրա սիրելի աչքերը: Տատիկս կոյր էր: Շոշափելով նա մօտ էր գալիս տան մէջ, տխուր դէմքով անցնում էր մօտիցս առանց ինձ տեսնելու: Ես նստած էի անկիւնում, դադարում էի շնչելուց եւ հետեւում էի նրա անհաստատ, դանդաղ շարժումներին: Երբ մի օր ես այդպէս նստած էի, մայրս մօտեցաւ ինձ ցաւագին ժպտալով. «Թող քո յիմարութիւնները, այդպիսով չես օգնում հօրդ. խաղա՛ քոյրերիդ եւ եղբայրներիդ հետ, ուրախ եղի՛ր եւ քաջ, որ հայրդ վերադառնայ: Օ՛հ, ես հաւատում եմ՝ նա կը գայ»:

Լեցւեցի յոյսով: Մայրս է ասում, իսկ նա միշտ ճշմարտութիւնն է խօսում: Ես հաւատում եմ նրան: Հայրիկս կը գայ:

Ու ես վերադարձայ մանկութեանս գիրկը:

XXVI.

«Ա՛խ, բոլոր կողմերում է թախիծ, Ամէն տեղ է փռւած տրամութիւն, եւ արդեօք որտեղի՞ց, որտեղի՞ց Սպասեմ աւետիք ու խնդում»:

Տէրեան:

Աչունը եկաւ. դաշտերը մերկացան, արեւածաղիկները վաղուց անհետացել են բոստաններից, վերջին գետնախնձորն էլ տուն տարւեց: Գետը սառն է. լողանալ չի լինում այլեւս: Նախիրը կէս օրին է դաշտ գնում առաւօտայ ցրտերի պատճառով: Հոտաղների կրակների ծուխը երկինք է բարձրանում, մի մօխրագոյն, դորշ երկինք: Երկար կարաւաններով, շարա՛ն, շարա՛ն անցան կռուակները, նրանք հեռացան մեզնից տաք երկիրների արեւի կարօտը սրտներում: Ծիծեռնակն էլ զնաց, նրա հետ առագիլը: Օրերը կարճացան, մթնեցին: Արազածի պայծառ գլուխը ծածկւած է ամպերով: Անձրեւը մաշում է, հա մաշում:

Հարուստ գիւղացին բարձած սայլերով քաղաք է գնում աւելորդ ցորենը, ալիւրը եւ գետնախնձորը ծախելու, որ այնտեղից ձմեռւայ հագուստներ եւ ուրիշ պաշար բերի: Աղքատը ընկնում է չոլից չոլ, որպէս զի որ եւ է աշխատանք գտնի, փող վաստակի, ընտանիքը ձմեռւայ ցրտերին քաղցած չը մնայ:

Մեր դպրոցը վերաբացւեց: Նորից մի ձեմարանցի եկաւ գիւղը, այս անգամ առանց կարմիր փողպատի եւ երկար մադերի: Նա մեղ հետ յեղափոխական երգեր չէր երգում այլեւս, բայց կարգում էր սիրտ մաշող պատմութիւններ Ահարոնեանից, որը հիմայ մեր բոլորի ուղեղներին միակ տիրապետողն էր:

Սուրբ խաչի շաքաթ օրը մի սգաւոր պառաւ եկաւ մեր գիւղը իր ազգականների եւ քաղաքի վարպետների հետ: Նա

երկար լաց եղաւ դինամիտի զոհերի գերեզմանի վրայ. յետոյ
տէրտէրը հոգեհանգիստ կատարեց եւ վարպետները մի գմբե-
թաձեւ գերեզմանաքար կանգնեցրին շիրիմի վերայ: Մի անշուք
գերեզման սեւ քարերով եւ սեւ պարզ խաչով: Երբ աշխա-
տանքները վերջացան, մեր նոր ուսուցիչը կանգնեց մօտի գե-
րեզմանին եւ ողբերգած ու ձեռքերը թափահարելով կարգաց
Ահարոնեանի «Ուխտագնացութիւնը»: Հանդիսականները յու-
զած էին: Մի պահ լուսթիւնից յետոյ մեր ուսուցիչը ասեց.
«Այո, երբ որ կը սրբենք լացող աչքերը մեր ժողովրդի, երբ որ
կը սփոփենք այրւած սրտերը, այն ժամանակ մեր նահատակ-
ները, բոլոր նրանք որոնք ընկան ազատութեան ճանապարհին
կը ներեն մեզ, եւ կ'ասեն Ահարոնեանի խօսքերով. հազար
երանի՜ ձեզ»:

Սրբել արտասուողները, սփոփել այրւած սրտերը: Այդպէս!

Զմեռը եկաւ: Աշուղների երգերը լռեցին: Եւ երբ քամին
կատաղաբար ոռնում էր Հայոց սարերում, գիւղացիները նո-
րից իրենց մխացող օջախների մօտ նստած հէքեաթ էին ասում
եւ երգում ուրախ ու տխուր երգեր:

Տատիկս հէքեաթ չէր պատմում այլեւս: Մեր տանը սեւ
գիշեր էր պատել կարծես, շուք էր իջել բոլորի երեսներին:
Մեծերը շատ քիչ էին խօսում. նրանք խուսափում էին հօրս
անունը տալուց:

Ծնունդը եկաւ. եկեղեցու զանգակները աւետեցին Բեթ-
ղեսէմի մանկան ծնունդը, աշակերտների խումբը տանից տուն
անցնելով երգեց ցնծութեամբ.

«Այսօր տօնէ՛ր ծննդեան, պւետիս».

ոչ ոք մեզանից չը ձայնակցեց նրանց, ոչ ոք չէր մտածում տօնի
մասին:

Նոյն իսկ Տեառնընդառաջին, երդիքների եւ տների առաջ
վառուղ խարոյկները, որոնք ամէն տարի ողբերգում էին մեզ,
հիմայ, մեր տնեցիներին անտարբեր թողեցին: Մայրս անշարժ
լուսամուտի մօտ կանգնած դիտում էր, թէ ինչպէս հարս ու
աղջիկ վառած մոմերը ձեռքերին պտոյտ էին գալիս կրակների
շուրջը, թռչում նրանց վրայից, քրջում եւ չամիչի հետ խառ-
նած «աղանձ» ուտում: Սիրտս նրանց հետ էր, կրակի վրայից
թռչող երիտասարդների եւ երեխաների հետ, բայց կաշկան-
դւած մեր տան տխրութիւնից, Հայոց զարնան աւետարեր բո-
ցերի մօտ չը գնացի էն տարին:

XXVII.

И снится чудный сон Татьяне
Пушкин.

Եւ Տատիկան զարմանալի երազ է
տեսնում...

Պուշկին:

Սուրբ Սարգսի տօնին, երբ Աշխէնը պատրաստում էր
գիշերը իր ապագայ նշանածին երազում տեսնել, տատիկս
ժպտաց անուշ, թափահարեց գլուխը եւ թաղբահի հատերը քա-
շելով, պատմեց մեզ իր անցած օրերից:

«Յիմար եւ անիրօրձ էի ես չը նայած իմ տասներկու տա-
րիքին, սկսեց նա. իմ ժամանակ տասներկու տարեկան աղջիկը
արդէն հասած կատարած, ամուսնութեան պատրաստ էր. բայց
ես աւելի սիրում էի իմ հորթերի եւ զառների յետեւից բլուր-
ների եւ մարգագետինների վրայ թափառել, ամէն թռչունի
յետեւից ցատկոտել, աստղերը համարել, ծաղիկներ քաղել եւ
գոյնզգոյն պսակներով մազերս զարդարել: Մայրս նեղանում

էր, դժգոհում ինձանից, եւ երբ ես 12 տարին լրացրի, նա հրամայեց ինձ տանը նստել, գոյնզգոյն գուլպաներ եւ ջեջիմ գործել. պէտք էր 25 զոյգ կարմիր եւ կանանչ եւ այդքան էլ սպիտակ թելից երկար գուլպաներ գործէի, էլ չեմ խօսում երեխաների գուլպաների եւ հագուստեղէնի մասին: Այն ժամանակ եւ հիմայ էլ նամուսով մարդկանց մօտ սովորութիւն էր, որ հարսը ամէն հարսնաւորին եւ ամէն մէկին, որ իրեն երեսնուկ էր տալիս փեսայի ընտանիքից, մի ջուխտ գուլպայ ընծայի: Ուրեմն կարող էք երեւակայել, թէ իմ խեղճ մատները ո՞րքան պէտք է աշխատէին: Գիշեր եւ ցերեկ գործում էի ես եւ աշխատանքս վերջ չունէր: Ոչ մի արտասուճք չէր օգնում: Մայրս չէր խղճում ինձ, որովհետեւ շատերը իմ ընկերուհիներէից նշանած կամ ամուսնացած էին, իսկ մնացածներն էլ վաղուց վերջացրել էին իրենց օժիտը: Ես մօրս միակ աղջիկն էի, նրա աչքի լոյսը, դրա համար էլ նա ինձ թոյլ էր տւել այդքան ուշ սկսելու: Բարեբախտաբար ես ճարպիկ էի եւ մի տարում վերջացրի բոլոր գուլպաներս եւ ջեջիմը: Հիմայ մնացել էր կարմիր զանաւուղից շապիկ եւ վարտիք ասեղով բանել, հագուստներ կարել: Մայրս օգնում էր ինձ, բայց ես յաճախ դրսի կարօտից ծածուկ լաց էի լինում, իմ գառների, ծաղիկների եւ աստղերի մասին մտածում: Սուրբ Սարգսի տօնին, մեռնիմ իրա զօրութեանը, մայրս թոյլատրեց ինձ մի շաբաթ ծոմ եւ պաս պահել, որ Սուրբ Սարգսի օրը ես էլ իմ ապագայ նշանածիս տեսնեմ երազումս: Դուք գիտե՞ք Սուրբ Սարգսի պատմութիւնը: Մի աղքատ եւ արդար մօր մէկ ու ճար զաւակ, սպիտակ ձիուն նստած նա երբեմն անցնելիս է եղել մի սիրուն յոյն աղջկայ լուսամուտի տակից: Աղջիկը այնքան խորոտիկ է լինում, որ խեղճ տղեն սէր է գցում վրեն, վառում, մաշում է, բայց աղջկայ հայրը չի ուզում հայ փե-

սայ ունենալ եւ վռնտում է տղին: Ծարահատած Սարգիսը մի մուխ գիշերով փախցնում է սիրականին, բայց աղջկայ հայրը իր բարեկամների հետ հասնում է նրա յետեւից, յարձակում նրանց վերայ եւ երկուսին էլ նահատակում: Բարի Աստածը տեսնում է վերելից այդ տմարդի գործը, բարկանում է ոճրագործների վերայ, բուք ու բորան ուղարկում սարերը, յոյները կորցնում են ճանապարհը եւ բոլորը խեղդւում: Իսկ Սարգիսը իր անմեղութեան պատճառով, դասւում է նահատակ սուրբերի շարքը, Աստած նրան զօրութիւն է տալիս եւ հրամայում, աշխարհի բոլոր ջահէլ ջիւանների սէրին պաշտպան կանգնել. էն օրից սպիտակ ձիուն նստած նա չրջում է Հայոց լեռները, արգարների մուրազը կատարում, բայց իր նահատակած օրը, բուք ու բորան է ուղարկում սարերը, որ բոլոր ճամբորդ Յոյները խեղդւեն. դրա համար այդ սուրբ օրը Յոյները դուրս չեն դալիս տներից, վախենում են: Ահա այդ Սուրբ Սարգսի պասն էր, որ ես ճշդութեամբ պահեցի, օրական մի անգամ ցամաք հաց ուտելով եւ պարզ ջուր խմելով: Երբ պասի հինգ օրերն անցան, ուրբաթ երեկոյ մայրս ինձ աղի դաթա տւեց, որը միմիայն ալիւրից եւ աղից է շինւած եւ հրամայեց ուտել առանց մի կաթիլ ջուր խմելու: Ես կատարեցի այդ ինչպէս միւս բոլոր աղջիկները: Սիրտս բաբախում էր յուզմունքից: Ես երկար չէի կարողանում քնել այն գիշեր. ծարաւը ինձ տանջում էր, բայց երազիս իմ ապագայ նշանածից ջուր ստանալու ցանկութիւնը այնքան մեծ էր իմ մէջ, որ ես ինձ զսպեցի եւ վերջապէս քնեցի. եւ տես, երազիս բացւում է իմ առաջ մի սիրուն դաշտ. ես գնում եմ այդ դաշտի միջից եւ հագար գոյնելով ծաղիկներ եմ քաղում ու սոխակ դարձա՞ծ երգում եմ բարձր եւ ուրախ ձայնով իմ սիրած երգերը. երգում եմ ես եւ գնում ծաղիկների միջից, բայց արեւը այրում է ինձ, ծարաւ

եմ ու ջրի կարօտ: Աղբիւր եմ փնտռում եւ յանկարծ ինձնից ոչ հեռու տեսնում եմ սառը վճիտ ջուրը գետնի տակից դուրս խփելիս: Յարձակում եմ ջրի վերայ, ուզում եմ կռանալ որ խմեմ եւ չեմ կարողանում: Մարմինս կարծես քար է կտրել, չի շարժւում: Արդէն աչքերս լեցւում են արտասոււնքներով, մոլորած չորս կողմս եմ նայում: Այդ բոլորին մօտենում է ինձ մի սիրուն, ջահել տղայ, սեւ չուխան հագին, ոսկէ քամարը մէջքին. որտեղի՞ց եկաւ, չը գիտեմ, բայց նա ժպտում է ինձ, ծիծաղում է երեսիս եւ մի ոսկի թասով աղբիւրից ջուր վերցնում, ինձ է տալիս: Դողալով, ամօթից մեռնելով, պարզում եմ ձեռքս, վերցնում եմ թասը. բայց հագիւ երկու երեք պուտ խմեցի, թասը ձեռքիցս ընկաւ եւ ջուրը թափւեց գետին: Սարսափից զարհուրած զարթնեցի եւ մինչեւ լոյս չը կարողացայ քնել: Առաւօտը մայրս ուրախ բարեւեց ինձ, դուրս տարաւ եւ ցոյց տւեց Սուրբ Սարգսի ձիու սմբակների հետքերը ձեան եւ դռան մօտ դրած փոխինդի վրայ. ուրեմն բարի սուրբը մեզ մօտ էլ էր անցել: Ես պատմեցի մօրս իմ երազը: Նա տխրեց եւ ասեց. «Խեղճ աղջիկս, լաւ աղօթիր ամենակարող Աստծուն, որ երազդ չը կատարւի. մենք պէտք է մի գառ Սուրբ Սարգսին մատաղ անենք. երազդ լաւ երազ է. թասի գետին ընկնելը, ջուրի թափւելը նշանակում են, որ դու չուտ որբեւայրի կը դառնաս: Աստած քեզ այդ դժբախտութիւնից ազատի». եւ մայրս լաց եղաւ: Շուտով մեր տունը հիւրեր եկան ինձ ուզելու, բայց հայրս ինձ չը տւեց. այդպէս մի քանի անգամ նա ուզողներին ճամբու դրեց եւ նոյն իսկ թոյլ չը տւեց երեսս տեսնելու: Բայց մի օր, երբ ես կար էի անում, ներս մտաւ մայրս եւ պատւիրեց որ լաւ շորերս հագնեմ, մազերս չտկեմ եւ մի գաւաթ ջուր տանեմ հիւրերին: Սիրտս թռաւ, ուրեմն այս անգամ հայրս ինձ մարդու կը տայ, քանի որ նա

ինձ ցոյց է տալիս, մտածեցի ես: Երբ ջուրը վերցրած, չփոթւած ներս մտայ՝ ամօթից ոչ ոքի երեսին չէի կարողանում նայել, ջուրը տւի մեծին, բոլորի ձեռքերը համբուրեցի եւ գլուխս քաշ դցած, բարեւ բռնեցի, կանգնած մնացի դռան մօտ: Հեշտ էր ինձ համար այնտեղ կանգնել եւ տղամարդկանց կողմից դիտւել, բայց օրէնք է, ի՞նչ անես. դրա համար շատ ուրախացայ երբ հայրս ինձ հրամայեց դուրս գնալ:

Մի ժամից յետոյ երբ հիւրերը հօրս հետ «բաշլուղի» դժւար հարցը վերջացրին, մայրս ինձ նորից ներս տարաւ. ողորմածիկ կեսրարս վեր կացաւ տեղից, մօտեցաւ ինձ, մի մատանի դրեց մատս, համբուրեց ճակատս եւ ասեց. «Էս մատանին բաղդաւոր կրես աղջիկս. օրհնած գաւակ լինիս ու մեր օջախի ճրագը հարազատօրէն եւ հաւատարիմ վառ պահես»: Ես հասկացայ, որ նշանւած եմ, գլխով շնորհակալութիւն յայտնեցի: Հիմայ ես հարս էի եւ լեզուս լուռ պէտք է մնար. համբուրեցի մի անգամ եւս հիւրերի ձեռքը եւ դուրս եկայ: Այսպէս իմ հայրս 100 բուբլի բաշլուղով ինձ ձեր պապին տւեց, բայց այդ փողով նա ինձ մի լաւ օժիտ արեց. մի մեծ մակարեա ղութիկ տւեց ինձ, լաւ խաս երեսներով երկու վերմակ, անկողին, զանազան հագուստներ, սպիտակեղէն. հարսնիքի դէյրէս Հնդկաստանի Ղանաւուզից էր, գլխիս փուշի շալը Գիրմանից: Երեք օր երեք գիշեր հարսնիք արեցինք. բայց քօղի յետեւից եւ շատ արտասուելուց ես ի հարկէ չէի կարող նշանածիս տեսնել. միայն հարսնիքից յետոյ, երբ քահանան կարմիր կանանչ նարօտը մեր վզերից արձակեց եւ մենք մարդու կին դարձանք, նշանածիս քնած ժամանակ, արեւը դուրս դալուց առաջ ես զարթնեցի, նստեցի անկողնուս մէջ եւ մի լաւ նայեցի մարդիս երեսին. ուրախութեանս չափ չը կար. ես բարձր ճչացի, ծափ տւեցի եւ նա արթնացաւ. ամօթից երեսս

ծածկեցի վերմակով, որ պապդ ինձ չը տեսնի. եւ պատմեցի նրան սուրբ Սարգսի գիշերւայ երազս, որ ինձ ջուր տուող տղեն ինքն էր: Պապդ էլ շատ ուրախացաւ: Մենք շատ սիրով ապրեցինք մի քանի տարի. ես վեց երեխայ ծնեցի, երկուսը մեռան. երբ իմ փոքրիկս, ձեր հայրը մի տարեկան դարձաւ, ձեր մեծ պապը յանկարծ հիւանդացաւ եւ երեք օրում մեռաւ. ու ես հողը արեւիս, ջահէլ ջիւան, սեւ լաշակը գլխիս քաշեցի, լացայ մորմոքեցի, բայց ի՞նչ կ'անես, Աստուծո՛ւ կամքն էր. ի մճա կատին է դէ քերւած: Ի՞նչ օրեր ասես չը տեսայ. մենակ, անփորձ ես պէտք է չորս որբ կերակրէի. էլ իլիկը ձեռքիցս չընկաւ. օր ու գիշեր արտասուները աչքիս՝ աշխատեցի մինչեւ ձեր հայրը մեծացաւ, ուսումով մարդ դարձաւ: Աչքերս կուրանայ, նա էլ լաւ օր չը տեսաւ. թէ ուրիշ երեխաները խողում էին, ձեր հայրը իր վարժապետներին ծառայութիւն էր անում, որ ձրի մի բան սովորի: Քանի քանի անգամ հացը չալակս առած ձմեռ թէ գարուն, բուքին թէ անձրեւին, տրեխները հագիս, անցնում էի մեր գիւղից քաղաք, որ տղես քաղցած չը մնայ, աչքը ուրիշին կարօտ չը լինի: Իսկ հիմա՞յ: Արդար եւ բարի, միայն նրա համար, որ իր երկիրը ամենքից շատ է սիրում, տանս ճրագը հանգցրին անաստածները, աչքերիս լոյսը մարեցին... Փա՛ռք քեզ Աստուծո՛ւ, մենք քո ճանապարհները չենք հասկանում»: Այստեղ լռեց տատիկս:

XXVIII.

Փետրւարի «պառաւանց» ցրտերի ժամանակ, հէքեաթներին եւ բուք բորանի ամսում օրերի միապաղաղութիւնը կտրեց տատիս հիւանդութեամբ. նա, որ երբեք չէր տնքում, չէր գանգատւում, յանկարծ լցրեց տունը հեծեծանքներով եւ հառաչանքներով: Մայրս ուզեց բժիշկ բերել, բայց տատս թոյլ

չը տւեց. նա ասում էր բժիշկներին եւ չէր հաւատում նրանց: «Լուսիկ ջան, իմ ապրելը միտք չունի այլեւս. չորացած ծառ եմ, արմատս կտրեցին տարան. թող մեռնեմ, պրծնեմ»: Մայրս խնամում էր նրան, որպէս մի սիրելի թոյլ երեխայի: Եկաւ մեծ պասը եւ հին օրերի սովորութեամբ տառտ ուզեց մօրս եւ մեզ հետ պաս պահել: Մայրս խնդրեց, աղաչեց, որ այդ չանի, ոչինչ չօգնեց: Քառասուն եւ ինն օր միայն կնճիթի իւղով պատրաստած կերակուրներ ուտել, առանց մսի, ձուի, կարագի, կաթի, մածունի, թանի եւ պանրի հեշտ բան չէ առողջի համար, ուր մնաց հիւանդի: Հայաստանեայց եկեղեցին արգելում է նոյն իսկ ձուկ ուտելը: Ինչպէս միշտ տատս պասի առաջին օրից Ակլատի դ շինեց մեզ համար: Մի սոխի վրայ հաւի եօթը փետուրներ շարեց. երկուսը ձերմակ, երկուսը խառն, իսկ երեքը սեւ: Ծերմակները մեծ պասի առաջին երկու շաբաթւայ նշաններն էին, ուր դեռ ձիւն կայ եւ երկիրը սպիտակ է. խառն փետուրները պասի միջին շաբաթներն էին, որ «միջինք» են կոչւում եւ ուր ձիւնը սկսւում է կամաց կամաց հալւել եւ տեղ տեղ երեւում է սեւ գետինը նրա տակից: Իսկ երեք սեւ փետուրները Լուսաւորչի, Ծաղկազարդի եւ Չարչարանքի շաբաթներն են, ուր դաշտ ու հովիտ, սար ու ձոր ձիւնից աղատւած սեւ են կտրում: Ամէն տարի տատս ինքն էր կախում «Ակլատիզը» տան առաստաղից, բայց այս անգամ ոյժ չունէր տեղից բարձրանալու, տւեց նրան մօրս եւ ասեց. «Տար կախէ, հարս, եւ մի մոռանա ամէն շաբաթւայ վերջին մի փետուր դուրս հանել. վա՛յ նրան, դարձաւ նա մեզ, ով իր պասը եւ ծովը ճշտութեամբ չի պահում. Ակլատիզը կ'ընկնի նրա գլխին եւ նա բոլորի առաջ որպէս բկլատ եւ մեղաւոր խայտառակ կը լինի»: Միայն առաջւայ նման տատիմ սիրելի ձեռքը չը բարձրացաւ մեզ սպառնալու համար: Այս անգամ էլ նրա

խօսքերը ազդեցին իմ վրայ: Պասի առաջին երկու շաբաթները աննկատելիօրէն անցան. բարեկենդանի իւղի եւ մսի հոտը դեռ քթերումս էր: Բայց երրորդ շաբաթը սկսեց մեզ երկար թւալ, չեմ խօսում նրան հետեւող օրերի մասին: Մայրս դիմեց քահանային եւ խնդրեց, որ տատիս համոզի պասը ուտել. նա բոլորովին թուլացել էր: Տատս երկար առարկեց, ընդիմացաւ, բայց երբ տէրտէրը նրան հաղորդեց, տատս համաձայնեց: Մայրս ամէն օր նրա սիրած կերակուրներն էր եփում եւ բռնութեամբ ուտացնում: Բայց հիւանդի ոյժերը քանի գնում թուլանում էին. նա պառկած էր անձայն, առանց բողոքի, միայն երբեմն ծանր հոգոց էր քաշում եւ կոյր աչքերը դռանը յառած, մէկ ին սպասում: Մի օր մայրս նրան մի հաւ տապակեց: Երեխաներիս առաջուց կերակրելով դուրս ուղարկեց, որ «նաւսերս» մէջը չը մնայ եւ տատիս չը խանգարենք: Օրը ցուրտ էր, անձրեւախառն ձիւն էր գալիս եւ մենք մի քիչ դես, դեն վազվզելուց յետոյ ներս եկանք: Տատս վերջացրել էր իր ճաշը եւ քնած էր: Խոհանոցից տապակած մսի հոտ էր գալիս. չը գիտեմ ինչո՞ւ. բայց անցայ այնտեղ եւ տեսայ, որ հաւը համարեա ձեռք չը տւած փսէի վրայ էր: Նայեցի Ակլատիզին, դեռ երեք փետուրներ կային նրա վրայ, երեք երկար շաբաթներ: Յանկարծ ձեռքս երկարացրի եւ հաւի մի բուլթը վերցնելով սկսեցի արագ-արագ ուտել: Երբ տատիս հէքեաթների մէջ քաջ թագաւորազնը աշխարհի հրաշալի գեղեցկուհու պարտէզից անմահական ջուր կամ խնձոր է գողանում՝ սարեր, ձորեր, քարեր, գետեր եւ առուներ մի բերան դառած բղաւում են. «Տարա՛ն, հա՛ տարա՛ն», որպէս զի գեղեցկուհին, որը քարասուն օր քուն է մտած, զարթնի եւ գողին բռնի: Ինձ էլ թւաց ուտելիս, որ պատերը եւ խոհանոցի բոլոր առարկաները լեզու առած կանչում են. «Ամօթ քեզ, պասակեր, բլլա՛տ,

ի՛նչ մեղք, ի՛նչ մեղք»: Սարսափած նայեցի Ակլատիզին, նա կարծես շարժւում էր, բուլթը գետին նետեցի եւ դուրս թռայ: Շուքում պատահեցի մօրս եւ արտասուանքս զսպելով ամէն ինչ խոստովանեցի նրան: «Մի լա, յիմարիկ, ասեց մայրս, պասը չուտով կը վերջանայ. գողութիւնը տգեղ բան է, համբերի՛ր ինչպէս մենք բոլորս. չե՞ս ամաչում»: Ես դժբախտ էի եւ արհամարում էի ինձ: Մտածում էի այն Աստծու մասին, որը մեր մեղքերի համար խաչ բարձրացաւ, իսկ ես նրա համար եօթը շաբաթ չը կարողացայ պաս պահել: Վախենում էի որ տատս լսի եւ տխրի, ամաչում էի նրանից եւ դրա համար էլ նրա անկողնու մօտը չէի գնում: Ինձ թւում էր, որ նրա կոյր աչքերը տեսնում են ամէն ինչ եւ նա գիտէ իմ բոլոր արարքները: Խոհանոցից խուսափում էի. Ակլատիզը կարող էր գլխիս ընկնել: Եւ այն ժամանակ ի՛նչ ամօթ:

Տատս չէր լաւանում. նա աչքերը այլեւս չէր հեռացնում դռնից: «Լուսիկ ջան, կարօտը սրտիս եմ մեռնելու: Ո՞ր մեղքերիս համար է Աստուած ինձ այսպէս պատժում: Ա՛խ, աղիզ բալա ջան, արդեօք կենդանի՞ ես, արդեօք մօրդ կոյր աչքերը քեզ տեսնելո՞ւ են»: Մայրս այլեւս չէր զսպում արտասուանքները, որոնք խոշոր կաթիլներով թափւում էին նրա գունատ այտերից: Իսկ ես, մի ոճրագործուհի, ես չէի կարող տատիկիս մօտ գնալ: Ես չէի կարող համբուրել նրա սիրելի խորշոմած ձեռքերը: Վճռական ես խոհանոց մտայ: Թող Ակլատիզը գլխիս ընկնի, թող բոլորը տեսնեն, թէ որքան թոյլ եւ վատն եմ ես, որքան մեղաւոր: Ես այլեւս չեմ կարող այսպէս մնալ: Թող բոլորը տեսնեն: Ես պէտք է պատժւեմ. եւ երբ ես քաւեմ մեղքս, այն ժամանակ ամէն ինչ նորից լաւ կը լինի: Ես կարող եմ տատիկիս մօտ գնալ: Մտայ խոհանոց: Կանգնեցի Ակլատիզի տակը եւ սպասեցի սրտատրոփ: Եւ նա չընկաւ գլխիս:

Հէքեաթ էր պատմել տատիկս : Իսկ մայրս նրա՞ն պահպանել : Գուցէ ոչ մի մեղք չը կայ պաս չը պահելու մէջ. գուցէ ամէն ինչ հնարաւոր է : Միտքս փորում, փորփորում էր : Ակլատիղը անշարժ էր : Ն որը սարսափեցնում էր ինձ. հնին ես այլեւս չէի կարող հաւատալ : Այս բոլորը շինծո՞ւ բաներ են : Եթէ տատիկս առողջ լինէր, ես նրան կը հարցնէի :

Իր մահից երեք օր առաջ, տատս կանչել տւեց Դաւոյենց Ջանանին, որը մեռել լացող պառանքներից մէկն էր մեր գիւղում եւ խնդրեց նրան իր մարմինը մաքրել եւ իւղել. նա չէր ուզում սգեղ մարմնով գերեզման մտնել : «Նոյն իսկ գերեզմանում պէտք է կինը գեղեցիկ լինի, Ջանան ջան, ասեց տատս, ձեռքերս այլեւս լաւ չեն կարողանում աշխատել, իսկ աչքերս էլ չեն տեսնում : Հարսս ջահէլ է, ասիտոս է, չեմ ուզում մաշած մարմինս նրան ցոյց տալ : Դու կեանքովդ շա՛տ բաներ ես տեսել, չես քաշի, ինձ գեղեցկացնելու» :

Ջանանը մի քանի ժամ մնաց տատիս մօտ : Միտոս լեցւած դուրս փախայ. տատիկս մեռնո՞ւմ է, իմ լա՛ւ տատիկը : Յիշեցի որ Օսկօ հօրաքոյրս մեզ պապիս մահի մասին խօսելիս միշտ պատմում էր, թէ ինքը ինչպէս խոտ է վառել իրենց տան պատի վերայ մտածելով՝ «Եթէ քամին կրակս տանի ուրեմն հայրս կը մեռնի» : Քամին թռցրել էր խոտը եւ նոյն երեկոյ մեծ պապս մեռել էր : Ես էլ էի ուզում իմանալ թէ տատս կը մեռնի՞ : Խոտ վառեցի մեր պարտէզի պատի վրայ. խոտս այրւեց հանդարտ եւ ես ուրախ թռչկոտելով տուն եկայ : Քամին խոտս չը տարաւ. տատս չի մեռնի : Երբ տուն եկայ, լսեցի Ջանանի մօրս ուղղած խօսքերը. «Հէյ գիտի Նունիկ, ջէյրանի նման կնիկ էր, հիմայ «իլաջ» չի մնացել վրէն : Նա կը մեռնի խեղճ ջրատարը, բայց հոգին տղի կարօտից դուրս չի գալիս : Մեղք է. վարժապետի հագուստներից գցիր վրան, մայրը կը

ճանաչի իր տղի հոտը, հենց որ քթին դիպչի, կարօտը կ'առնի, կը մեռնի : Հիմայ օգնիր ինձ նրա երեսը աղօթարան դարձնել» : Իսկ խո՞տը : Ոչ ոք չը լսեց ինձ : Մայրս եւ Ջանանը տատիս անկողինը դէպի արեւելք դարձրին. մայրս բերեց հօրս վերարկուն եւ գցեց նրա կուրծքին. «Մայրիկ ջան, Միհրանդ չուտով կը գայ, լուր կայ նրանից, ասեց մայրս, ահա նրա վերարկուն» : Կոյր, խոչոր աչքերը լեցւեցին արտասուանքով. «Բերանդ օրհնւի, Լուսիկ ջան», եւ տատս թոյլ, դեղին ձեռքերով շօշափեց չորս կողմը, գտաւ չորը, քաշեց քթին, բերանին, աչքերին, տարաւ դէպի սիրտը. «Ախ, բալա ջան, հոտիդ մատաղ» ու նա հոտոտեց, հա, հոտոտեց վերարկուն, խորը հոգոց հանեց, երջանկօրէն ժպտաց : «Նունիկ քոյրիկ, օրհնիր հարսիդ եւ երեխաներին» ասեց Ջանանը եւ մեզ հրեց դէպի տատս : Երբ տատիկիս բարի, սիրելի ձեռքերը շօշափելով գտան գլուխս, չը կարողացայ տանել եւ բարձր հեկեկացի. «Տատիկ, Ակլատիղը, ես...» :

«Հայ, փոքրիկս, եկ, խօսիր բալիկ ջան, քոնը իսկ Միհրանիս ձայնն է. Աստուած օրհնէ քեզ : Բոլոր մուրազներդ կատարւին : Լուսիկ, սիրելիս, մօտս եկ, ձեռքդ տուր», եւ տատիկս սեղմեց մօրս կրծքին եւ ամէն բառ շեշտելով ասեց. «Ներիր ինձ, եթէ վատ եմ եղել, քեզ վշտացրել. չարամտութեամբ չէր այդ : Ես ծեր մարդ եմ, դուք երիտասարդ : Օրհնած լինիս եւ Միհրանիս հետ մի բարձին ծերանաս» : Եւ յանկարծ տատս ցնցւեց, գլուխը բարձրացրեց, դէմքը ամբողջապէս մի սպասմունք, մի անզուսպ կարօտ. «Ինչո՞ւ չես դալիս Միհրան. միթէ բոլորը ի զո՞ւր էր. սխալմո՞ւնք. ու է՛նքան զոհեր» : Գլուխը յուսահատ նորէն բարձին ընկաւ : Մի անգամ էլ տատս քաշեց իր երեսին իր տղի վերարկուն, մի անգամ էլ հոտոտեց, ժպտաց թոյլ եւ յոգնած փակեց աչքերը :

Երբ տէրտէրը եկաւ, տատիկս մեռած էր: «Սեղճ ջրատարի հոգին ազատեց» ու տէրտէրը մի կտոր նշխարք դրեց տատիկս լեզւին: Մենք միմեանց կպած, ճնշած, կանգնած էինք մնացել, առանց համարձակելու շարժւել. վախենում էինք, թէ տատիկիս հոգին կարող է յետ դալ: «Երեխաներ, դուրս գնացէք. Գաբրիէլ հրեշտակը դեռ սենեակումն է, նա կարող է ձեզ խփել իր սրով» ասեց Զանաւը: Մենք դուրս գնացինք:

Մայրս անդադար հեկեկում էր: Հիմայ նա բոլորովին մենակ էր:

XXIX.

«Ո՛վ թուր ունի, առաջ ի՛մ գլխիս խփի, ի՛մ սիրտս խրի, ապա թէ ո՛չ՝ քանի բերնումս լեզու կայ, փորումս սիրտ, ես լեզապատառ ձէն կտամ. 'էդ ո՞ւմ վրայ էք թուր հանել, Հայոց մեծ ազգին չէ՞ք ճանաչում»,

Ս. Աբովեան:

Խաւար... ցաւ... յուսահատութիւն... մենակութիւն եւ անզուսպ կարօտ: Մահացնող գիտակցութիւն, որ այլեւս ոչինչ չի կարելի փոխել: Ծւա, կանչիր, բողոքիր, լաց եղիր, ընկիր ժամերով տատիկիդ գերեզմանի վրայ եւ սպասիր, սպասիր որ մի անգամ էլ նրա անուշ ձայնը լսես. ի դո՛ւր: Անհամբոյր լռութիւն եւ այնպիսի՝ անտարբերութիւն դրսի աշխարհում: Արեւը նոյն ձեւով լուսաւորում է երկիրը, ջինջ ու պայծառ է երկինքը եւ տաքացած հողից առատօրէն գոլորշի է բարձրանում: Նա ծոցը լայն բաց արած սպասում է կարօտով հատիկին որ առաջին ծիլերը կապի: Հալած ձիւնը մեծ մեծ առուններ

է կազմել փողոցներում եւ երեխաների խմբեր աղմուկով ու քրքջալով խաղում են ջրերի հետ:

Ես անցնում եմ նրանց մօտով առանց մէկին նայելու: Բայց ինչո՞ւ պնչներս ինձնից անկախ բացւում են լայնօրէն եւ ազահուլթեամբ ծծում դարնան օդը: Ինչո՞ւ են չլթներս համբուրւում մեզմ հովի հետ որը Հայոց սարերից է գալիս:

Եւ ինչո՞ւ է թւում ինձ, որ մէկը քնքոյշ, աներեւոյթ ձեռքերով փաղաքում է խոցոտւած սիրտս:

Հէ՛յ, դարուն է, դարուն, Հայոց երկրի պայծառ դարունը... Նրա առատ, անբիծ լոյսն է որ կամացուկ ցրում է հողուս խաւարը:

Ես գնում եմ գերեզմանոց իմ ամենօրեայ այցելութիւնը տալու տատիկիս. նստում եմ նրա քարի կողքին: Բայց գերեզմանոցն էլ է լոյսով շողողւած, քարերը փայլում են արեւից: Ողբի տեղ չի մնում այլեւս: Հողիս լիքն է. զգում եմ, որ մի քիչ էլ՝ եւ ես կը սկսեմ երգել մեր աշխարհ վերադարձող ծիծեռների հետ...:

Մե՞զք եմ դործում:

Էն ի՞նչպէս պատահեց ամէնը: Ի՞նչպէս եղաւ, որ մենք մենակ մնացինք. տատիկս մեռած, հայրիկս բանտում, մայրիկս միշտ լաց լինելիս:

Յա՛րը... այո, նա փակեց Հայոց դպրոցները, հալածեց նրանց եկեղեցին, հաւատը. ուղեց որ նրանք ուռաներ դառնան. իսկ հայերը ընդդիմացան: Հայրիկս էլ նրանց հետ:

Սուլթա՞նը... նա կոտորեց հայերին, ամէն ինչում ճնշեց նրանց: Նրա երկրում հայերը քիւրտ բեկերի եսիրներն են, ոչ ազատ ապրել են կարող, ոչ էլ կեանքի ապահովութիւն ունին: Պատահող քիւրտը եւ թուրքը կարող է նրանց սպանել:

Հայերը չուղեցին այլեւս տանել այդ, ըմբոստացան։ Հայդուկները կուսեցին Սուլթանի դէմ․ ա՛յդպէս Աղբիւր Սերոբը, ա՛յդպէս Խանը, ա՛յդպէս Անդրանիկը, մեծ Անդրանիկը։ Ու հայրս օգնեց նրանց։

Բայց Սուլթանը եւ Յարը իրար հետ միացան, իրար պաշտպանեցին։ Հայերը մնացին երկու կրակի մէջ եւ յաղթեցին։

Ու Յարի ժանտարմները եկան մի գիշեր եւ հայրիկիս բանտ տարան։ Ինչպէս շա՛տ շատերին։

Սուլթանը եւ Յարը բռնապետներ են։ Ճի՛շտ տատիկիս հէքեաթների միջի վիշապները։

Էն ի՞նչպէս էր, տատիկ ջան, քո «Վիշապի եւ բարի թափաւորազնի» հէքեաթը։

Թափաւորազնը փոխանակ սալտակ զօչին նստելու, որ լոյս աշխարհ դուրս գայ, սեւ զօչին նստեց եւ ընկաւ մութ աշխարհ։

Հայերը սեւ զօչին են նստել, տատիկ ջան, եւ մութ աշխարհում մնացել են երկու հսկայ վիշապների մէջտեղը։

Բայց հէքեաթը... հէքեաթումդ, տատիկ ջան, թափաւորազնը յաղթեց վիշապներին եւ դուրս եկաւ լոյս աշխարհ։

Ու րիշ կերպ չէր կարող լինել։

Լոյսը յաղթում է մթին, չէ՞։

Ինչո՞ւ պէտք է նա չը յաղթէ եւ մեր երկրում։

Էս արդար արեւի երկրում։ Չքնաղ Արաբածի ստորոտում։

Նա կը յաղթի։

Հարկաւոր է միայն էն դուռը գտնել, որը տանում է մութ աշխարհից լոյս աշխարհ։

Էս կը փնտռե՛մ, ես կը շօշափե՛մ այն դուռը։

Եւ ես նրան կը գտնե՛մ։ Հայոց արդար արեւը ինձ վկայ, ես կը գտնե՛մ նրան։

Ես ուխտում եմ այդ։

ՏԻԻԲԻՆԳԷՆ 1928

ՎԻԵՆՆԱ 1932

ԲՈՎԸՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
I. Մեր գիւղը	1
II. Մեր տունը	9
III. Գարունը գիւղում	16
IV. Ոգիների աշխարհում	21
V. Ղօշավանքը	28
VI. Բողոքի ցոյց	39
VII. Յեղափոխականի սենեակում	46
VIII. Կեանքի մանապարհին	54
IX. Կարօն դատում է	64
X. Անդրանիկը կուռն է	69
XI. Խուզարկութիւն	76
XII. Ռուս-մաքոնական պատերազմը	80
XIII. Դարձեալ խուզարկութիւն	85
XIV. Արհաւիրքներ	91
XV. Գրքացք	100
XVI. Սարիբէկ պապս	104
XVII. Գիւղը զինում է	109
XXIII. Վա՛յ, կարմիր գիւլէն եկաւ	117
XIX. Նրանք պէտք է անմեղների աչքին մայեն	123
XX. Դինամիտի գոհերը	127
XXI. Միածանը	133
XXII. Դպրոցը	143
XXIII. Հին եւ նոր դպրոցների պայքարը	151
XXIV. Ձերբակալում	157
XXV. Յուզմունք	158
XXVI. Վշտի եւ յուսահատութեան օրեր	163
XXVII. Ս. Սարգսի տօնին	165
XXVIII. Մահ	170
XXIX. Իմ ուխտը	176

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0330397

25388

891.99

Q-45